

PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA U BEOGRADU
CENTAR ZA IZDAVAŠTVO I INFORMISANJE

Biblioteka
MONOGRAFIJE

30

Prof. dr Dragica Vujadinović
CIVILNO DRUŠTVO I POLITIČKE INSTITUCIJE
– Srbija u vrtlogu promena –

Izdavač

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
Centar za izdavaštvo i informisanje

Za izdavača

prof. dr Mirko Vasiljević, dekan

Urednik Biblioteke

prof. dr Jovica Trkulja,
upravnik Centra za izdavaštvo i informisanje

Recenzenti

Prof. dr Vukašin Pavlović
Prof. dr Vladimir Goati

Lektor

Biljana Cukavac

Dizajn korica

Pavle Borovac

Priprema i štampa

Dosije studio, Beograd

ISBN 978-86-7630-204-8

Tiraž

300

© Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2009

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovana, presnimavan ili prenošen bilo kojim sredstvom – elektronskim, mehaničkim, kopiranjem, snimanjem, ili na bilo koji drugi način bez prethodne saglasnosti autora i izdavača.

www.ius.bg.ac.yu

Dragica Vujadinović

CIVILNO DRUŠTVO
I
POLITIČKE INSTITUCIJE

– Srbija u vrtlogu promena –

Beograd, 2009

SADRŽAJ

Predgovor	7
-----------------	---

I CIVILNO DRUŠTVO

1. Civilno društvo i politička kultura	13
2. Pojam civilnog društva u savremenom kontekstu	29
3. Feministička kritika socijalne politike „države blagostanja“	55
4. Porodične strukture i perspektive razvoja civilnog društva u današnjoj Srbiji	65
5. Tranzicijski procesi, politička kultura i civilno društvo – Srbija, Crna Gora, Hrvatska	79
6. Prepreke i perspektive razvoja civilnog društva u SRJ	97
7. Demokratska kultura protesta	111
8. Civilno društvo i svakodnevni život	117

II POLITIČKE INSTITUCIJE

9. Srbija na prekretnici strateških opredeljenja – Pobjeda proevropske i proreformske opcije?	141
10. Šta je racionalni nacionalni i državni interes moderne Srbije	163
11. Prepreke na putu integracije Srbije u Evropsku uniju	181
13. Srbija i Evropska unija – Strategija Evropske unije prema Zapadnom Balkanu i njena implementacija u Srbiji	197
14. Srbija između antimodernosti i modernosti – „Su čim ćemo pred Karađorđa?“ ili „S čime ćemo pred buduće generacije?“	209
15. Između autoritarizma i demokratije – Tranzicijski procesi u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj	215

PREDGOVOR

Ovaj zbornik predstavlja rezultat teorijskih istraživanja tokom više od decenije i po – posvećenih politikološkim temama, kao što su teorija i praksa civilnog društva i procesi i problemi uspostavljanja liberalno-demokratskog poretka u tranzicijskim zemljama bivšeg real socijalizma. U ovim tekstovima prisutna su ukrštanja teorijsko-kategorijalnih i konkretno-istorijskih analiza. Empirijski nivo analize je prevashodno vezan za dešavanja na prostorima bivše Jugoslavije i sadašnje Srbije, kako u pogledu civilnog društva tako i u pogledu političkih institucija.

Dva dela knjige predstavljaju celine za sebe, ali su i komplementarni delovi jednog celovitog pristupa temama političkog razvoja tranzicijskih društava, uključujući i bivšu Jugoslaviju i Srbiju, sa stanovišta modernizacijske paradigme liberalno-demokratskog poretka i civilnog društva u njegovim okvirima. U svim tekstovima je prisutna neupitna pretpostavka da civilno društvo zahteva demokratsku državu i političke institucije, kao i to da u tranzicijskim državama razvoj civilnog društva na samosvojan način prethodi i doprinosi demokratskim reformama i da je, otuda, neophodan za proces stalnog unapređenja novouspostavljenih demokratskih institucija i vladavine prava.

Neki od tekstova su fokusirani na kategorijalna razjašnjenja, a veći broj tekstova polazi od teorijsko-politikoloških analiza da bi se, zatim, težište prenelo na konkretno-istorijsku analizu situacije na prostorima bivše Jugoslavije i posebno u Srbiji.

Većina tekstova je nastala kao rezultat individualnih doprinosa kolektivnim projektima.

Podsticaj za bavljenje teorijom i praksom civilnog društva dobila sam od profesora dr Vukašina Pavlovića, koji me je 1994. godine pozvao u međunarodni projektni tim, čije je istraživanje rezultiralo knjigom *Potisnuto civilno društvo*¹. U navedenoj knjizi preuzela sam kompleksan zadatak da objasnim odnos između civilnog društva i svakodnevnog života, načelno uzev, i da teorijski okvir primenim na konkretnu situaciju bivše Jugoslavije i Srbije u vremenu ratova, hiperinflacije, drastičnog osiromašenja stanovništva.

Zatim je profesor dr Milan Podunavac „preuzeo palicu“ podsticanja kolektivnog bavljenja temom civilnog društva na našim prostorima, tako što je 1998. pokrenuo međunarodni projekat i organizovao konferenciju o civilnom društvu. Naglasak projekta ležao je na komparativnoj analizi iskustava u regionu i na praksi civilnog društva nakon studentskih i građanskih protesta u Srbiji (kao delu bivše SFRJ), s finalnim rezultatom u knjizi objavljenoj na engle-

1 Pavlović, V. ur. *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: EKOcentar, 1995.

skom jeziku *Civil Society in Countries in Transition – Comparative Analysis and Practice*². U toj knjizi sam objavila tekst „Everyday Life, Civil Society and Civil Protest“, koji nije preveden na naš jezik i zbog toga nije mogao da bude uključen u ovaj zbornik. Tekst je, međutim, uvršten u knjigu o civilnom društvu, koju objavljujem na engleskom jeziku.³

Profesor dr Džon Kin (John Keane), koji je učestvovao u oba projekta, a predstavlja veliko ime u evropskim i svetskim okvirima političke teorije civilnog društva, inicirao je da profesori Vukašin Pavlović, Milan Podunavac, Mladen Lazić i ja budemo primljeni u prestižnu akademsku mrežu European Civil Society Network (Ci-So-Net), formiranu na osnovu konkursa Evropske komisije (5th Framework). Zahvaljujući toj projektnoj mreži, koja je radila intenzivno od 2002. do 2006. godine, objavila sam dva teksta na engleskom⁴, od kojih je jedan – posvećen značajnoj temi odnosa porodice i civilnog društva – preveden i priložen u ovoj knjizi.

Nadalje, civilnim društvom sam se bavila u okviru projekta Centra za demokratsku tranziciju (CEDET). U saradnji s dve nevladine organizacije, jedne iz Crne Gore (CEDEM) i druge iz Hrvatske (CTCSR), CEDET je radio od 2000. do 2008. godine na projektu: „Institucionalni okvir, socioekonomska transformacija i politička kultura u SRJ (Srbiji i Crnoj Gori) i Hrvatskoj“. Početna inspiracija za aktivnosti CEDET-a nastala je kada smo uvažene kolege, profesori dr Lino Veljak, dr Vladimir Goati, dr Veselin Pavićević i ja odlučili da formiramo projektni tim teoretičara iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske, koji će nastojati da istraži institucionalne i ukupne promene u novonastalim državama na prostorima bivše Jugoslavije, deset godina nakon započetih tranzicijskih procesa. To je rezultiralo trima knjigama sa zajedničkim glavnim naslovom *Između autoritarizma i demokratije*, od kojih su prve dve posvećene uporednoj analizi institucionalnih promena i analizi promena na nivou razvoja političke kulture i civilnog društva u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, a treća knjiga je posvećena smislu i značenju nacionalnog i državnog interesa Srbije u savremenim modernizacijskim i tranzicijskim procesima. Uvodni tekst za drugu knjigu, koja je tematski posvećena civilnom društvu i političkoj kulturi⁵, uključen je u prvi deo ovog zbornika.

2 Skenderović Ćuk, N., Podunavac, M., Eds. *Civil Society in Countries in Transition – Comparative Analysis and Practice*, Subotica: Center-Agency of Local Democracy Subotica, Open University Subotica, 1999.

3 Vujadinović, D., *Civil Society in the Contemporary Context – The Case of Serbia*, Belgrade: Faculty of Law University of Belgrade, 2009 (u štampi).

4 D. Vujadinović, Democratic Deficits in the Western Balkans and Perspectives on European Integration, *Journal for Institutional Innovation and Transition*, Slovenia: Ljubljana, Volume 8, 2004. Tekst nije preveden i zato nije uključen u drugi deo ove knjige. Ovaj tekst je, međutim, uključen u knjigu: Vujadinović, D., *Serbia in the Maelstrom of Political Changes*, Belgrade: Faculty of Law University of Belgrade, 2009 (u štampi).

D. Vujadinović, Family Structures and Civil Society Perspectives in Present-day Serbia, in: Ginsborg, P., Nautz, J., and Nijhuis, T. Eds. *The Golden Chain: Family, Civil Society and the State*, Berghahn Publishers: Oxford and New York (u štampi).

5 Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET, 2004.

U okviru Tempus projekta, koji je Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu dobio od Evropske komisije, napisala sam deo knjige *Democracy and Human Rights in the EU*⁶, koji se odnosi na evropsko civilno društvo. Taj obimni tekst „European Civil Society“, takođe je uvršten u knjigu koju o civilnom društvu objavljujem na engleskom jeziku, ali nije preveden na srpski jezik i zato ovde nije uključen.

U ovom zborniku su prikupljeni i tekstovi koje sam tokom skoro čitave poslednje decenije pisala o tranzicijskim procesima i institucionalno-političkim promenama u Srbiji i na prostorima bivše Jugoslavije.

U prvoj knjizi, nastaloj na osnovu pomenutog projekta CEDET-a⁷, u uvodnom tekstu, koji je i ovde objavljen, bavila sam se uporednom analizom procesa institucionalnih promena na prostorima bivše Jugoslavije i, posebno, slučajem Srbije i njene zakasnele i neuspešne tranzicije, a u kontekstu njene uloge u raspadu bivše Jugoslavije. U trećoj knjizi⁸, za koju sam takođe napisala uvodni tekst, autori su nastojali da razjasne iz različitih perspektiva (istorijske, ekonomske, političke, kulturološke, socio-psihološke), smisao nacionalnog i državnog interesa sadašnje Srbije koji je izmešten iz pogubnih okvira etnonacionalističke matrice. Uvodni tekst za tu knjigu uključen je u ovaj zbornik.

Učešće u projektu Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, pod rukovodstvom profesora Stevana Lilića: „Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije“, predstavljalo je podsticaj za moje dalje bavljenje temom tranzicijskih procesa u Srbiji na planu političkih institucija. U tom višegodišnjem projektu objavila sam tri teksta, koji na različite načine tematizuju suštinsku povezanost demokratskih institucionalnih reformi u Srbiji i procesa integracije Srbije u Evropsku uniju. Ti tekstovi su, takođe, uključeni u Zbornik.

Pomenute uvažene kolege, i uz njih profesor dr Nenad Dimitrijević, značajno su doprineli kvalitetu priloženih tekstova, kao i mom ukupnom teorijskom profilisanju na temama i problemima kojima sam se bavila u ovoj knjizi. Naravno, odgovornost za mane i ograničenja tekstova pripadaju samo meni.

Glavni naslov knjige odslikava na direktan način teme oko kojih su tekstovi koncentrisani. A podnaslov ukazuje na traumatična iskustva kroz koja su se probijali elementi uspostavljanja civilnog društva i građenja modernih političkih institucija u Srbiji. Činjenica da je Srbija išla trnovitim putem zakasnele i u mnogo čemu pervertirane tranzicije, kao i to da su u Srbiji – i gotovo dve decenije nakon što je politika Miloševićevog režima dovela ovu zemlju u krajnje nezavidnu međunarodnu političku i ekonomsku poziciju – i dalje moguće sasvim različite civilizacijske tendencije razvoja, opredelili su me da u podnaslovu knjige stoji: *Srbija u vrtlogu promena*.

6 Jovanović, M., Vujadinović, D., Etinski, R. *Democracy and Human Rights in the EU*, Maribor/Belgrade, 2009.

7 Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd: CEDET, 2002.

8 Vujadinović, D., Goati, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije – Nacionalni i državni interes moderne Srbije*, Beograd: CEDET, 2007.

Pri tom, lično verujem da će Srbija – uprkos jakim antimodernizacijskim uporištima i u političkom biću i u objektivnim društvenim okolnostima – tendencijski sve snažnije i na samosvojan način usvajati civilizacijsko nasleđe liberalne demokratije, kao i uspešno sprovesti procese integracije u međunarodnu zajednicu. To sam pokušala i da dokumentujem u tekstu koji sam poslednji napisala na tu temu, a koji je prvi u tematskom sklopu vezanom za političke institucije.

Tekstovi su u knjizi poredani obrnutim hronološkim redom, od najnovijih ka onim najpre napisanim. Takav redosled je saznajno atraktivniji, jer, s jedne strane, odlikava perspektivu teorijskog sazrevanja mene kao autorke, a s druge strane, metodološki je produktivnije da se prati razvoj od onoga do čega se došlo u političkoj realnosti ka onome od čega se pošlo, jer se tako dodatno pojašnjava – zašto se nije dalje otišlo, zašto se nije moglo ili nije htelo više i dublje u smislu civilizacijskog napretka, odnosno bliže istinskim demokratskim reformama i evropskim integracijama.⁹

Dragica Vujadinović
Beograd, januar 2009.

---

9 Tekstovi su preuzeti iz izvornih publikacija bez izmena (i moguća su izvesna ponavljanja u delovima s kategorijalnim razjašnjenjima). Izuzetak je napravljen u slučaju teksta „Porodične strukture i perspektive razvoja civilnog društva u sadašnjoj Srbiji“, koji je preveden s engleskog, i u slučaju teksta „Civilno društvo i politička kultura“, koji je izvorno objavljen na hrvatskom, a ovde je priložen u srpskoj verziji.

I

CIVILNO DRUŠTVO

CIVILNO DRUŠTVO I POLITIČKA KULTURA*

U ovom radu se nudi pokušaj kategorijalnog razjašnjenja „civilnog društva“ i „političke kulture“, kao i njihove suštinske međupovezanosti u okvirima konstitucionalne demokratije. U kontekstu analize civilnog društva, demokratske političke kulture i bipolarne paradigme „civilno društvo-pravna država“, posebna pažnja je posvećena ugrađivanju republikanskih elemenata u liberalnu tradiciju i u idealno-tipski model razvijenog demokratskog poretka. Jedna od namera je da se ukaže na značaj stalnog procesa demokratizacije civilnog društva (emancipatorskog aktivizma na principima autonomije, asocijativnosti i javnosti), kao i unapređivanja demokratske političke kulture (razvoja građanskih vrлина zasnovanih na principima tolerancije, nenasilja, solidarnosti, slobode, jednakosti, pravde), za uspostavljanje i unapređivanje konstitucionalne demokratije.

Ključne reči: civilno društvo, demokratska politička kultura, konstitucionalna demokratija, republikanizam, liberalizam, politika u širem smislu, princip autonomije.

Pojam civilnog društva

Pojam „građanskog“ ili „civilnog društva“ se pojavljuje u liberalnoj i liberalno-demokratskoj teoriji od XVII veka (kroz XVIII i prvu polovinu XIX veka), u kontekstu diskursa o razdvojenosti države i društva, i s različitim akcentima, vezano za različiti problemski sklop, kod Pejna (Pain), Loka (Locke), Hegela (Hegel), Tokvila (Tocqueville), Mila (Mill).¹

Teorija civilnog društva se obnavlja i posebno razvija na Zapadu od 70-ih godina XX veka – kroz bipolarnu paradigmu „civilno društvo-pravna država“, u smislu da konstitucionalna demokratija i vladavina prava zahtevaju za svoje očuvanje i unapređenje – osim ustavno garantovane univerzalne jednakosti i

* Tekst je objavljen u časopisu: *Filozofska istraživanja*, god. 28 sv. 1., Zagreb 2008.

1 Od početka istorijske geneze pojma i do danas, navedena *differentia specifica* civilnog društva – a to je njegova relativna autonomija u odnosu na državnu vlast – ujedno predstavlja i tačku najvećih sporenja ili razlika vezanih za tumačenje mere, dometa, smisla, sadržaja te relativne autonomije. Razlike se kreću od shvatanja o nužnoj kontroli države nad civilnim društvom (Hegel), shvatanja o uređivanju polja autonomije društva uz pomoć ograničene vlasti (Lok), naglašavanja samoregulativne funkcije civilnog društva kao riznice individualnih ljudskih prava i sloboda (Tokvil, Mil), shvatanja o suprotstavljenosti civilnog društva državnoj vlasti (Pejn, na drugačiji način Gramši, na osobeni način autori u zemljama centralne i istočne Evrope 70-ih godina XX veka, na osobeni način i aktivisti antiglobalističkog pokreta danas), do shvatanja o partnerstvu države i civilnog društva u kontekstu vladavine prava.

institucionalnih mehanizama podele i kontrole vlasti – i kontrolnu/partnersku/kritičku ulogu civilnog društva.

Teorija civilnog društva se obnavlja na Zapadu prevashodno u okvirima liberalno-demokratske tradicije (leve liberalne misli, liberalnog egalitarizma, socijalnog liberalizma); neoliberalizam, doduše, prihvata redukovani diskurs civilnog društva, gde se ono shvata kao produžena ruka države u obavljanju poslova tzv. trećeg sektora – servisa prema građanstvu, i uz to kao humanitarni rad na dobrovoljnoj bazi (humanitarna pomoć, donacije). Pominjani proces obnavljanja teorije civilnog društva je praćen ili uzrokovan buđenjem prakse civilnog društva, a pod uticajem krize legitimnosti „države blagostanja“ i krize legitimnosti uopšte uzev liberalnih poredaka u razvijenim zemljama Zapada (naftna i ekonomska kriza, rat u Vijetnamu, kriza vrednosti, s posledičnom pojavom novih društvenih pokreta – ekoloških, antiratnih, antinuklearnih, feminističkih, kao i pokreta za jednaka ljudska prava). Obnavljanje teorije i prakse civilnog društva događa se i pod izrazitim uticajem rađanja diskursa civilnog društva u realsocijalističkim zemljama centralne Evrope i njegove upotrebe u borbi za rušenje autoritarnih režima, tj. u borbi za uspostavljanje konstitucionalnih demokratija. Zanimljivo je, međutim, da se diskurs civilnog društva istovremeno javlja i u delovima sveta pod vojnim diktaturama, a u borbi protiv njih – u marginalnim prostorima zapadne Evrope (Španija) i Latinske Amerike (Brazil, Argentina), kao i u neokolonijalnim zemljama s usvojenim liberalnim političkim institucijama, kao što je Indija, a u nastojanjima da se društvo odbrani od autoritarnih tendencija na nivou državne vlasti. Takođe, diskurs civilnog društva postaje poslednjih decenija atraktivan i za zemlje Trećeg sveta, koje su vrlo daleko od implementacije liberalne tradicije, a deluje u smislu mobilizatorskih, utopijskih ideja vodilja u borbi protiv zloupotreba vlasti u raznim varijantama autoritarnih i totalitarnih diktatura. Danas se, takođe, sve više govori i o globalnom civilnom društvu – o društvenim pokretima umreženim na internacionalnom i globalnom nivou u nastojanjima da se izbore za alternativnu globalizaciju – alternativnu u odnosu na dominantni neoliberalni model globalizacije.

Osnovica za promišljanje svih varijeteta koncepta i prakse civilnog društva jeste idealno-tipska paradigma „civilno društvo-pravna država“. U ovoj zapadno-centričnoj² bipolarnoj paradigmi „civilno društvo-pravna država“, u slučaju idealno-tipskog koncepta civilnog društva radi se o samoorganizovanju građana, autonomnih pojedinaca u dobrovoljne, spontane, nenasilne, neklasne asocijacije na osnovu zakonom garantovanih ljudskih i političkih prava, a u borbi za unapređenje kvaliteta života na principima slobode, jednakosti, solidarnosti, pravde, za ostvarivanje principa konstitucionalne de-

2 Izvorno uzev, i u normativnom i u deskriptivnom smislu, jeste u pitanju zapadno-centrični pojmovni sklop; međutim, sa širenjem uticaja pojma i prakse civilnog društva, zapadno-centrični okvir analize sve više deluje kao idealno-tipski instrumentarijum za konkretno-istorijske kontekstualne modifikacije i primene; dakle, sve manje kao dominantni uzor za kopiranje zapadnog modernizacijskog modela, a više kao inspiracija i podsticaj za autonomnu i autentičnu borbu u pravcu ograničavanja i samoograničavanja vlasti gdegod na zemaljskoj kugli.

mokratije, za odbranu socijalnih, političkih, ekonomskih prava od zloupotreba vlasti.

Drugi pol ove idealno-tipske paradigme jeste pravna država, vladavina prava (podela i uzajamna kontrola vlasti, kontrolni mehanizmi institucionalne politike). Odnosno, u kompleksnijem smislu konstitucionalna demokratija je okvir i za delovanje pravne države i za delovanje civilnog društva: ona podrazumeva vladavinu prava, a u njoj svi državljani imaju ustavom garantovana jednaka individualna prava, uz koja postoje i određeni elementi pozitivne diskriminacije za ugrožene socijalne grupacije, ali pre svega je civilno društvo polje legitimne brige za partikularne identitete.³

Civilno društvo se zasniva na principima autonomije, asocijativnosti i javnosti. Princip autonomije se tiče autonomnog, dobrovoljnog, spontanog ispoljavanja identiteta građanina; princip asocijativnosti je vezan za samoorganizovanje građana i asocijativno delovanje na osnovama spontanog udruživanja – u vidu građanskih inicijativa, društvenih pokreta, nevladinih organizacija – oko zajedničkih problema i s ciljem da se oni razrešavaju pritiskom na vlast, razvijanjem kritičke javnosti, konkretnim doprinosima datih samoorganizovanih grupa; princip javnosti se tiče javnog i medijskog obznajivanja problema i ciljeva aktivnosti i konkretnih akcija samoorganizovanih aktera civilnog društva s ciljem da se problemi razrešavaju samostalno, pritiskom na vlast, kao i uz pomoć vlasti.

Civilno društvo predstavlja aktivizam građana u vaninstitucionalnoj politici. Drugim rečima, diskurs i praksa civilnog društva se tiču polja politike u širem smislu. Civilno društvo – kao polje politike u širem smislu – predstavlja komplement, kontrapol, kontrolni mehanizam u odnosu na polje politike u užem smislu, tj. delovanje državnih organa, nosilaca političke vlasti, političkih stranaka i na vlasti i u opoziciji.

U okvirima idealno-tipske bipolarne paradigme civilno društvo se određuje na vrednosno definisan, normativan način, vezano za mobilisanje građana i aktivno delanje samoorganizovanih grupa u cilju unapređenja liberalno-demokratskog poretka, odbrane ustavne demokratije ako treba i metodama građanske neposlušnosti, podsticanja razvoja kritičke demokratske javnosti u svrhe kontrole vlasti i sprečavanja da se vlast otrgne kontroli i deluje mimo zakona, na antidemokratskim, koruptivnim ili kriminogenim osnovama. Naravno, vrednosno definisan koncept civilnog društva sadrži u sebi – osim normativno-mobilizatorske dimenzije – i deskriptivnu dimenziju vezanu za konstatovanje empirijskog stanja stvari u smislu delovanja nevladinog sektora, društvenih pokreta i građanskih inicijativa s ciljem unapređenja demokratskog poretka. Navedeni vrednosno definisani pojam i praksa civilnog društva predstavljaju socijalnu osnovu i socijalno-političkog promotera demokratskog poretka.

Postoje, međutim, dileme i diskusije povodom kriterijuma za definisanje šta pripada pojmu i praksi civilnog društva. Neutralno definisani pojam civil-

3 O tome će više biti reči u sledećem poglavlju ovog teksta, s podnaslovom „Konstitucionalna demokratija i 'politika u širem smislu“.

nog društva bi u sebe uključivao i ekstremno desničarske društvene pokrete, građanske inicijative i nevladine organizacije. Jakim argumentima se može braniti i brani se pozicija šireg, neutralnog tumačenja, po kome sva dobrovoljna udruženja građana – nezavisno od svojih političkih orijentacija i vrednosnih opredeljenja – spadaju u civilno društvo. Međutim, u tom slučaju se gubi normativno-mobilizatorska dimenzija civilnog društva koja je u funkciji unapređenja, kontrole, komplementa konstitucionalne demokratije.⁴

Sudeći po većini savremenih studija, vrednosni kriterijum opredeljenja za demokratiju i njen razvoj, kao i deskriptivno i normativno fokusiranje na emancipatorski aktivizam građana⁵ dominantno je pri razmatranju šta jeste civilno društvo, a ekstremno desničarski fenomeni se tretiraju kao zloupotreba demokratije za antidemokratske ciljeve, s tim što je u nekim državama govor mržnje, rasizam... zakonom zabranjen, a u mnogima nije. Pri tom, naravno, analički se ne zanemaruje ni taj veliki prostor ispoljavanja i delovanja „necivilizovanog civilnog društva“.

Civilno društvo ima funkciju mobilisanja građana za odbranu ličnih, političkih i socijalnih prava, rukovođeno vrednostima slobode, jednakosti, pravde, i u sprezi s razvojem demokratske političke kulture solidarnosti, kosmopolitizma, pluralizma, tolerancije, nenasilja, humanitarizma.

Najvažnije pretpostavke – idealno-tipski uzev – za postojanje civilnog društva su: 1. pravna država; 2. garantovana osnovna građanska, politička i socioekonomska prava i slobode; 3. proceduralna demokratska pravila i institucije; 4. tržišna ekonomija i privatna svojina; 5. demokratska politička

4 Postoje, na trećoj strani – na strani neoliberalne desnice, recimo u Americi, a na poseban način radikalno na strani ekstremne desnice u tranzicijskim zemljama bivšeg real-socijalizma – tumačenja civilnog društva kao marginalnog, parazitskog, neprijateljskog elementa, antipatriotskih ili izdajničkih snaga, koje aktivno doprinose raznim verzijama svetske zavere protiv sopstvene države (protiv potrebe zaštite Amerike od terorizma, protiv interesa države Srbije, Hrvatske, itd.).

5 Džon Kin definiše civilno društvo najeksplicitnije u smislu idealno-tipske kategorije, s jakom normativno-mobilizatorskom dimenzijom: „Civilno društvo, kao što sam ja koristio termin i kao što i dalje koristim, jeste idealno-tipska kategorija (*Idealtyp* u smislu Maksa Vebera) koji i opisuje i predočava kompleksni i dinamični skup legalno zaštićenih nevladinih institucija koje nastoje da budu nenasilne, samoorganizujuće, samorefleksivne, i permanentno u tenziji jedne prema drugima i u odnosu na državne institucije koje 'uokviravaju', ograničavaju i omogućavaju njihove aktivnosti.“ (John Keane, *Civil Society – Old Images, New Perspectives*, London: Polity Press, 1986, 6.)

Lari Dajmond smatra da je civilno društvo različito od „društva“ uopšte po tome što uključuje građane koji *delaju kolektivno u javnoj sferi* da bi izrazili svoje interese, strasti, prioritete i ideje, da bi razmenili informacije, da bi postigli kolektivne ciljeve, da bi postavili zahteve prema državi, i da bi držali predstavnike vlasti odgovornim (Larry Diamond, „Civil Society and Democratic Development: Why the Public Matters?“, University of Iowa Lectures series, 1997 /paper published in the Center for International and Comparative Studies, Distinguished International Lecture Series, University of Iowa, 1999/).

Na drugom mestu on upravo ističe socijalno-kontrolnu i mobilizatorsku, tj. emancipatorsku ulogu civilnog društva: „Mobilizacija civilnog društva je jedno od glavnih sredstava za razotkrivanje zloupotreba i za podiranje legitimiteta nedemokratskih režima.“ (Larry Diamond, „Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation“, *Journal of Democracy*, 1994, July, Vol. 5, No. 3, 7).

kultura; 6. participacija građana, aktivizam u kreiranju kritičke javnosti i samorganizovanje za odbranu ugroženih prava (a ugrožavanje je uvek iznova moguće da se dogodi i u najdemokratskijem poretku).

Odnos države i civilnog društva podrazumeva da bez dobro uređene države nema garancija prava koja omogućavaju funkcionisanje civilnog društva. S druge strane, civilno društvo je stalna potencijalna kritika svakog eventualnog pokušaja države da se (u skladu s logikom ekspanzije, koja je inherentna svakoj vlasti) pretvori u dominantnu silu.

Pominjana bipolarna idealno-tipska paradigma je model, uzor, normativno-mobilizatorska shema koja je uvek iznova aktualna i u najrazvijenijim zemljama Zapada za odbranu demokratske države i društva od svih vidova zloupotrebe vlasti i društvene moći i za rešavanje uvek iznova rađajućih najrazličitijih društvenih problema; ova idealno-tipska bipolarna paradigma je, takođe, potpomogla i pomaže borbu protiv autoritarnih i totalitarnih režima, a kao takva, sama po sebi, nije doslovno primenjiva u zemljama gde nije uspostavljena pravna država (vladavina prava), i u kojima je civilno društvo manje ili više nerazvijeno; odnosno, u navedenim kontekstima ona nužno mora da bude razumevana i tumačena kontekstualno i na modifikovan način.

Kao što je na početku pomenuto, diskurs civilnog društva i inicijalni elementi civilnog društva se poslednjih decenija javljaju upravo u borbi protiv autoritarnih i totalitarnih oblika vlasti na različitim stranama sveta, i može se, štaviše, govoriti o tome da navedeni inicijalni elementi civilnog društva upravo i doprinose rušenju pojedinih nedemokratskih režima (a ne služe samo ili prevashodno kao komplement ili kontrolni mehanizam unutar već uspostavljenog okvira zajedničkog postojanja pravne države i civilnog društva). Utoliko, normativno-mobilizatorska dimenzija idealno-tipskog koncepta civilnog društva ima izuzetnu operativnu, aktivističku, mobilizatorsku snagu i praktičko-političku efektivnu dimenziju (policy-making dimenziju) u društvima koja još nisu uspostavila pravnu državu.

Upravo u navedenom smislu se pokazalo da su inicijalni elementi razvoja civilnog društva potpomagali rušenje autoritarnih i totalitarnih režima krajem 80-ih godina prošlog veka u bivšim državama sovjetskog bloka – kroz antirežimske, disidentske pokrete, narodne proteste i bune (na primer, u Mađarskoj, Čehoslovačkoj).

Na prostorima bivše Jugoslavije bili su prisutni elementi autentičnog razvoja civilnog društva od 70-ih godina, kroz disidentsko delovanje i razvoj društvenih pokreta po ugledu na zapadne „nove društvene pokrete“, a pod uticajem određenog otvaranja zemlje prema Zapadu i prisustva elemenata razvoja „države blagostanja“. To je bio slučaj naročito u razvijenijim republikama – u izvesnoj meri u Srbiji i Hrvatskoj, a posebno izraženo u Sloveniji. Inicijalni elementi civilnog društva značajno su doprinosili rušenju iznutra titovskog i posttitovskog autoritarnog komunističkog poretka.⁶

6 Videti: Vukašin Pavlović ur. *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: EKOcentar 1995.; Zoran Pokrovac, Izbor i predgovor, *Građansko društvo i država – Povijest razlike i nove rasprave*, Zagreb: Naprijed, 1991.

Tokom prelaska u višepartijski sistem, koji je bio praćen ratovima i raspadom u krvi zajedničke države SFRJ, kao i stvaranjem nezavisnih država, civilno društvo se diferenciralo; delovi su se pretočili u nacionalističke pokrete, delovi su bezizgledno nastojali da sačuvaju zajednički jugoslovenski politički, društveni i kulturni prostor ali uz njegovu unutrašnju demokratsku transformaciju (recimo, UJDI – Udruženje za jugoslovensku demokratsku inicijativu), kao i da se kroz antiratno delovanje suprotstave nadolazećim ratnim pokličima u javnom govoru i vrlo brzom i lako nadolazećem „izvlačenju ratnih sekira“.⁷

Konstitucionalna demokratija i „politika u širem smislu“

Građansko-republikanski koncept političke zajednice artikulisan je, kako kaže Nenad Dimitrijević⁸, u ustavnim demokratijama, sa slobodom svake individue, s ravnopravnošću svih građana kao državljana/nosilaca prava, s institucionalnim aranžmanima ograničene vlasti. Ustavne demokratije nude tip političkog poretka u kome je odbrana slobode jedinke primarna, a demokratija je politički oblik koji je u funkciji odbrane i čuvara slobode. Ustavi su povelje slobode, akti pozitiviranja društvenog ugovora kojima se formira moderna politička zajednica i u kojima je sadržano – kao univerzalno jezgro – koncept ograničene vlade i primat individualnih prava.

Ustavne demokratije utemeljuju vladavinu prava i jednako odbranjivu slobodu svih individua, a sprečavaju vladavinu naroda (kao *ethnosa*), koja se uvek pretvara u vladavinu dominantnog naroda (i utoliko krši principe ustavne demokratije).

Iako su se moderne države formirale kao nacionalne države i prvobitni ustavi su ustanovljavali političku zajednicu na premisi identiteta većinske nacije, nadalje su – u dugom istorijskom periodu borbe za univerzalna ljudska prava – evoluirali u pravcu univerzalne kategorije građanina i „liberalno neproblematicnog republikanskog identiteta“. Nenad Dimitrijević o tome kaže: „Tačno je i to da su mnoge savremene liberalne demokratije utemeljene kao nacionalne države. Istorijski, politička neutralnost liberalne nacionalne države zasnivala se na premisi identiteta većinske nacije koji je potom bio transformisan u liberalno neproblematican republikanski identitet. To je tipično bilo učinjeno kroz 'privatizaciju' posebnih grupnih identiteta (iako istorija pruža i bogate dokaze o represiji i poništavanju manjinskih nacionalnih identiteta). Klasični liberalizam priznaje jednaka individualna prava svim državljanima, upućujući istovremeno na civilno društvo kao sferu legitimne brige za partikularne identitete.“⁹

7 Detaljnije o tome videti: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd: CEDET, 2002 (na engleskom 2003); Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET, 2004 (na engleskom 2005).

8 Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Beograd: Fabrika knjiga, 2007.

9 *Ibid.*, 155.

Uticaji republikanizma na razvoj liberalizma vezani su kako za institucionalnu sferu demokratizacije države (uticaji teorije i prakse mešovitog poretka, geneza zahteva za institucionalizacijom participatorne politike), tako i za sferu društva/civilnog društva (geneza od shvatanja o neophodnosti služenja jedinke gradu-državi, javnoj stvari, opštem dobru, pa preko razdvajanja javnog i privatnog, do liberalnog aktivizma¹⁰ autonomnih, individualnih građana). Univerzalna kategorija građanina i „liberalno neproblematičan republikanski identitet“ (moderno republikansko uređenje, ustavna demokratija) i aktivizam građana suštinski su povezani, što se ispoljava kroz razvoj civilnog društva i kroz upliv republikanske tradicije upravo na razvoj civilnog društva u okvirima liberalne demokratije.

O unutrašnjem prožimanju republikanske i liberalne tradicije, o uticaju republikanizma na razvoj liberalne demokratije vezano za modernu istoriju demokratije, na veoma produktivan način govori Dejvid Held (David Held).¹¹

Evoluiranje do univerzalne kategorije građanina i do „liberalno neproblematičnog republikanskog identiteta“, povezano je s uticajima demokratije na liberalizam,¹² kao i s uticajima republikanizma na liberalizam¹³.

10 Taj aktivizam je autonoman po opredeljenju i inicijativi, a istovremeno je i republikanski po karakteru, tj. po opredeljenju za opšte dobro kroz delanje za unapređenje nekog partikularnog identiteta (kroz unapređenje zakonske regulative, ustavnih rešenja; kroz rešavanje konkretnog socijalnog, političkog, ekološkog,... problema; kroz borbu za manjinska prava, za pozitivnu diskriminaciju ugroženih društvenih grupacija, itd.).

11 Dejvid Held analitički insistira na praćenju linija razvoja države i društva kroz istoriju demokratije, na vezi demokratizacije države i demokratizacije civilnog društva, i to kako u kontekstu svoje analize istorijata i geneze demokratskog poretka, tako i u kontekstu idealno-tipskog razumevanja suštine i optimalnih dometa demokratskog poretka („demokratska autonomija“, „kosmopolitska demokratija“). Videti: David Held, *Models of Democracy*, Cambridge, Polity Press, 1987 (hrvatski prevod objavljen 1990. pod naslovom *Modeli demokracije*, Zagreb); David Held, rev. ed. *Models of Democracy*, Cambridge, Polity Press, 1996 ponovo štampano i 2007; Dejvid Held, *Demokratija i globalni poredak*, Beograd: „Filip Višnjić“, Libertas, 1997.

12 O odnosu liberalizma i demokratije, Held kaže da je „moderni“ zapadni svet najpre bio liberalan, a tek kasnije, posle mnogih sukoba, liberalno-demokratski. Svi bivši i sadašnji liberali nipošto nisu bili demokrati – i obratno. Razvitak liberalizma, međutim, bio je neodvojiv od razvitka liberalne demokratije.

Kategorija „narod“ je evoluirala u okvirima predstavničke demokratije, u smislu širenja opsega značenja od imućnih (obrazovanih) belih muškaraca do svih punoletnih pojedinaca (nezavisno od pola, rase, klase, nacije), što je konkretizovano u instituciji opšteg prava glasa). Ta evolucija, tj. širenje pojma „narod“ i uspostavljanje opšteg prava glasa, predstavljali su u suštini put od liberalizma XVII, XVIII i XIX veka do liberalne demokratije od kraja XIX veka i početka XX veka do danas. U tom smislu, recimo, Engleska XIX veka nije bila demokratska (muškarac generalno uzev je dobio pravo glasa 1918. godine, a žena tek 1929. godine), ali jeste bila liberalna (pravna država).

13 Liberalizam, shodno svojoj suštini, primarno insistira na slobodi privatne svojine i preduzetništva. Ali, pošto je građanska klasa stupila na vlast uz pomoć ideja slobode, jednakosti, bratstva, i uz pomoć mobilizacije masa na bazi navedenih vrednosti, liberalizam je morao pod kasnijim pritiskom različitih delova masa da pravi kompromise i ustupke, što je za posledicu imalo preinačavanje liberalnih u liberalno-demokratske zakone. To je od naročitog značaja u slučaju zakona o pravu glasa, zatim, u slučaju zakona o karakteru

U izmenjenom izdanju *Modela demokratije*, Held uvodi u analizu i renesansno republikansko nasleđe kao nezaobilaznu bazu razvoja moderne političke misli i prakse. On, pri tom, razlikuje „razvojnu republikansku teoriju“ (Marsilije /Marsilius/ iz Padove, Ruso /Rousseau/, Marks /Marx/ i Engels /Engels/, Meri Volstonkraft /Marry Wollstonecraft/) inspirisanu starogrčkim shvatanjem o *intrinzičnoj* vrednosti političke participacije za razvoj građana kao ljudskih bića i o služenju *polisu* kao sredstvu samorazvoja i smislu dobrog života, i „protektivnu republikansku teoriju“ (Machiavelli, Montesquieu, Madison), inspirisanu starorimskim shvatanjem, po kojoj politička participacija ima *instrumentalnu* vrednost u smislu zaštite interesa i ciljeva građana, tj. njihove lične slobode.

Republikanske ideje, kao što su ideja samoupravljanja, mešovitog poretka, izborne i ograničene vlasti, male političke zajednice, narodnog suvereniteta, negovanja građanske vrline¹⁴ putem uključenja svih građana u kolektivno donošenje odluka u cilju zaštite njihove individualne slobode, izvršile su značajan uticaj na anglosaksonsku i kontinentalnu misao XVII i XVIII veka. Republikanska protektivna i razvojna tradicija su izvršile značajan uticaj na liberalnu protektivnu i razvojnu demokratiju. „Tokom vremena, fundamentalno značenje slobode kako je bilo protumačeno u republikanskoj tradiciji promenilo se i sloboda je progresivno sve manje imala smisao javne ili političke slobode, 'pravo ljudi da učestvuju u vlasti' i više dobijala smisao lične ili privatne slobode, 'zaštitu prava' naspram svih vladavinskih povreda, naročito uz pomoć legislature. Stare reči dobile su nova značenja i bile su reartikulisane s drugim pravcima političkog jezika i tradicije.“¹⁵

Held vezuje nasleđe protektivnog republikanizma relativno direktno za kasniji razvoj liberalne tradicije, a razvojni republikanizam razmatra, uz liberalnu i marksističku tradiciju, kao poseban relevantan prostor afirmacije načela autonomije unutar moderne političke misli.¹⁶

On nastoji da u svojoj koncepciji autonomije – kao spoja individualne slobode i političkog aktivizma svake individue, značaja građanske vrline i uticaja pojedinca na odlučivanje o svim sferama sopstvenog života u zajednici – sintetizuje najviše domete i republikanizma (aktivizam građanina, građanske vrline), liberalizma (zaštita individualnih sloboda, ustavom i zakonima ograničena vlast) i marksizma (značaj kontrole građana nad ekonomskim resursima i ekonomskim centrima moći), i da ponudi sopstveni model demokratije – „demokratske autonomije“ i „kosmopolitske demokratije“.

On ukazuje na komplementarnost republikanskog skepticizma spram moći monarha i prinčeva, liberalnog skepticizma spram koncentrisane poli-

---

predstavništva (politički pluralizam), o razvoju demokratske javnosti (mediji) i mehanizama smenjivosti i kontrole vlasti (redovni izbori, više kandidata, tajno glasanje). (Videti: D. Held, 1987. *op.cit.* 1–41).

14 Videti: Dragica Vujadinović, „Ciceronovo shvatanje političkih vrlina“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 2007, br. 1. godina LV, 100–120.

15 D. Held, rev. ed. 1996, *op.cit.*, 69.

16 Videti: *Ibid.*, 297–334.

tičke moći u svim njenim formama, i marksističkog skepticizma spram ekonomske moći. S druge strane, svaka od tradicija ima značajna ograničenja koja, takođe, moraju da se imaju u vidu (što se tiče republikanizma, institucionalizacija parcipatorne politike mora biti drugačija u velikoj, modernoj državi nego u renesansnoj republici; problematično kod liberalizma jeste to što zanemaruje razarajuće za demokratiju aspekte koncentrisane moći tržišta, a kod marksizma to što zanemaruje političku participaciju). Takođe, postoje i zajedničke ograničenosti republikanizma, liberalizma i marksizma: koreni teškoće leže u suženim koncepcijama „političkog“. U republikanskoj i liberalnoj tradiciji političko je izjednačeno s poslovima vladanja ili sa svetom vlasti. Gde je ovo izjednačeno, široko polje politike je isključeno iz uvida: pre svega, sfera produktivnih i reproduktivnih odnosa (sfera kontrole ekonomskih centara moći i sfera porodičnog života u kojoj je žena sistematski osujećena za autonomno delovanje i političku participaciju). Sve ove tri političke tradicije su zanemarile značaj karaktera porodičnog života i položaja žene za demokratiju.

Nužna je, dakle, šira koncepcija „političkog“ od onih ponuđenih u ovim modalitetima mišljenja. Politika je fenomen koji nalazimo unutar i između grupa, institucija i društava, presecajući privatni i javni život. Ona se izražava u svim aktivnostima kooperacije, pregovaranja i borbe oko upotrebe i raspodele resursa. Uključena je u sve odnose, institucije i strukture društava; ona je univerzalna dimenzija ljudskog života. Politika kreira i uslovljava sve aspekte naših života i ona leži u srži razvitka problema u društvu i kolektivnog načina njihovog rešavanja.

Politika, shvaćena na ovaj način, vodi vezivanju principa autonomije za participaciju građana u svim onim odlukama koje su za njih važne. Demokratski organizovan politički život ili participacija građana u politici u širem smislu reči tiče se najdirektnije civilnog društva, i nije moguća bez razvijanja građanskih vrlina i demokratske političke kulture.

Uticaji republikanizma na razvoj liberalizma prisutni su u građenju koncepcije i prakse kako pravne države tako i civilnog društva. Nasleđe mešovitog poretka od Aristotela, republikanskog Rima, do renesansnih gradova svakako je uticalo na razvijanje novovekovne i moderne koncepcije ustavne vladavine. S druge strane, republikansko nasleđe u razvoju ideja i prakse liberalne demokratije je ono koje najviše govori o vezi razvoja civilnog društva i pravne države, uz posredovanje demokratske političke kulture.

Kako kaže Pavo Barišić¹⁷, neophodna je kongruencija političke kulture i političkog sistema za razvoj demokratije i republikanizma unutar liberalnog poretka. U pitanju je veza građanskih vrlina, političke kulture i demokratskog ustava. Republikanske ideje daju osnovu za političku kulturu i građanske vrline. Republikanizam afirmiše ideje opšteg dobra i građanskog aktivizma. Republikanci konkurišu liberalima i koriguju liberalizam, ne razdvajaju individue i opšte dobro. U republikanizmu je suštinsko moralno shvatanje vrlina.

17 Pavo Barišić, „Građanske kreposti i ideja republikanizma“, izlaganje na skupu na Cresu, 16. dani Frane Petrića, 26–29. rujna 2007. godine.

Demokratska liberalna država može da postoji samo kada individualna prava ograničena/zaštićena ustavom funkcionišu uz dovoljnu masu pojedinaca s političkom kulturom opredeljenom za opšte dobro.

Pojam političke kulture

Pojam demokratske političke kulture utemeljen je u opštem određenju političke kulture i, naravno, kulture uopšte. Aktivističke definicije političke kulture usmerene su ka pitanju u kojoj se meri postojeća politička kultura – određena kao mreža subjektivnih orijentacija pripadnika društva u odnosu na bazične elemente političkog sistema, političke institucije, procese i vrednosti – javlja kao faktor (katalizator) političkog preobražaja, a u kojoj meri, nasuprot tome, deluje kao instrument rezistencije. U tom smislu, uspostavlja se suštinska veza između razvoja demokratske političke kulture i demokratskog političkog preobražaja.

Milan Podunavac ukazuje na to da pojam političke kulture ukršta u sebi elemente svih relevantnih diskurzivnih strategija u savremenoj političkoj teoriji – liberalizma, komunitarizma, republikanizma, kao i različitih tradicijskih polja (povezivanja tradicionalno shvaćenih ideja političke filozofije i empirijski utemeljenog polja političke sociologije). Ovaj tip sinteze je prisutan kod Rolsa (Rawls), u *Političkom liberalizmu*, gde pojmovni niz kreće od rasprave o principima pravde a dovršava se idejama konsenzusa i političke kulture, s tim što u ovoj novoj sintezi središnje mesto pripada političkoj kulturi.¹⁸

Postoje različite definicije političke kulture. Zagorka Golubović daje kompleksnu definiciju koja pored oblika participacije individua u društvenoj praksi ili „kulture ponašanja“ uključuje i norme i uslove njihove participacije, a to znači i tipove društvenih/političkih akcija, kao i procese u kojima se individue pripremaju za društvenu participaciju (socijalizacija, a posebno politička socijalizacija, formiranje „društvenog karaktera“, procesi simbolizacije, prihvaćeni tipovi verovanja i ideologije, dominantni mentalitet, takozvani nacionalni karakter)¹⁹.

18 Podunavac kaže sledeće: „Gradeći politički ideal 'dobro utemeljenog društva' oko principa 'političke pravde', 'preklapajućeg konsenzusa' i 'političke kulture', Rols za razliku od klasične liberalne političke teorije (uključujući i njegovo stanovište u *Teoriji pravde*), pleđira za uspostavljanjem normativnog statusa principa 'građanstva', upućujući da stabilnost i priroda modernih demokratskih ustanova ne zavisi samo od principa pravde 'bazičnih struktura društva' već isto tako od političkih preferencija, stavova i kvaliteta njenih građana. Civilne vrline i građanski identitet osnovno su jezgro principa građanstva, što je, opet, samo drugi izraz za 'javnu političku kulturu' jednoga društva. Politička kultura, pak, identifikuje se kao osnovni činilac unifikacije jednog poretka politike.“ (Milan Podunavac, „Politička kultura i političke ustanove“, u: Mirjana Vasović red., *Fragmentsi političke kulture*, Beograd: Institut društvenih nauka, 1998, 13.)

19 Videti: Zagorka Golubović, „Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture“, u: Dragica Vujadinović et. al., *op.cit.*, 2004, 233–247. Takođe videti: Zagorka Golubović, Bora Kuzmanović, Mirjana Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i „Filip Višnjić“, 1995.

Almond i Verba nude subjektivističko tumačenje sa stanovišta građanske kulture („civic culture approach“): „U okviru ovog pristupa politička kultura određuje se kao subjektivna dimenzija političkog sistema, a središnje polje istraživanja označeno je istraživanjem znanja, vrednosti, osećanja i mišljenja u tumačenju političkog ponašanja i političkih procesa u okviru jedne zajednice. Teorijski status političke kulture u okviru ove 'škole' izvodi se na sledećim premisama: 1. politička kultura odnosi se na model subjektivnih političkih orijentacija u okviru čitave nacije ili njenih pojedinih delova; 2. sastavne delove političke kulture čine kognitivni, afektivni i vrednosni elementi; ona uključuje saznanje i mnjenje o političkoj stvarnosti, osećanja vezana za politiku i političke vrednosne stavove; 3. sadržaj političke kulture je rezultat socijalizacije u detinjstvu, vaspitanja, uticaja medija, doživljaja iz života odraslih osoba i onih učinaka koje stvaraju vlast i politike i na njihove rezultate; ona ih ograničava ali ih, u svakom slučaju, ne određuje potpuno. Uzročne strelice između političke kulture, strukture i učinaka vlasti idu u oba pravca.“²⁰

Relevantna je, po Podunavcu, i koncepcija političke kulture koja dolazi iz graničnog polja socijalne i kulturne antropologije (recimo, predstavljaju je Elkinson /Elkinson/, Paj /Pye/, Roe /Rohe/). Ona kao prednost u odnosu na „civic culture approach“ ima to što naglašava oblik vladavine kao samostalni deo političke kulture. Poseban kvalitet jeste to što je u ovom tumačenju politička kultura „smisaona celina“, relativno stabilni i etablirani sklop personalnog, privatnog i kolektivnog javnog iskustva, proizvod istorijske memorije određenog društva. Politička kultura daje strukturu i značenje političkoj sferi. Tek tako shvaćena politička kultura – kao „smisaona celina“, kao ono što politici daje značenje – uključuje centralne teme u poretku politike: pitanje lojalnosti i legitimnosti, problem unifikacije zajednice, odnos političkog poverenja i nepoverenja, pitanja jednakosti i hijerarhije, slobode i prinude, autoriteta i poretka.²¹

U navedenom kontekstu bitno je i tumačenje političke kulture kao forme samorazumevanja poretka, koje je od konstitutivnog značaja za jednu zajednicu. U ovom značenju politička kultura ima centralnu ulogu za razumevanje i analizu političkog identiteta. Razumeva se kao skup stavova, gledišta i sentimentata koji daju smisao i značenje političkim procesima i čine osnovne pretpostavke i pravila koja determinišu ponašanje u političkom sistemu. Politička kultura obuhvata istovremeno i političke ideale i operirajuće norme politike. Politička kultura – tako definisana – ima šire značenje u odnosu na klasično shvatanje po kome predstavlja „subjektivnu i psihološku dimenziju političkog sistema“.²²

U ovom tumačenju političke kulture naglašen je, prvo, njen nadindividualni karakter. Drugo, za razliku od tumačenja nje kao „subjektivne i psihološ-

20 Citirano prema: Podunavac, M., *Ibid.*, str. 23.

21 *Ibid.*

22 *Ibid.*, 28.

ke dimenzije politike“ naglasak je na temeljnim principima za prosuđivanje datog poretka i politike (na tome da se politička kultura sastoji od skupa načelnijih stavova o politici i poretku, od principa iz kojih se procenjuje poredak. Ovim polazištem se znatno čvršće nego u okviru klasičnog shvatanja uspostavlja veza između političke kulture, političkih identiteta i legitimnosti političke vlasti. I treće, naglasak je na snazi normativnog naboja političke kulture. Politička kultura je idealna konstrukcija političkog života određene zajednice, ona je ispunjena određenim smislom. Taj smisao se artikuliše kroz dominantne političke tradicije mišljenja, kroz politički diskurs u javnom prostoru, kroz uticaje nasleđenih kulturnih obrazaca, ali i kroz uticaje individualnih vrednosnih i političkih opredeljenja i motivacija. Polje moderne, demokratske političke kulture sadrži i „slobodni i otvoreni komunikacijski prostor promena i modernizacije u kojem se prepliću uticaji iz spoljnog okruženja, javni događaji i operirajuće norme, duh javnih ustanova i privatno iskustvo aktera“.²³

Vrednosti i vrednosne orijentacije su sastvani deo političke kulture, pri čemu se u uzajamnom odnosu vrednosti i političke kulture ukrštaju na dijalektički način uzajamni uticaji pojedinca i zajednice, usvojenih kulturnih obrazaca i zahteva za promenama, prošlosti i budućnosti, socijalizacije i autonomne akcije.

Dragomir Pantić²⁴ govori o uticaju vrednosti na političku kulturu u smislu vrednosti kao dispozicije ličnosti i elemenata društvene svesti stanovništva, na jednoj strani, i integrativnog karaktera i motivacione snage vrednosti, na drugoj strani. On, takođe, govori o tome da su za političku kulturu posebno važne vrednosti koje potiču od institucija, ali da su važne i one koje potiču od individua. Vrednosti imaju različite funkcije u životu pojedinaca, od kojih su za političku kulturu posebno važne funkcije prilagođavanja jedinke socijalnoj sredini i protektivna funkcija (ego-odbrana): politička kultura obezbeđuje pojedincu određene preporuke, zahteve, vodiče, „zgnusnuta iskustva predaka i savremenika“. Međutim, s druge strane, participativna i građanska politička kultura u modernim demokratskim zemljama ostavljaju pojedincu prostor za samostalno sticanje političkih znanja i iskustava i, sledstveno, za autonomno kreiranje sopstvenih opredeljenja, inicijativa i odluka.

Postoje različite podele političke kulture na osnovama kriterijuma vrednosnih orijentacija, tipova društvenih odnosa i tipova socijalizacije ličnosti koje generišu. Klasična podela Almonda je na parohijalnu/tradicionalnu, podaničku, participativnu, građansku. Postoje i podele na tradicionalne, moderne i postmoderne političke kulture; na konvencionalnu i protestnu; na elitnu, subelitnu i kontraelitnu; na građanske i revolucionarne; na materijalističke i postmaterijalističke; na kooperativno-pragmatičnu, apatičnu i otuđenu političku kulturu. Česta je i podela na demokratske nasuprot autokratskih ili autoritarnih političkih kultura.²⁵

23 *Ibid.*

24 Videti: Dragomir Pantić, „Politička kultura i vrednosti“, *Fragmenti političke kulture*, 39–56.

25 Videti: *Ibid.*, 56–67.

Podela političkih kultura po osnovu vrednosne orijentacije za modernost, budućnost, razvoj i napredak nasuprot orijentaciji ka očuvanju tradicije, nasleđa prošlosti, etabliranog stanja stvari u državi i društvu, a u kombinaciji s tipom odnosa – demokratskih/egalitarnih ili hijerarhijskih/autoritarnih može se smatrati kao analitički produktivna linija razgraničenja tipova političkih kultura.

Treba reći i to da je polje političke kulture, kao i svih modernih društvenih procesa i pojava, dijalektičko, da uvek predstavlja polje sukoba tendencija tradicionalizma i modernizacijskih procesa, sukoba tradicionalne i demokratske političke kulture; da je kompleksan prostor ukrštanja pluralizma kulturnih, normativnih i političkih obrazaca, kvantitativnih i kvalitativnih promena unutar svakog ispoljavanja političke kulture, kao i u međuodnosu – odnosu prevaga, dominacije, borbe za prevlast različitih modaliteta i civilizacijskih tendencija na polju političke kulture.

Civilno društvo i demokratska politička kultura

Vrednosna definicija civilnog društva je u suštinskoj vezi s pojmom demokratske političke kulture. Razvoj demokratske političke kulture je od suštinskog značaja za razvoj civilnog društva. I obratno, prisustvo autoritarne ili nedemokratske političke kulture predstavlja jednu od najznačajnijih prepreka za razvoj civilnog društva.

Veza je uzajamna, ali ne isključivo uzajamno zavisna; procesi unapređenja civilnog društva po osnovu ekonomskog razvoja, delovanja političkih elita, unapređenja zakonodavstva, uticaja međunarodnog konteksta, kao i na osnovu unutrašnjih kapaciteta samog civilnog društva – promovisanje kulture ljudskih prava, progresivne inicijative, podsticaj društvene samorefleksije, pritisak na medije, prosvetavanje javnog mnjenja, edukacija mladih, sudija, policije, itd. – utiču na promenu vrednosnih orijentacija stanovništva, na kvalitet subjektivnih stavova prema poretku, na kvalitet istorijske memorije, na samorefleksiju o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, na kvalitet i kvantitet demokratske političke participacije; odnosno, utiču na razvoj demokratske političke kulture.

Takođe, s druge strane, unapređenje razvoja demokratske političke kulture (pod uticajem medija, obrazovanja, promena u porodici i u tipu vaspitanja, kulture uopšte, javne reči, delovanja političkih, ekonomskih, medijskih, religijskih elita, otvorenosti za uticaje iz međunarodnog okruženja), predstavlja plodno tlo za razvoj autonomnog tipa ličnosti, građanskog identiteta i, time, za razvoj civilnog društva.

Generalno uzev, ključni uticaj na razvoj ili nerazvoj civilnog društva imaju: kvalitet političke kulture, kao i faktor kvaliteta političkih institucija, faktor kvaliteta zakonodavstva, način na koji se tumači kulturno-istorijsko nasleđe date sredine, način na koji deluju društvene elite i na koji se formira javno mnjenje, način na koji su strukturisani porodica, vaspitni i obrazovni sistem.

Preovlađujući tip ličnosti, preovlađujući tip vrednosnih orijentacija i normativnih obrazaca, tip preovlađujućeg društvenog mentaliteta predstavlja sponu između polja civilnog društva i polja političke kulture; sponu u smislu uzročnog delovanja na kvalitet i razvoj i civilnog društva i političke kulture, kao i u smislu posledičnog rezultata, tj. uticaja na razvoj demokratskog ili antidemokratskog kapaciteta i pojedinaca i društvenih grupa.

Politička kultura može biti razmatrana kao polje susretanja individualnog, kolektivnog i javnog iskustva. Takođe, civilno društvo predstavlja polje susretanja individualnog, kolektivnog i javnog iskustva. Zajedničko im je ovo polje u okvirima politike u širem smislu. S druge strane, politička kultura ne deluje samo u polju politike u širem smislu, već i u polju politike u užem smislu – u okvirima delovanja političkih stranaka, političkih elita, kao i vezano za pitanja lojalnosti, legitimnosti poretka, odnosno za pitanja odnosa stanovništva spram datog poretka politike.

Najdirektnije polje njihovog susretanja jeste sistem vrednosti, normativni obrasci, osnovni principi na kojima se temelji emancipatorsko delovanje u civilnom društvu, kao i demokratska politička kultura.

Principijelno uzev, značajna pretpostavka za razvoj civilnog društva jeste afirmacija univerzalnih ljudskih prava, vrednosti slobode, jednakosti, pravde, solidarnosti, kao i principa na kojima se temelji demokratska politička kultura, tj. principa tolerancije, nenasilja, poštovanja autonomije i različitosti, tj. nesegregacijskog odnosa prema Drugome – u smislu rase, nacije, pola, manjina. Kada civilno društvo, jednako kao i pravna država, ne postupa po kriterijumima i modelu demokratske političke kulture dolazi do narušavanja procesa demokratizacije samog civilnog društva, jednako kao i u slučaju samog liberalnog poretka. Unutar samog civilnog društva, dakle, može doći do ispoljavanja elemenata autoritarne političke kulture.

Razvoj civilnog društva, kao što je rečeno, zahteva demokratsku političku kulturu, demokratsku socijalizaciju individue/građanina, kritičku javnost, afirmaciju univerzalnih ljudskih vrednosti u porodici, obrazovanju, na radnom mestu, u kulturi, medijima, politici. Takođe, najbitniji podsticaji za razvoj demokratske političke kulture dolaze iz polja civilnog društva.

CIVIL SOCIETY AND POLITICAL CULTURE

Summary

In this text is offered the clarification of the concepts „civil society“ and „political culture“, as well as of their essential interconnection in the framework of constitutional democracy. In the context of analysis of civil society, democratic political culture and the bipolar paradigm „civil society-legal state“, special attention is paid to the building of republican elements into

liberal tradition and model of a developed democratic order. There is also pointed to an importance of a continuous democratization of civil society (emancipatory activism on the basis of the principles of autonomy, associativity and publicity), as well as the promotion of democratic political culture (development of civic virtues based on the principles of tolerance, non-violence, solidarity, freedom, equality, justice) for establishing and perfectuating the constitutional democracy.

Key words: civil society, democratic political culture, constitutional democracy, republicanism, liberalism, politics in broader sense, principle of autonomy.

POJAM CIVILNOG DRUŠTVA U SAVREMENOM KONTEKSTU*

1. Uvodna razmatranja: prethodno pojmovno određenje civilnog društva

U istoriji zapadne političke teorije do novovekovnog perioda i modernog doba dominantno je stanovište politike moći, odnosno tumačenje – s različitim legitimacijskim osnovima i u različitim modalitetima – političke vlasti kao prava vladara da vladaju i dužnosti podanika da se pokoravaju. Od novovekovnog perioda, a pogotovo u modernoj epohi – s viševekovnim razvojem liberalnih i liberalno-demokratskih ideja – razvija se i postaje dominantna politička teorija i praksa ograničene vlasti, podele vlasti, političkog pluralizma, univerzalnih ljudskih prava, legitimacije vlasti pre svega kroz izbornu volju građana, ali i kroz političku participaciju posredstvom demokratske javnosti, slobode sredstava javnih komunikacija, demokratske političke kulture, prava na građansku neposlušnost u slučaju nepravednih zakona.

Pojam civilnog društva javlja se u modernoj političkoj teoriji od polovine XVIII veka upravo u vezi s pitanjima ograničavanja vlasti, odnosa države i društva, odnosa državne vlasti i individualne slobode, odnosa suvereniteta države i suvereniteta naroda, odnosa prava i obaveza, moći i prava. Generalno uzev, moderna država, shvaćena i samo kao izvorno liberalna, i kao liberalno-demokratska, i kao socijaldemokratska, i kao neoliberalna, podrazumeva ograničavanje državne vlasti zarad zaštite ljudskih prava. Međutim, liberalna tradicija nije, niti tokom svog razvoja niti u savremenosti, jednoznačno određena za tumačenje stanovišta podele vlasti na način koji afirmiše participativnost građana, odnosno za (konstantan) interaktivan odnos između države i društva, između reprezenata vlasti i građana koje oni reprezentuju.

Pojam i praksa civilnog društva su deo one tradicije moderne političke teorije i prakse koje su zasnovane na duhu podele, kontrole, ograničavanja političke vlasti u kontekstu uzajamno zavisnih procesa demokratizacije države i participativnosti društva, tj. aktivizma građana. Idealno-tipski model ustavne demokratije je neodvojiv od ideje i prakse civilnog društva. Moglo bi se govoriti o bipolarnoj paradigmi ustavne demokratije (liberalno-demokratskog poretka, vladavine prava) i civilnog društva.

Osnovni smisao pomenute bipolarnosti je sledeći: preduslovi funkcionisanja ograničene vlasti ne mogu se svesti na institucionalnu političko-pravnu

---

* Tekst je objavljen u knjizi: Vujadinović D., Veljak, L., Goati V., Pavićević V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET, 2004.

regulativu. Ustavi i ustavne garancije ljudskih prava, ustavno sudstvo, partijski pluralizam i delovanje opozicije, podela i međusobna kontrola tri oblika vlasti, slobodni izbori, ombudsman i drugi institucionalni aranžmani, iako nužni preduslovi, još uvek nisu sami po sebi dovoljna osnova ili garancija za funkcionisanje ustavne demokratije.

Pojam civilnog društva u okvirima navedene paradigme dobija različita određenja. U savremenoj literaturi postoji niz relevantnih definicija civilnog društva, međusobom često različitih, čak i kontroverznih¹. Ipak, okosnica svih definicija jeste relativna autonomija civilnog delanja u odnosu na državu

1 Među definicijama civilnog društva neke uključuju a neke isključuju sferu ekonomskih interesa, a ponekad, mada ređe, u pojam civilnog društva bivaju uključena i religijska opredeljenja i institucije.

Po Volceru (Walzer), civilno društvo je „prostor (politički) neprinudnog udruživanja ljudi kao i niz mreža odnosa unutar tog prostora – formiranih za svrhe porodice, vere, interesa, i ideologije“ (prezeto iz Skenderović Ćuk, N., Podunavac, M., Eds. 1999, Bachmüller, 21). Po Džin Koen i Endrjuu Aratou, ekonomska sfera ne ulazi u definiciju, odnosno civilno društvo je prostor „socijalne interakcije između ekonomije i države, komponovan pre svega od intimne sfere (posebno porodice), sfere asocijacija (posebno dobrovoljnih udruženja), društvenih pokreta i formi javnih komunikacija“ (Cohen, Arato 1992, IX). Takođe, po Vanu Roju, civilno društvo je „populacija grupa formiranih za kolektivne ciljeve primarno van okvira države i tržišta“ (Van Rooy 1998, 30).

Nasuprot njima, po Edvardu Šilsu (Shills) civilno društvo je komponovano od tri dela. Jedan deo je kompleks autonomnih institucija, uključujući i ekonomske, a različite od porodice, klana, lokalne zajednice ili države; drugi deo je vezan za onaj deo društva koji poseduje osobeni kompleks svojih odnosa prema državi i određeni niz institucija koje čuvaju razdvojenost države i društva, a pri tom održavaju efektivne veze među njima; i treći deo se tiče raširenog obrasca ili uzora rafiniranih ili civilnih manira. (Videti: Skenderović Ćuk, N., Podunavac, M., Eds. 1999, Bachmüller, 22.)

Neki autori, kao Salamon i Anhajer (Salamon and Anheier 1977), vezuju pojam civilnog društva samo za formalno konstituisane „neprofitne organizacije“, koje sa svoje strane predstavljaju značajan ekonomski sektor koji doprinosi širenju šansi za zapošljavanje i za potrošnju unutar nacionalnih ekonomija.

Nasuprot ovim autorima, Benjamin Barber (Barber 1995) u svojoj normativnoj percepciji vidi civilno društvo kao utopijsku fantaziju, nevezanu za bilo koju građansku asocijaciju ili neprofitnu organizaciju, već kao „civilni prostor“ koji bi trebalo da postoji između vlasti i privatnog sektora. Pri tom, napominje da je taj „civilni prostor“ nestao iz američkog života. U drugačijem kontekstu, a sa sličnim implikacijama, Patnam (Putnam 2000) govori o aktualnom „kolapsu“ zajednice u Sjedinjenim Državama.

Lari Dajmond nudi tumačenje po kome su civilno društvo i država komplementarni, a civilno društvo isključuje ekonomske, religijske i porodične odnose. On polje civilnog društva određuje naizgled više empirijski i deskriptivno nego normativno: „Civilno društvo je okvir organizovanog socijalnog života koji je otvoren, dobrovoljan, samogenerišući, bar delom samopodržavajući, autonoman u odnosu na državu, i vezan zakonskim poretkom ili setom prihvaćenih pravila. Ono je različito od 'društva' uopšte po tome što uključuje građane koji delaju kolektivno u javnoj sferi da bi izrazili svoje interese, strasti, prioritete i ideje, da bi razmenili informacije, da bi postigli kolektivne ciljeve, da bi postavili zahteve prema državi, i da bi držali predstavnike vlasti odgovornim“ (Diamond 1997, 5). Međutim, na drugom mestu Dajmond upravo ističe socijalno-kontrolnu i mobilizatorsku ulogu civilnog društva: „Mobilizacija civilnog društva je jedno od glavnih sredstava za razotkrivanje zloupotreba i za podiranje legitimeteta nedemokratskih režima“ (Diamond 1974, 7).

i političku vlast. Po Bahmileru, ono što je zajedničko skoro svim tumačenjima pojma civilnog društva jeste njegova relativna autonomija u odnosu na državu, konkretizovana u smislu da se radi o dobrovoljnim socijalnim aktivnostima nenametnutim od države, odnosno da se radi o kompoziciji autonomnih samoorganizovanih asocijacija ograničenih okvirima koje postavlja zakon. Kako kaže ovaj autor, „civilno društvo je mesto nezavisnog mišljenja i dobrovoljnih akcija u okvirima legalnih ograničenja“ (Skenderović Ćuk and Podunavac ed. 1999, Bachmüller, 24).

Pri tom – od početka istorijske geneze pojma i do danas – navedena *differentia specifica* civilnog društva je ujedno i tačka najvećih sporenja ili razlika vezanih za tumačenje mere, dometa, smisla, sadržaja te relativne autonomije. Razlike se kreću od shvatanja o nužnoj kontroli države nad civilnim društvom (Hegel), shvatanja o uređivanju polja autonomije društva uz pomoć ograničene vlasti (Lok), naglašavanja samoregulativne funkcije civilnog društva kao riznice individualnih ljudskih prava i sloboda (Tokvil, Mil), shvatanja o suprotstavljenosti civilnog društva državnoj vlasti (Pejn, na drugačiji način Gramši, na osobeni način autori u zemljama centralne i istočne Evrope 70-ih godina XX veka, na osobeni način i aktivisti antiglobalističkog pokreta danas), do shvatanja o partnerstvu države i civilnog društva u kontekstu vladavine prava.

U savremenoj liberalno-demokratskoj literaturi, koja insistira na duhu i praksi podele vlasti, prevladava shvatanje o interaktivnom i komplementarnom odnosu između polja državne vlasti i civilnog društva: akteri vlasti su pod stalnim pritiskom i obavezom da poštuju zakonske i institucionalne aranžmane, da štite prava i slobode građana, a civilni akteri – koji delaju u okvirima zaštite ljudskih prava i pravnih garancija za svoje asocijativno delovanje – istovremeno imaju obavezu poštovanja zakona, obavezu lojalnosti vlasti koja je položila test legitimnosti. Jednostavnije rečeno, u razvijenim liberalnim demokratijama pretpostavlja se partnerski odnos između državne vlasti i civilnog društva. Taj partnerski odnos može da znači preuzimanje određenih servisa i društvenih poslova od strane civilnih aktera, takođe znači kontrolu i kontrabalans vlasti, a može da znači i ispoljavanje građanske neposlušnosti. U okvirima navedenog shvatanja, civilno društvo je socijalna osnova demokratskog poretka. Ono predstavlja kontrabalans u odnosu na državnu vlast i političko polje: u odnosu na državu – da ne postane dominantna sila, da ne posegne za autonomijom društva; u odnosu na političko polje – da se ne osamostali i ne otuđi u odnosu na građanstvo. Civilno društvo je, takođe, kontrabalans i sopstvenom kvarenju: pretvaranju autonomne ličnosti u depersonalizovani deo mase, slobodne javnosti u manipulisanu, civilnih asocijacija i udruženja u pokrete koji su civilizacijski retrogradni.

Ernest Gellner smatra da je „najznačajniji funkcionalni cilj civilnog društva da dela kao snaga koja podržava liberalne slobode (Gellner 1994, 5), odnosno da je jedinstvenost modernog civilnog društva u tome da kroz 'veze ili spona' koje prožimaju čitavo društvo formira uslove za individualnu slobodu u liberalnoj demokratiji“ (Gellner 1995, 42).

Odnos države i civilnog društva podrazumeva da bez dobro uređene države nema garancija prava koja omogućavaju funkcionisanje civilnog društva. S druge strane, civilno društvo je stalna potencijalna kritika svakog eventualnog pokušaja države da se (u skladu s logikom ekspanzije, koja je inherentna svakoj vlasti) pretvori u dominantnu silu.

Uz pominjane kontroverze oko tumačenja relativne autonomije civilnog društva u odnosu na državu, prisutne su i kontroverze oko toga da li pojam civilnog društva predstavlja primarno normativni ili nenormativni instrument društvene teorije, i drugo, da li on uključuje u sebe ekonomske i religijske odnose, pa čak i porodične odnose.

Ovde se zastupa shvatanje da su kontroverze oko toga da li je pojam civilnog društva primarno normativnog ili analitičko-deskriptivnog karaktera više izraz različitih akcenata koji se u različitim kontekstima pridaju pojmu civilnog društva. U suštini se radi o idealno-tipskom pojmu, koji sadrži i vrednosne i empirijske elemente prepoznatljive u društvenoj praksi, kao i vrednosne i utopijske elemente koji služe kao kriterijum za procenjivanje postojećeg i kao uputstvo i motiv za unapređenje postojećeg.

Vukašin Pavlović ukazuje na dvostruku funkciju i karakter civilnog društva: teorijsko-analitički i normativno-mobilizatorski. „U teorijsko analitičkom smislu, civilno društvo je agregatni pojam za skup društvenih komunikacija i socijalnih veza, socijalnih institucija i društvenih vrednosti, čiji su glavni akteri: građanin sa svojim civilnim pravima; građanske (nepolitičke i nevladine) organizacije, udruženja, društveni pokreti i građanske institucije, i sve ono što se u modernom društvu obuhvata terminom javnost... Za razliku od teorijsko analitičke, u drugoj svojoj funkciji, pojam civilnog društva ima prevashodno status normativnog koncepta, koji služi i pomaže da se motivišu i mobilišu građani i ostali socijalni akteri kako bi ustanovili i razvili različite sadržaje i oblike civilnih aktivnosti“ (Pavlović ed. 1995, Pavlović, 249–250).

Džon Kin definiše civilno društvo najeksplicitnije u smislu idealno-tipske kategorije: „Civilno društvo, kao što sam ja koristio termin i kao što i dalje koristim, jeste idealno-tipska kategorija (*Idealtyp* u smislu Maksa Webera) koji i opisuje i predočava kompleksni i dinamični skup legalno zaštićenih nevladinih institucija koje nastoje da budu nenasilne, samoorganizujuće, samorefleksivne, i permanentno u tenziji jedne prema drugima i u odnosu na državne institucije koje 'uokviravaju', ograničavaju i omogućavaju njihove aktivnosti“ (Keane 1998, 6).²

2 I u kontekstu savremenog proširivanja upotrebe pojma civilno društvo na delove sveta van zapadne civilizacije, prisutna je svest o bipolarnoj prirodi pojma. Tako, Luis govori o civilnom društvu kao analitičkom konstruktumu i kao o oruđu politike, tj. preskriptivnom instrumentu za tvorcu politike (*policy makers*). On smatra da je ovaj pojam plodotvoran u obe svoje dimenzije za razumevanje socijalnih i političkih procesa kao i za promociju demokratskih institucija i autonomije društva na Zapadu, ali da on u sve većoj meri postaje plodotvoran i za policy making u Trećem svetu (posebno se baveći Afrikom), u smislu podsticanja razvoja aktivne javne sfere, autohtonih dobrovoljnih udruženja (primarno za borbu protiv gladi, bolesti, suše...), uspostavljanja medijskih institucija, kao i podsticanja tržišne ekonomije i procesa formiranja „good governance“. Po njemu, pojam

Svaka od definicija civilnog društva i sve one skupa osuđene su na nužnu relativizaciju i modifikaciju shodno činjenici da je pojam civilnog društva u poslednjih nekoliko decenija zaživeo u delovima sveta koji se ne uklapaju u idealno-tipski model ustavne demokratije, najpre u zemljama pod sovjetskom vlašću, a i u zemljama zapadne Evrope (na primer, Španija), Latinske Amerike (na primer, Argentina, Brazil), koje su se borile protiv diktatorskih režima, kao i u neokolonijalnim zemljama koje su institucionalne liberalne aranžmane preuzele po diktatu kolonijalnih vlasti a koji su u njima zaživeli samo delimično i na specifičan način (na primer, Indija). Uz to, pojam civilnog društva postaje prijemčiv za politički diskurs i u delovima sveta koji su na svaki način daleko od implementacije liberalne tradicije. Uz to, u političkoj teoriji se sve više govori i o pojmu globalnog civilnog društva, a teorija globalnog civilnog društva prepoznaje elemente njegove izgradnje u kontekstu kompleksnih procesa globalizacije.

Ako prihvatimo podelu – uslovno rečeno, po nivoima – na globalno, evropsko, balkansko, nacionalno civilno društvo, transnacionalno, civilno društvo u Trećem svetu, itd. – možemo govoriti o složenoj interakciji nivoa civilnog društva u savremenoj epohi.

2. Istorijska geneza i savremene modifikacije pojma civilnog društva

Pojam *civilno društvo* je deo dihotomne teorijske paradigme „pravna država – civilno društvo“, što se inicijalno formira u evropskoj i anglosaksonskoj političkoj filozofiji od polovine XVIII do polovine XIX veka, i koja se razvila u punom smislu u drugoj polovini XX veka.³ Pojam civilnog društva je ključna reč u evropskoj političkoj misli od 1750. do 1850, a prva javna upotreba reči civilno društvo kao razdvojenog sadržaja od države javlja se kod Tomasa Pejna 1776. u *Zdravom razumu* (Keane 1988, 36; 67).

Pojam civilnog društva kod ranih modernih mislilaca (Hobs, Lok, Pejn, Hegel, Mil i Tokvil) centriran je oko pojma vlasništva (nad privatnom svojinom, svojim životom i slobodom). Za klasično shvatanje civilnog društva polazna tačka jeste individualni građanin kao vlasnik svojine (negativna sloboda, nesvodljivost društvenog polja na državno). Razvoj liberalne države, s idejom ograničene vlasti i minimalne države koja štiti pojedinca kao vlasnika (negativna sloboda), bio je prva spona s teorijom i praksom civilnog društva.

---

civilnog društva ima globalni značaj za jačanje razvoja i demokratije, pri čemu u nerazvijenim zemljama van zapadnog konteksta, a u okvirima „sve univerzalnijih pregovaranja između građana, država i tržišta“, pojam doživljava lokalne adaptacije vezane primarno za savladavanje problema siromaštva i potreba razvoja (Lewis 2001).

3 Krajem XIX i dobrim delom XX veka nije bilo rasprave o civilnom društvu u političkoj teoriji na Zapadu.

S razvojem liberalno-demokratske države javlja se i modifikovani pojam civilnog društva koji ima naglasak na udruživanju i na formiranju demokratske javnosti, dakle na širenju polja samoodređenja građanina kao i samorganizovanja građana u razne vrste asocijacija, društvenih pokreta. Savremeno shvatanje civilnog društva ima naglasak na pozitivnoj slobodi, na participatornom karakteru društvenog delanja.

U odnosu na klasičnu paradigmu u kojoj se civilno društvo razmatra samo u odnosu na političku državu, moderni pojam civilnog društva podrazumeva složeni model u kome se civilno društvo određuje u odnosu na neka bitna polja društvenog života, kao što su: ekonomsko, kulturno, političko, mada odnos civilno društvo – država ostaje u fokusu i ima ulogu osnovne paradigme (Pavlović ed. 1995, Pavlović, 30).

Definicije civilnog društva (pominjane u uvodnom delu), deo su procesa revitalizacije teorije i prakse civilnog društva na Zapadu tokom druge polovine dvadesetog veka. Pojam je primarno reaktuelizovan 70-ih godina na prostorima centralne i istočne Evrope, u nastojanju disidentskih intelektualaca da se suprotstave totalitarnim komunističkim režimima i sovjetskoj imperiji. Pojam je korišćen među aktivistima i u Latinskoj Americi od 70-ih, kao i u Španiji, u borbi protiv autoritarnih vojnih režima. Takođe, naknadno se pokazalo da je upotrebljavan već 60-ih godina u Japanu, gde je „škola civilnog društva japanskog marksizma“ objašnjavala nagli uspon kapitalizma u toj zemlji kao učinak nerazvijenog civilnog društva i slabog društvenog otpora usled postojanja jake patrijarhalne tradicije i kulture individualne poslušnosti spram vlasti (Keane 1998). Ipak, glavna linija obnavljanja upotrebe i značaja političke teorije i prakse civilnog društva odvijala se na liniji od pominjanih disidentskih mislilaca i aktivista u komunističkim režimima do kritički opredeljenih intelektualaca u razvijenim liberalnim demokratijama Zapada. Zapadni mislioci su se nanovo „setili“ ovog pojma zajedno s otkrićem da je na Zapadu „živelo civilno društvo bez da je to primećivano“, a da se to zbivalo kao „deo neopaženog tvoračkog rada društva samog“ (Comaroff and Comaroff 1999, 5). Pri tom, oni su počeli da upotrebljavaju pojam civilnog društva ne samo pod uticajem ideja iz centralne i istočne Evrope, već i autohtono – vezano za krizu države blagostanja, za krizu legitimnosti uzrokovanu ratom u Vijetnamu, za naftnu i ekonomsku krizu, kao i za rađanje antiratnih, feminističkih, ekoloških društvenih pokreta na Zapadu.

Uzroci ponovnog oživljavanja rasprave o civilnom društvu tokom druge polovine prošlog veka su kompleksni, a pojednostavljeno rečeno, vezani su za krizu savremene države u njenim različitim modalitetima, tj. za savremenu krizu odnosa između države i društva, vlasti i pojedinca, i to kako u nacionalnim okvirima tako i u globalnom kontekstu; konkretno uzev, oživljavanje rasprava o civilnom društvu 70-ih godina XX veka bilo je podstaknuto krizom realsocijalističke države i urušavanjem sovjetskog sistema, na jednoj strani, i krizom države blagostanja na Zapadu, na drugoj.

U bivšim državama „realsocijalizma“, koje su na pervertirani način pripadale modernom društvu, eminentno moderni spoj „pravna država – civilno društvo“ nije funkcionisao: tačnije, niti je postojala pravna država niti je postojalo civilno društvo. Za razliku od liberalno-demokratskih zemalja Za-

pada, u kojima (manje ili više uspešno) komplementarno deluju pravna država i civilno društvo, u državama bivšeg „realsocijalizma“ elementi civilnog društva su – kolikogod redukovano i inicijalno – ipak uspostavljeni pre pravne države i na neki način su predstavljali prethodnicu i podsticaj (kao socijalna baza koja se formirala uprkos i nasuprot represivnim režimima) za tranziciju tih država u pravcu uspostavljanja liberalno-demokratskih poredaka. To se, pre svega, odnosi na deo država Istočnog bloka – Poljsku, Mađarsku i Čehoslovačku – u kojima je „realsocijalizam“ prevladan zahvaljujući, između ostalog, i formiranom liberalnom pokretu (inicijalnim elementima civilnog društva), dakle, u kojima se „realsocijalizam“ nije naprosto urušio zahvaljujući datom konkretno-istorijskom kontekstu obeleženom padom Berlinskog zida i nespremnošću sovjetskog rukovodstva da vojnim sredstvima spreči bilo „urušavanje“ bilo „prevladavanje“ realsocijalizma (*Zbornik Instituta za filozofiju* ed. 2001, Vujadinović, 335).

Specifičnost aktualizacije civilnog društva u zemljama (bivšeg) „realsocijalizma“ vezana je za pokušaje obnove društva odozdo preko društvenih pokreta (disidentskih), koji su prethodili političkoj pluralizaciji. S druge strane, ubrzo nakon promene političkih poredaka u ovim zemljama političke stranke su te društvene pokrete potisnule s političke scene, a civilno društvo se uglavnom svelo na rastući kompleks nevladinih organizacija. Dileme i iskušenja prvih koraka pluralističke demokratije, u kojoj se nameću pitanja reprivatizacije svojine, sloboda i prava građana, slobodnog političkog i interesnog udruživanja, nezavisne štampe i masmedija, samostalnih sindikata, autonomije univerziteta kao i položaja crkve, najtešnje su povezane s potrebom za razvijenim civilnim društvom, tj. sa zahtevom za njegovo istinsko uspostavljanje u kontekstu dalje konsolidacije demokratskih promena i, utoliko, predstavljaju stalni potencijal teorijske i praktičke revitalizacije paradigme civilno društvo – vladavina prava u centralnoj i istočnoj Evropi.

Viktor Perez-Diaz na svoj način govori o neophodnosti razmatranja i akomodacije pojma civilnog društva shodno kontekstu, odnosno pravi razliku između izvornog značenja (i njegovih izvorišta u anglosaksonskom liberalnom svetu – u „civilnim“ ili „republikanskim“ tradicijama), s jedne strane, i značenja civilnog društva u zemljama tranzicije, s druge strane. Naime, autor pravi razliku između šireg ili izvornog pojma civilnog društva primenljivog na razvijene liberalne demokratije (civil society *sensu lato*) i tog pojma uzetog u restriktivnijem smislu, a vezano za zemlje koje nastoje da iz totalitarnih i autoritarnih režima pređu u demokratski poredak: „Civilno društvo *sensu lato*, ili prvo značenje civilnog društva, označava set društveno-političkih institucija uključujući ograničenu vlast ili državu koja funkcioniše s vladavinom prava, set društvenih institucija kao što su tržište i udruženja zasnovana na dobrovoljnoj saglasnosti među autonomnim subjektima i javnu sferu u kojoj ovi subjekti debatuju među sobom i s državom o pitanjima od javnog interesa i angažuju se u javnim aktivnostima... Ovaj konstrukt civilnog društva *sensu lato* ima unutrašnju konzistentnost. On je 'civilan' u meri u kojoj su njegovi autonomni subjekti 'građani' (u suprotnosti s pukim objektima despotskog vladara ili vladajuće kaste), a utoliko su i članovi 'civilizovanog' društva (u

suprotnosti s varvarskim ili nazadnim). Ali, poenta je da oni mogu da budu građani *samo* zato što su autonomni subjekti, a oni to mogu da budu *vis-a-vis* države *samo* zato što država ima ograničenu moć ulaženja u prostor rezervisan za ove subjekte... Ali, ova autonomija može da egzistira bilo na puni ili na razblaženi način. Ona postoji u potpunosti jedino kada je država deo civilnog društva u prvom smislu, odnosno kada je u pitanju ograničena država koja funkcioniše pod vladavinom prava. U suprotnom, vezano za drugo značenje, institucije civilnog društva (tržišta, udruženja, i sfera javne debate) bi egzistirale na razblaženiji i manje razvijen način u okvirima drugih istorijskih konfiguracija, kao što su one vezane za autoritarne i totalitarne režime (na primer, Frankova Španija i istočnoevropski socijalistički režimi). Može se tvrditi da razvoj ili pojava civilnog društva u drugom smislu unutar autoritarnog ili totalitarnog režima priprema put za njihovu tranziciju u liberalnu demokratiju i razvijenu tržišnu ekonomiju, i utoliko za puno uspostavljanje civilnog društva u prvom smislu“ (1998, 55–57).

U vezi sa civilnim društvom u tranzicijskim zemljama, Perez-Diaz, navodezujući se na Linca (Linz), govori o neophodnosti razlikovanja procesa *tranzicije* ka *konsolidaciji* i *institucionalizaciji* novog režima: „Empirijski gledano, ova tri procesa su uzajamno povezana: oni nisu konsektivne faze po vremenskom redosledu već će pre biti da se one preklapaju među sobom. U procesu *tranzicije*, bazična pravila igre... se uspostavljaju i unutar političke klase i između političke klase i društva u celini. Ova pravila se uglavnom tiču granica državne vlasti, sredstava pristupa i političara i društva toj vlasti, i modaliteta za upražnjavanje te vlasti... (T)aj proces bi trebalo razlikovati od onog koji se tiče *konsolidacije* novog režima, na čijem kraju se nalazi rasprostranjeno očekivanje da će režim opstati, i da će njegova osnovna pravila biti poštovana... Taj proces bi, takođe, trebalo razlikovati od *institucionalizacije* režima, na čijem kraju je on priznat kao legitiman za većinu stanovništva u većini vremena, i bazična pravila političke igre ne samo da preovlađuju *de facto* već ih političari i društvo internalizuju“ (*ibid.*, 4).

Najnovije diskusije o civilnom društvu problematizuju procese globalizacije, a u teorijski diskurs se uvodi pojam globalnog civilnog društva. Kategorija globalnog civilnog društva je, takođe, idealno-tipska: s jedne strane, nastoji da obuhvati stvarne procese širenja društvenih veza do svetskih razmera, posredovano internacionalizacijom ekonomskog tržišta, saobraćaja, kulture, satelitskih komunikacionih sredstava, medija transparentnih u svetskim razmerama, interneta. Ovi globalizacijski procesi rezultiraju konfliktnim i/ili asimilacionim ukrštanjem civilizacija i kultura, ustanovljavanjem međunarodnih političkih institucija, kao i usvajanjem međunarodnih konvencija za zaštitu ljudskih prava, za odbranu demokratskih vrednosti, za borbu protiv terorizma i segregacije po raznim osnovama, što vodi globalnoj standardizaciji kulture ljudskih prava i demokratskog političkog poretka. S druge strane, kategorija globalnog civilnog društva nastoji da iskaže i normativni sadržaj, opredeljenje za otelotvorenje principa demokratske vladavine i demokratskog načina života u svetskim razmerama, da identifikuje kriterijume za procenjivanje dešavanja u pojedinim zemljama, kao i u globalnim tendencijama sa stanovišta mira, tolerancije, autonomije i kontrole društva (društava) u od-

nosu na svetske centre – bilo formalne ili neformalne – moći i vlasti. U vezi s normativnom dimenzijom idealno-tipske kategorije globalnog civilnog društva, Džon Kin kaže: „Vizija globalnog civilnog društva je prezentovana kao izazov normativnoj tišini ili konfuziji unutar najvećeg dela savremene literature o globalizaciji i globalnoj vladavini. U suprotstavljanju narastajućoj opasnosti od terorizma, rastućim pojavama bigoterije i nacionalizma i pogrešnog govora o 'antiglobalizaciji', ova odbrana globalnog civilnog društva implicira potrebu za odbranom demokratskih načina života – i za novim načinima demokratskog mišljenja o stvarima kao što su nasilje, globalna tržišta i vlast s globalnim dometima“ (Keane 2003, xii).

U vezi sa onim što se naziva antiglobalizacijskim pokretom (što Kin pominje kao „pogrešni govor o antiglobalizaciji“), treba reći da je u pitanju izrazito protivrečna pojava, s jedne strane, istinski globalnog društvenog pokreta usmerenog nasuprot neoliberalnoj logici globalizacije i unifikacije „sveta života“ – „amerikanizacije“, „mekdonalizacije“ – u svetskim razmerama, a s druge strane, naglašeno nasilnog (i po mnogo čemu netolerantnog i protivnog demokratiji, „građanskoj neposlušnosti“) društvenog pokreta.

Odavde sledi da se pojam i praksa civilnog društva globalizuju na način koji prati pomenute empirijske procese povezivanja društava i formiranja svetskog društva. U normativno-mobilizatorskom smislu, teoretičari i aktivisti civilnog društva iskazuju potrebu za odbranom svetskog društva od globalnih opasnosti nuklearnog rata, ekološke katastrofe, kriminala i nasilja, dominacije svetskih sila nad sudbinom pojedinačnih zemalja i društava, tj. za suprotstavljanjem tendenciji „politike moći“ na svetskom nivou, i za odbranom autonomije (svetskog) društva kao kompatibilnog pre svega sa širenjem politike zasnovane na vladavini prava do svetskih razmera, a inkompatibilnog s politikom sile, državnog razloga, dominacije svetskih centara moći.

S jačanjem procesa evropske integracije u ekonomskom, institucionalno-pravnom, političko-pravnom, kulturnom, socijalnom, informatičkom, medijskom smislu, dobija na značaju i diskurs o evropskoj demokratskoj političkoj kulturi, evropskom kulturnom prostoru i identitetu, i konsekvantno o evropskom civilnom društvu. Naravno, i pojam evropskog civilnog društva ima i analitičko-deskriptivnu i normativno-mobilizatorsku dimenziju. One su, s jedne strane, u načelnoj vezi s merom i kvalitetom implementacije principa ustavne demokratije, demokratske kontrole evropskih institucija, smisla ustavnog patriotizma, održivog balansa između autonomije i integracije, supsidijarnosti nacionalnog u odnosu na transnacionalno/evropsko, a s druge strane, u faktičkoj su vezi s istinskim procesima interakcije, integracije, umrežavanja na planu društvenih procesa (pominjanih ekonomskih, socijalnih, kulturoloških...), kao i na planu transnacionalnog delovanja društvenih pokreta i nevladinih organizacija.

Pojam i praksa civilnog društva se sve više koristi među intelektualnim i političkim elitama zemalja širom sveta, uključujući nerazvijene zemlje Trećeg sveta. Luis (Lewis) detaljno analizira kompleks pitanja vezanih za civilno društvo u Africi. On kaže da rastuća opsesija civilnim društvom u Africi možda datira od sredine 80-ih, ali da sadržaj ovih debata ima mnogo dužu

istoriju: neki „humanitarni imperijalisti“ iz devetnaestog veka koristili su diskurs civiliteta koji je implicirao univerzalna ljudska prava i norme građanstva, a nacionalni otpor je dugo vođen u terminima ugroženih građanskih prava i rezultirao je mnogim društvenim pokretima i dobrovoljnim organizacijama. On naglašava da je u doba kolonijalizma diskurs civilnog društva bio u upotrebi i među kolonizatorima i među kolonizovanim narodima; pri tom, ukazuje na kompleksan i konfliktan odnos između evropskog i afričkog civilnog društva u kolonijalno doba, u smislu da je susret navedenih civilnih društava u realnosti bio veoma „necivilan“ i da je smerao institucionalizaciji razlike između grupa građana i „eticizovanih“ podanika, kao i među civilizovanim kolonistima rukovođenim „konstitucionalizmom“ i domorodačkih plemena rukovođenih „običajnim pravom“ (Lewis 2001, 10).

Po Luisu, „zapadna (preskriptivna) prizma“ gledanja vodi zanemarivanju istorijskih specifičnosti razvoja civilnog društva i organizacija u sredinama pod kolonijalnom vlašću koje se ne uklapaju u date zapadne preskriptivne modele (po kojima civilno društvo podrazumeva samo „dobrovoljne“ asocijacije autonomnih građana), s obzirom na to da su u njihov razvoj uključeni i elementi srodstva, etniciteta, lokalnih tradicija, koji se po svom „nedobrovoljnom“ karakteru ne uklapaju u izvornu definiciju civilnog udruživanja (*ibid.*, 8). Zanimljivo je da Luis ukazuje i na upotrebljivost različitih delova teorijskog nasleđa o civilnom društvu za svrhe analize kolonijalnog nasleđa civilnog društva: „Na primer, hegelijanski koncept ‘civilnog društva’ može biti koristan za razumevanje toga kako je uključivanje u i isključivanje iz javne sfere i prava građanstva bilo organizovano u kolonijalnom afričkom kontekstu, dok su gramšijevske ideje o civilnom društvu već dugo relevantne za razumevanje organizovanog otpora kolonijalizmu“ (*ibid.*, 4).

On, takođe, ukazuje na postojanje „starih“ i „novih“ razumevanja termina civilno društvo: „stara“ se vezuju za kolonijalnu istoriju, a „nova“ se odnose na savremene procese širenja upotrebe pojma na nerazvijene zemlje primarno povezano s njihovom inherentnom potrebom da se izbore protiv nedemokratskih režima ili/i da rešavaju elementarne probleme siromaštva, nezaposlenosti, gladi. U kontekstu „novih“ razumevanja, posebna pažnja se posvećuje aktuelnom razvoju nevladinog sektora u nerazvijenim zemljama Afrike i kritički se ukazuje na to da je taj razvoj u mnogome neautohton, odnosno nevladine organizacije se često formiraju pod patronatom svetskih ekonomskih organizacija i predstavljaju izraz, bolje reći, instrument strategije međunarodnog kapitala da preko nevladinog sektora drži pod kontrolom ekonomske i socijalne procese u nerazvijenom svetu.⁴ U vezi s antikolonijalnim

4 Kritički stav o nevladinim organizacijama u Africi primenljiv je na zemlje Trećeg sveta uopšte uzev. U smislu primera, možemo uzeti neke nerazvijene regije u Evropi: uvid u konstituisanje i funkcionisanje civilnog društva u BiH, Makedoniji, Albaniji i na Kosovu, jednoznačno potvrđuje fiktivnost i artifičijelnost civilnog društva u tim zemljama, u smislu da nevladin sektor postoji primarno zahvaljujući nalogu i finansijama međunarodnih faktora. (Videti, na primer, za BiH, Bojičić-Džalilović, 2001.) Prethodni stav se samo delimično odnosi na Srbiju, Crnu Goru i Hrvatsku, u kojima postoje i relevantni autohtoni elementi civilnog društva.

pokretima i borbom za nezavisnost u Africi, Luis zaključuje da je civilni aktivizam protiv države u Africi uveliko prethodio borbama u istočnoj Evropi i ponovnom rađanju civilnog društva, vezanom za te borbe.

Civilno društvo je primarno vezano za sekularni karakter moderne epohe i ima duboke korene u univerzalnim vrednostima prosvetiteljstva, među koje spada religijska tolerancija, kao i nemešanje crkve u državne poslove. Uloga crkava i religija u liberalno-demokratskom svetu, a posebno u tranzicijskim zemljama u okruženju je ambivalentna, kontroverzna; naime, njihovo delovanje u nekim zemljama i situacijama bilo je usmereno nekad ka unapređenju nekad ka kočenju modernizacijskih procesa, a u zemljama s autoritarnim i totalitarnim režimima uloga crkve nekad je bila usmerena u prilog borbi protiv takvih režima a nekad u prilog njihovog očuvanja. Po Perez-Diazu (1998, 109): „Religija može da ima ulogu 'posvećenja' egzistirajućih političkih i ekonomskih aranžmana, ali može takođe da ima i suprotni efekat 'profetske denuncijacije' tih aranžmana; najčešće, ona može da ima *oba efekta*, za različite publike i u različita vremena.“ Adam Mihnjik govori o mobilizatorskoj ulozi Katoličke crkve u Poljskoj u borbi protiv komunističke vladavine i sovjetske imperije (*Pisma iz zatvora*), mada i on naglašava da je uloga crkve ambivalentna, u smislu da se ona može okrenuti i retrogradnim stremljenjima (kao, recimo, u slučaju kampanje za zabranu abortusa u Poljskoj nakon rušenja komunizma).⁵

Radikalna transformacija pojma civilnog društva (ili neophodnost još jedne vrste modifikacije i adaptacije pojma), možda je neophodna upravo u vezi njegovog izvorno sekularnog karaktera. Naime, Džon Kin (Keane 1998, 27) govori⁶ o savremenoj pojavi „*postsekularnih* civilnih društava u islamskim zemljama“, o dobrovoljnim asocijacijama zasnovanim na islamskoj veri, različitim od islamskih fundamentalista i suprotstavljenim despotskim (sekularnim) vladavinama u svojim zemljama (recimo, u Egiptu, Tunisu). On kaže da rastući broj islamista upotrebljava sa simpatijama jezik civilnog društva: „Oni dovode u pitanje evrocentričnu pretpostavku da civilno društvo, koje jeste evropski izum, ne može da stekne svoje korene među muslimanima. Ovi islamisti insistiraju da nije *istina* da su muslimani automatski skloni da se identifikuju sa segmentiranim zajednicama rukovođenih anonimnom *umma*, u kojima vernik – kome navodno ne nedostaje mnogo civilno društvo – stremi sticanju pozicija kroz klijentelističku, ciničnu politiku. Ovi isti islamisti opovrgavaju usko evropsku definiciju civilnog društva. Oni insistiraju da sekularizam, kome se konvencionalno pripisuje da predstavlja bazični zahtev civilnog društva, efektivno funkcioniše kao orijentalistička ideologija koja štiti-

5 Tekstovi u ovoj knjizi, koji se bave ulogom religija i crkava u ratovima '91-'99. na prostoru bivše SFRJ, kao i njihovom ulogom u postkomunističkom i tranzicijskom periodu, ukazuju na pretežno retrogradnu – sa stanovišta razvoja civilnog društva, modernizacijskih procesa, evropskih integracija – ulogu crkava i religija u regionu.

6 Kinove analize su kompatibilne s onim što Luis govori o značaju atipičnih faktora, kao što su srodstvo, kasta, običajno pravo, za formiranje civilnog društva u afričkim lokalnim zajednicama u doba kolonijalizma.

ti despotske države, koje, sa svoje strane, sprečavaju razvoj civilnih društava u muslimanskom svetu“ (1998, 27).

Relativizacija i modifikacija (kontekstualna adaptacija) upotrebe pojma civilnog društva je očigledno na delu i neophodna je zbog navedenih pojava i procesa. Pri tom, pojam koji je i u svom izvornom značenju nejednoznačno definisan, navedenim procesima relativizacije i modifikacije dolazi (slično pojmu demokratije) u opasnost – moguće, ne i nužne – inflacije i konfuzije značenja, uključujući opasnost pomodne upotrebe za legitimaciju i mistifikaciju praksi koje su možda daleko od sadržaja i smisla i najminimalnijih određenja civilnog društva.

Najminimalnija određenja se uvek iznova moraju vezivati za navedenu *differentia specifica*, koja se odnosi na relativnu autonomiju kolektivnog delanja u odnosu na državnu vlast. Pri tom, različite upotrebe pojma civilno društvo moraju se razumevati kontekstualno i trebalo bi procenjivati opravdanost datih kontekstualnih modifikacija. Da bi se upotreba pojma, u svojoj njegovoj kompleksnosti i dinamizmu, mogla procenjivati kao opravdana ili neopravdana, neophodno je eksplicirati njegovo normativno (vrednosno) određenje. U prilog tome može da posluži konkretizacija normativne dimenzije izvornog idealno tipskog pojma civilnog društva.

Normativno određenje civilnog društva ima, dakle, opštu analitičko-kognitivnu i praktičnu dimenziju. Međutim, ono ima i specifičan kognitivni i praktički značaj u zemljama u kojima još nije uspostavljena liberalna demokratija. Za potrebe analize statusa i funkcije civilnog društva u tranzicijskim zemljama važan je idealno-tipski model tumačenja, s naglašenom normativnom dimenzijom, u smislu šta „treba“ uraditi da bi se uspostavila komplementarna spona ustavne demokratije (vladavine prava) i civilnog društva, odnosno da bi se prevazilazio kako demokratski deficit države, tako i deficit autonomije društva. Pri tom, nezaobilazno je razlikovanje koje na putu savladavanja navedenog demokratskog deficita Viktor Perez-Diaz pravi između procesa tranzicije, konsolidacije i institucionalizacije.

3. Konkretizacija idealno-tipske kategorije civilnog društva

Pojam civilnog društva, kao idealno-tipska kategorija, predstavlja i normativan pozitivan pojam sa stanovišta afirmacije liberalno-demokratskog projekta ustavne demokratije.

Civilno društvo je delatno i komunikabilno polje (javno polje), u kome se artikulišu interesi iz privatnog (pojedinačnog i porodičnog) života i kolektivnog života (vezanog za zdravlje, obrazovanje, stanovanje, zaštitu sredine, odnose među polovima, rad) sa stanovišta „javne upotrebe uma za opšte dobro“ (Kant) i „racionalnosti intelekta“ (Heller), odnosno u kome se na nezadovoljstvo postojećim reaguje kao autonomna ličnost i u pojedinačnom ponašanju („privatno je političko“) i u kolektivnom delanju zasnovanom na

principu javnosti i asocijativnosti (u novim društvenim pokretima, lokalnim samoupravama, različitim oblicima građanske neposlušnosti).

Građanin se pojavljuje u dvostrukom svojstvu – kao ličnost i kao subjekt garantovanih osnovnih prava, i kao takav se udružuje u asocijacije i asocijacija. Civilno društvo povezuje pojedince kao nosioce prava, građanske asocijacije i javnost u zajedničko polje. Drugim rečima: civilno društvo spaja principe i prakse autonomije, asocijativnosti i javnosti. Civilno društvo deluje kao horizontalna mreža ljudskih odnosa koje karakterišu: neposredna komunikacija, međususedska i lokalna solidarnost, spontano i/ili dobrovoljno i, po pravilu, nenasilno samoorganizovanje. To je polje vaninstitucionalne politike ili posredujuće polje između pojedinca, porodice, društva uopšte uzev, na jednoj strani, i države i institucionalne politike, na drugoj strani (Pavlović ed. 1995, Vujadinović, 306).

U normativno-mobilizatorskom smislu, civilno društvo ima funkciju mobilizacije građana za odbranu i razvoj ličnih, političkih ili socijalnih prava, rukovođeno vrednostima slobode, jednakosti, pravde, i praćeno razvijanjem demokratske političke kulture solidarnosti, kosmopolitizma, pluralizma, tolerancije, nenasilja, humanitarizma. U meri u kojoj je rukovođeno navedenim vrednostima, korpusu civilnog društva pripada i udruživanje s ciljem da se ostvare specifična kolektivna prava zasnovana na askriptivnim svojstvima, kao što su religijska pripadnost, etnicitet, rasa i tako dalje.

Institucije koje su u bliskom odnosu s civilnim društvom su porodica, dobrotvorna udruženja, privatni fondovi, obrazovni sistem i univerziteti, slobodna štampa i mediji. Ovo je pretpolitičko socijalno i kulturno okruženje, koje – u meri u kojoj deluje u susret razvoju autonomnog tipa ličnosti, u prilog afirmaciji demokratske političke kulture i kritičkog odnosa prema svemu što je protivno univerzalnim ljudskim vrednostima – doprinosi uspostavljanju principa na kojima se zasniva civilno društvo.

Civilno društvo ipak „isključuje individualni i porodični život“ kao eminentno pripadne privatnoj sferi, koja ne može da se identifikuje s „društvom“ čak ni vezano za njegov emancipatorski aspekt. *Differentia specifica* civilnog društva je vezana za aktivno, javno, kritičko, racionalno ponašanje u odnosu na privatne i društvene probleme, odnosno kolektivno dobrovoljno delanje i samoorganizovanje ljudi za promenu postojećeg kvaliteta svakodnevnog, porodičnog i različitih aspekata društvenog života. Svakodnevni život pojedinca, u kome se ukršta privatno i javno iskustvo, porodični život i različiti aspekti društvenog života predstavlja na pretpolitičkom nivou – kao polje socijalizacije autonomnog tipa ličnosti – pretpostavku uspostavljanja i razvoja civilnog društva. Drugim rečima, civilno društvo pretpostavlja autonomnog pojedinca, koji dobrovoljno odlučuje o svom angažmanu i udruživanju. Znači, individualni čin odluke da se iskorači iz date svakodnevice, porodičnog i društvenog okruženja, i da se u dobrovoljnoj asocijaciji s drugim ličnostima javno i autonomno angažuje u cilju poboljšanja uslova, rešavanja problema, promena datog stanja stvari, predstavlja polje civilnog delanja.

Civilno društvo zahteva za svoj razvoj mir i relativno stabilno, nenasilno društveno stanje, uređenu državu, zaštitu ljudskih prava, pravnu sigurnost.

Civilno društvo je uvek ugroženo kada se demokratska javnost pretvori u manipulisanu, kada se umesto paradigme civilno društvo-pravna država nametne paradigma (vođa)/elita-mase, ili pak umesto kompeticije interesnih grupa, manje ili više demokratskih pokreta, partija i ideja uspostavi rascep između demokratskih i nacionalnih ideja i pokreta, kada poredak regresira u nedemokratski, kada se institucije sistema kriminalizuju i korumpiraju, a uz/iznad njih deluju paradržavne institucije nasilja.

Značajan sastavni deo civilnog delovanja predstavlja građanska neposlušnost. To je pojam koji se primenjuje na grupisanje ljudi i njihovo javno i kritičko delovanje nasuprot ili mimo određenih zakonskih rešenja a u odbranu ustavnosti i zakonitosti; dakle, suprotstavljanje određenim pozitivnim zakonima kao nepravednim i nelegitimnim, kao i protest protiv kršenja određenih zakonskih rešenja, a sa pozivanjem na opšta ustavna ili temeljna zakonska rešenja i njihovu prirodno-pravnu utemeljenost ili utemeljenost na ideji pravde. Hana Arendt (Arendt 1996, 226) govori o građanskoj neposlušnosti kao o „narušavanju zakona u svrhu provere njegove ustavnosti“. Ona naglašava značaj grupnog ispoljavanja građanske neposlušnosti, zbog toga što vlast može ostati neosetljiva na individualnu građansku neposlušnost motivisanu moralnim razlozima, kvalifikujući je kao eksces, dok mnogo teže može da ostane „gluva i slepa“ na grupno izvršeni pritisak za proveru kvaliteta zakona.⁷

Građanska neposlušnost je ekstremni vid ispoljavanja civilnog društva. Ona prodrma državu i društvo na temeljan način, a u svrhu preispitivanja i uspostavljanja relativne stabilnosti na višem nivou. Opšti smisao je u legitimnosti javnih masovnih protesta i pokreta, vaninstitucionalnog pritiska unutar liberalno-demokratskog poretka, kako bi se neadekvatna zakonska rešenja ili pogrešna primena zakona preispitali sa stanovišta ustavnih garancija ljudskih prava i dovela u sklad s ustavom. U pitanju je korektivna uloga masovnog pritiska na nosioce zakonodavne i izvršne vlasti, kako ne bi kršili ustav.

Građanska neposlušnost, pak, u slučaju nedemokratskih režima ima specifičnu ulogu suprotstavljanja postojećem pravno-političkom „poretku“ sa stanovišta principa (poželjne) ustavne demokratije.

Na slučaju Srbije – kao primera neustavnog režima – u poslednjoj deceniji XX veka, pokazalo se da građanska neposlušnost, kao ekstremni izraz civilnog delanja, predstavlja najsnažniji izvor oblikovanja političke kulture otpora zasnovane na nenasilju i na principima vladavine prava, ustavnih prava i demokratske legitimnosti. Naime, u toj kulturi otpora izraženo je neprihvatanje vladajućeg poretka, neprihvatanje etničkog nacionalizma i otpor prema ratu, militarizaciji društva i militantnom duhu. Ta politička kultura otpora predstavljala je glavno polje oblikovanja civilnog društva, odnosno delegitimizovanja i datog poretka i razorene zajednice.

Građanski protesti u Srbiji (posebno iz 1996/97. godine), bili su po neposrednim motivima eminentni izraz građanske neposlušnosti – pobuna protiv

⁷ „Građanska se neposlušnost pojavljuje kada određeni broj građana postane uveren da uobičajeni putevi promene dalje ne funkcionišu, da se zamerke neće čuti niti će se delovati u skladu sa njima, ili da je, nasuprot tome, vlada zrela za izmenu, kao i da je počela i istrajava u načinima ponašanja čiji su legalitet i ustavnost izloženi dubokoj sumnji“ (Arendt 1996, 242).

kršenja izborne volje i izbornih prava propisanih ustavom. Međutim, po genezi i suštini, dakle kontekstualno uzev, taj protest (a i svi oblici ispoljavanja građanske neposlušnosti tokom prošle decenije u Srbiji), bio je mnogo više od toga – zahtev za obnovu i države i društva, za promenu poretka i režima, za radikalnu promenu tipa javnosti i političke kulture.

Dostignuti nivo civilnog društva je uvek proces, uvek na probi i doradi. Civilno društvo je otvoren pojam i praksa, zadatak nikad dovršen i nikad siguran od koraka unazad, protivrečan proces i stalna borba sa samim sobom i spram vlasti i političkog polja. U skladu s činjenicom da je moderno društvo protivrečnog karaktera, protivrečno je (i ograničenih je dometa) ostvarivanje pozitivnog normativnog smisla civilnog društva. Naime, pored navedenih pozitivnih principa civilno društvo može poprimiti i negativne karakteristike (egoizam, neloyalna konkurencija, separatizam, partikularizam, lokalizam, posesivnost, nasilnost). U polju civilnog delanja moguće je i delanje na principima inkompatibilnim s pojmom civilnog društva (recimo, udruživanje na segregacijskim osnovama), kao što su moguće i devijacije unutar autentičnog civilnog delanja.

U svakom slučaju, normativni pojam je važan kao kriterijum i uputstvo za kontrolu/kontrabalans vlasti, s jedne strane, i kao autokorektiv za samo civilno društvo (kao kontrateg populizmu, devijacijama unutar civilnog delanja, retrogradnim simulacijama civilnog delanja), s druge strane.

Može se reći da je tumačenje idealno-tipskog pojma civilnog društva – koje naglašava pozitivnu normativnu dimenziju, samo jedno moguće tumačenje. Moguće je i tumačenje s naglaskom na deskriptivnom karakteru pojma, koje u civilno delanje smešta svaki oblik organizovanja ili udruživanja ljudi mimo diktata države. Uz to, navedeni pozitivni normativni pojam civilnog društva preispituje se sa stanovišta „previsoko postavljenih kriterijuma“ i posledične restriktivnosti, odnosno ideologizacije i idealizacije onog što treba-da-bude u polju civilnog delanja, dok je, istovremeno, ono-što-jeste u empirijskom polju civilnog delanja bremenito necivilitetom. U pitanju je tumačenje koje ne bi da potpuno ukine vrednosne kriterijume, ali se (kritički) fokusira na empirijsko stanje, uključujući njegove anticivilizujuće aspekte i komponente.

U aktuelnoj literaturi o civilnom društvu – koja nastoji da bude autorefleksivna i neapologetska – ukazuje se na prisustvo neciviliteta i nasilja u polju civilnog delanja. Civilno društvo zahteva relativno stabilan svakodnevni život i stanje mira; međutim, problem s civilnim društvom, s jedne strane, i ratom i nasiljem, s druge, jeste u tome što je kult rata ugrađen u zapadnu kulturu, iz koje je civilno društvo – kao pojam i kao praksa – takođe iznedreno. Upravo tu leži jedan od temeljnih fokusa protivrečnog karaktera civilnog društva (i pojava neciviliteta unutar njega samog), koji se u novijoj literaturi razrešava ili nastoji razrešiti pravljenjem razlike između „civilizovanog“ i „necivilizovanog“ civilnog društva (Keane 1998).⁸

8 Iz suočenja s negativnim ispoljavanjima liberalnog poretka, koji uprkos svemu proizvodi suvišak neciviliteta (višak straha, nepravde i javnog nasilja), razvija se i teorija o „uncivil civil society“ (Keane), „barbarian civil society“ (Neumann), „modern barbarity“ (Klaus Offe).

Nasuprot, dakle, pojmu civiliteta – shvaćenom i kao ideal i kao praksa – koji podrazumeva uređenu zajednicu i uređene odnose u zajednici, gde se odnosi među ljudima zasnivaju na uljudnosti, kultivisanosti međusobne komunikacije, kao i nasuprot procesu disciplinovanja i pacifikacije u javnom delovanju posredovanom institucionalnim aranžmanima vladavine prava, stoje činjenice – kako Džon Kin kaže – o XX veku kao „dugom stoleću nasilja“, u kome je nasilje hronično prisutno unutar država i među državama, u kome postoji permanentna mogućnost regresiranja civilnog u necivilno društvo, ali isto tako postoji – dugoročno gledano – i napredak „civilizujuće politike“ usmerene ka obznanjivanju i ka redukovanju pojava ubistava, silovanja, genocida, nuklearnog rata, nasilnosti institucija disciplinovanja, surovosti prema životinjama, zloupotrebe dece tj. nasilja prema deci (Keane 1998, 119). Kako Kin kaže, „poenta može biti još više izoštrena: *sve poznate forme civilnog društva su zagađene endogenim izvorima necivilnosti* u tolikoj meri da se može postaviti empirijsko-analička teza da je necivilitet hronična osobina civilnih društava, da predstavlja jedan od njihovih tipičnih preduslova, i otuda, normativno govoreći, predstavlja i trajnu barijeru za aktualizaciju u punoj meri 'civilizovanog' civilnog društva“ (*ibid.*, 135).

4. Prepreke i perspektive razvoja civilnog društva u Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori

Uporedivost, sličnost, prepoznatljivost pojava vezanih i za razvoj civilnog društva i za prepreke na putu njegovog razvoja u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, imaju svoje korene u zajedničkoj istoriji tokom prve i druge Jugoslavije. Važno zajedničko iskustvo bivše SFRJ tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog veka, vezano je za modernizacijske procese – pod uticajem Zapada – u ekonomiji, kulturi, porodici, obrazovanju. Odmah treba reći da je to iskustvo modernizacije predstavljalo protivteg tradicionalizmu, patrijarhalizmu, dominantnoj kolektivističkoj ideologiji najpre komunizma, a zatim nacionalizma (tačnije rečeno, etničkih nacionalizama), koji su obeležili proces ukidanja zajedničke države. Još je važnije reći da je navedeni „protivteg“ bio nedovoljno artikulisan i bez jakog socijalnog uporišta, a demokratski deficit na polju institucionalnih rešenja i u polju civilnog društva imao je za posledicu krvavi raspad zajedničke države.

Navedeni modernizacijski procesi i uticaji rezultirali su i pojavom inicijalnih elemenata civilnog društva u većini republika zajedničke države (naročito u najrazvijenijoj Sloveniji, delimično u Hrvatskoj i Srbiji), a u vidu društvenih pokreta, disidentskog delovanja, manifestacija građanske neposlušnosti. Diskurs i praksa „potisnutog civilnog društva“ (Pavlović ed. 1996), korišćeni su mimo i preko republičkih granica zajedničke države, kao instrument borbe protiv autoritarnog komunističkog (titovskog i posttitovskog) režima.

U vreme raspada bivše SFRJ, diskurs civilnog društva i njegovi akteri počinju da se diferenciraju, prestrojavaju i definišu kontekstualno političko-istorijski na različite načine: slovenačko civilno društvo se stavlja u funkciju

ideje i prakse afirmacije nacionalnog identiteta i uspostavljanja državnosti i međunarodnog priznanja Republike Slovenije. Diskurs civilnog društva i civilni akteri u Hrvatskoj stavljaju se u funkciju afirmacije državnosti Republike Hrvatske i istovremeno se iznutra diferenciraju i oslabljuju u rascepu između konfliktnih opredeljenja za odbranu od agresorskog rata na svojoj teritoriji, za odbranu ugroženih manjinskih prava na svojoj teritoriji, za distanciranje od agresorskog rata u kome i Hrvatska uzima učešća. U Srbiji, u kojoj modifikovani komunistički autoritarni režim opstaje deceniju duže i pri tom prerašta u nacionalistički, militantni i agresorski režim, značajan deo aktera u sferi koja se idealno-tipski određuje kao civilno društvo identifikuje se (na auto-destruktivan način) s „višim državnim interesom“. Ipak, u celom ovom periodu u Srbiji je postojala manjinska civilna alternativa, koja se dosledno borila protiv ratne, etno-nacionalističke, autoritarne, izolacionističke državne politike i čiji doprinos rušenju Miloševićevog režima ne može biti zanemaren. U Crnoj Gori se rudimentarno civilno društvo formira najpre početkom 90-ih godina u otporu spram miloševićevskog režima (i njegove dominacije preko poslušničkog odnosa crnogorskih vlasti i u Crnoj Gori), kao izraz antiratnog i antirežimskog stava. Razvijeniije civilno društvo nastaje nakon 1997. godine, na temelju nastojanja reformskog dela političke elite da dokaže svoju evropsku orijentaciju i privrženost fundamentalnim demokratskim vrednostima, kao i zahvaljujući velikoj međunarodnoj podršci procesima demokratizacije u Crnoj Gori. Ono delom nastaje neautohtono, a razvija se i samostalno u odnosu na vlast. Autohtono civilno društvo uspostavlja spram vlasti odnose uzajamne tolerancije, povremene saradnje, a do 2000. godine – vezano za zajedničku ugroženost od Miloševićevog režima – i strateškog savezništva (videti: Darmanović i Bojović u: Vujadinović et. al., *op. cit.*, 2004).

Tokom poslednjih godina jačanja independentističkog pokreta u Crnoj Gori, intelektualne i političke elite vezane za polje delovanja civilnog društva opredeljuju se većinom za ideju samostalne državnosti Crne Gore, pri čemu se javljaju određene sličnosti s pominjanom sudbinom civilnog društva 90-ih godina u Sloveniji (delom i u Hrvatskoj).

Iz prethodno rečenog može se zaključiti da je civilno društvo, koje je u rudimentarnom obliku već postojalo u bivšoj SFRJ i u njoj imalo funkciju borbe protiv autoritarnog režima, odigralo u demokratskim promenama režima u novonastalim državama različite – s manjim ili većim uticajem i značajem – uloge. Sledstveno se može tvrditi da civilno društvo u pojedinim novonastalim državama ima različite predispozicije i socijalne resurse za uticaj i doprinos daljim demokratskim promenama na putu konsolidacije i institucionalizacije vladavine prava.

S obzirom na to da su procesi tranzicije, konsolidacije i institucionalizacije demokratije – kako na planu institucionalnih promena tako i vezano za razvoj civilnog delanja i demokratske političke kulture – u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj daleko od istinske i pune realizacije, normativno-mobilizatorska dimenzija pojma civilnog društva je na ovim prostorima i dalje veoma plodotvorna. Radna definicija koju nudi Veljak (u: Vujadinović et. al., *op. cit.*, 2004) – vezano za propitivanje tranzicijskih procesa u Hrvatskoj, jednako je

upotrebljiva za sve ove sredine: „Pojmom civilnog društva operativno se obuhvaća ona sfera građanske javnosti koja dijeli građanske vrednote kompatibilne s liberalno-demokratskim poretkom odnosno uzgaja političku kulturu primjerenu spomenutom poretku.“

Pri tom, u Hrvatskoj su institucionalne promene i ustavno-pravni tranzicijski procesi otišli mnogo dalje nego u Srbiji i Crnoj Gori, i to zbog ranije započetih procesa političke transformacije, zbog rešenog pitanja nacionalne države, i zbog u većoj meri konsenzualne spremnosti političkih elita da, bar deklarativno, promovišu evropske integracije i bržu harmonizaciju pravne regulative sa standardima Evropske unije. S druge strane, u Hrvatskoj civilno društvo nije presudno uticalo na započinjanje i procese realizacije institucionalnih promena (videti: *ibid.*), a s akterima, asocijacijama civilnog društva desilo se nešto slično kao u Sloveniji i novonastalim državama centralne i istočne Evrope: pasiviziranje, uklapanje u trendove afirmacije nacionalne države, svođenje na sektor nevladinih organizacija koje više služe kao zamena za uslužni sektor ili humanitarne organizacije nego za kontrolu i kontrabalans državne vlasti. Na delu je raskorak između uspostavljenih institucionalnih aranžmana demokratskog poretka i usporenog razvoja civilnog društva. Upravo zbog slabe razvijenosti i uticaja civilnog društva, izostaje formiranje demokratske javnosti i izostaje društveni pritisak na nosioce vlasti. Neke od važnih posledica su: nedovoljna spremnost vodećih političkih aktera, kao i stanovništva, za suočavanje s iskustvima ratova u regionu 1991–1995. (ratova koji nisu bili samo odbrambeni), nedovoljna spremnost za borbu protiv kriminaliteta i korupcije, kao i za to da novouspostavljeni institucionalni aranžmani istinski zažive i da se afirmišu demokratska politička kultura i odgovorna vlast.

U Srbiji i Crnoj Gori je socijalistički poredak s manjim a zatim i većim modifikacijama opstajao dekadu duže, a zakasnela tranzicija se događala – naročito u Srbiji – s nasleđem sankcija, bombardovanja, militarne politike vlasti, nedefinisanih državnih granica, ali i rastućeg formiranja društvene opozicije režimu, ratu, socijalnoj i duhovnoj bedi. Drugim rečima, civilno društvo se tu formiralo sporije (nego, recimo, u Sloveniji), ali masovnije i snažnije (nego u Hrvatskoj), i pretvorilo se – naročito počev od protesta 1996/1997. godine – u odlučujuću društvenu snagu pritiska na režim (i na razjedinjenu opoziciju), sposobnu da značajno doprinese konačnom rušenju režima kombinacijom demokratskih metoda (izbori) i nenasilnog, tipično civilnog delovanja. S druge strane, nakon demokratskih promena 2000. godine u Srbiji pokazalo se da nove vlasti – iznedrene iz ogromne podrške građanskih, studentskih i sindikalnih protesta, građanskih inicijativa i nevladinih organizacija – nisu suštinski pokazale sposobnost da odgovore na zahteve logike promene poretka (vezano za institucionalne aranžmane, pre svega za donošenje novog Ustava i promenu zakonske regulative u skladu s evropskim standardima), na zahteve vremena (vezano za evropske integracije i za suočavanje s krivicom i odgovornošću za ratove u regionu tokom poslednje decenije 20. veka) i na očekivanja probuđenog građanstva (vezano za život u uređenoj političkoj zajednici, za borbu protiv kriminaliteta i korupcije, za uspostavljanje odgovorne vlasti, za afirmaciju demokratske političke kulture u međupartijskom i unutarpartijskom polju, kao i u političkom polju u celini). Na delu je ra-

skorak između koliko-toliko razvijenog civilnog društva i neuspostavljenih institucionalnih aranžmana demokratskog poretka.

Da ponovimo, demokratski deficit i na planu političkih i državno-pravnih institucija i u polju civilnog društva karakterističan je i za Hrvatsku i za Srbiju i za Crnu Goru, doduše, u svakoj sredini na osoben način. Prema tome, idealno-tipska bipolarna paradigma ustavna demokratija – civilno društvo nužno i dalje ima snažan normativno-mobilizatorski naboj na ovim prostorima.

Pošto države i društva, kojima se bavimo u ovoj knjizi, predstavljaju zemlje „zakasnele tranzicije“ normativni pristup vezan za civilno društvo i demokratsku političku kulturu (kao i normativni pristup iz prve knjige vezan za idealno-tipsko postuliranje ustavne demokratije) imaju jaku potporu sa stanovišta potrebe za pacifikacijom regiona i za njegovom evropskom integracijom. U pitanju je prostor i zemlje obeleženi teškim nasiljem i ratnim razaranjima tokom poslednje decenije „dugog veka nasilja“. To je prostor koji je i nakon pomenutih ratova i dalje opterećen nepoštovanjem ljudskih prava, nacionalizmima, kriminalizacijom, nasiljem, repatrijarhalizacijom, retradicionizacijom, klerikalizacijom. Utoliko je neophodno pozabaviti se negativnim konsekvencama svih pojava te vrste za razvoj civilizujuće politike, odnosno, pogodovanjem tih pojava za generisanje negativnih (necivilnih, anticivilnih, necivilizujućih), tj. retrogradnih, antimodernizacijskih svojstava u datim društvima.

Ograničavajući faktori demokratskog preobražaja, kako u njegovom institucionalno-pravnom, tako i u njegovom civilnom aspektu, jesu višestruki: 1. nasleđena razorena i korumpirana država, manje ili više sporo reformisanje političkih institucija i usaglašavanje s evropskim zakonodavstvom, neautonomno sudstvo, predominacija izvršne vlasti nad parlamentom, demokratski deficit u ponašanju svih političkih aktera (koji se, između ostalog, ogleda u nedostatku političke odgovornosti i stranaka na vlasti i stranaka u opoziciji spram društvene zajednice i interesa države, kao i nedostatku samosvesti svakog ponaosob političara o značaju odgovornog i politički korektnog ponašanja), nedemokratsko unutrašnje ustrojstvo demokratskih političkih stranaka (koje se ogleda u centralističkom rukovođenju i dominaciji liderskog principa), neuspostavljena civilna kontrola nad vojskom i policijom, nasleđeno i preuzeto korišćenje sile mimo zakona u policijskom i zatvorskom sistemu, slabo izborna zakonodavstvo;⁹ 2. razoreno društvo u svim vitalnim segmen-

9 U kontekstu razmatranja ograničavajućih po razvoj civilnog društva aspekata političkog polja mora se pomenuti i karakter opozicije u tranzicijskim zemljama. Naime, uspostavljanje vladavine prava i razvoj civilnog društva zahtevaju demokratsku opoziciju, koja je rukovođena demokratskim vrednostima, i čije individualno i kolektivno delanje je kontrolisano i sankcionisano i zakonom i javnom kritikom, odnosno demokratskom javnošću. U Hrvatskoj, nakon demokratskih promena januara 2000. vodeća opoziciona snaga je postao HDZ i tokom poslednje tri godine je – uprkos hipoteci govora mržnje, korumpiranosti, prisvajanja društvenog bogatstva, ova stranka postepeno napuštala otvoreni nacionalistički diskurs i pretvarala se u sistemsku opoziciju; u Crnoj Gori, opozicioni SNP deluje u suštini kao antisistemska opozicija, koja opstruiše politički boljitak, ali sve manje je u stanju da ga zaustavi ili destruiše; za razliku od toga, novonastala antisistemska opozicija nakon 5. oktobra 2000. u Srbiji, obeležena je političkom i kriminogenom hipotekom, autoritarna je i bez imalo demokratske političke kulture, korumpirana,

tima – ekonomija, socijalna politika, kultura, mediji, zdravstvo, obrazovanje, naučno istraživanje, univerzitet; 3. nedovoljna diferenciranost građanske opcije (u odnosu na nacionalističku) unutar reformskih vlasti i socijalnih aktera (videti: Institut za filozofiju i društvenu teoriju ed. 2001, Vujadinović, 339–345).

Patrijarhalna politička kultura, tradicionalizam i okrenutost prošlosti – uz značajne potencijale mistifikacije i zloupotrebe istorijske memorije, predstavljaju glavne prepreke, ili bazu svih prepreka, za razvoj civilnog društva u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj.¹⁰ Tradicionalizam na ovim prostorima je u direktnoj sprezi s etnonacionalizmom. Tolerisanje ili podsticanje agresivnog, isključivog nacionalizma predstavlja suštinski ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva u svakoj od država ponaosob, kao i u regionu. Govor mržnje, u svim svojim vidovima, mora se eliminisati iz medija, školstva, vaspitanja, iz političkog diskursa, ako se hoće i korak napred napraviti u civilizacijskom smislu.

Principijelno uzev, značajna pretpostavka za razvoj civilnog društva jeste afirmacija demokratske političke kulture tolerancije, nenasilja, poštovanja autonomije i različitosti, tj. nesegregacijskog odnosa prema Drugome – u smislu rase, nacije, pola, manjina. U vezi s tim, „maligni nacionalizam“, „etnonacionalizam“, „nacionalizam kao politička patologija“, „govor mržnje i logika rata“ stavljanje crkava i religija u funkciju 'govora mržnje i logike rata' – što se na ovim prostorima u velikoj meri dogodilo tokom procesa krvavog raspada zajedničke države – u radikalnoj su suprotnosti sa samom idejom civilnog društva. Međutim, i nakon demokratskih promena nisu dovoljno izgubili na značaju patrijarhalna politička kultura, tradicionalizam i okrenutost prošlosti; štaviše, u sprezi s dominantnim nacionalizmima, na delu su – nakon političkih promena i u Hrvatskoj i u Srbiji – nastojanja dominantnih crkava i religija da se ugrade u sve pore društvenog života, kao i da se eliminiše princip sekularne države i odvojenosti crkve od države, a vladajuće političke elite i javno mnjenje uglavnom pristaju ili se nedovoljno suprotstavljaju navedenim tendencijama.

Akutni problem u državnoj zajednici Srbije i Crna Gora (SCG) i Hrvatskoj, s važnim konsekvencama za perspektive razvoja civilnog društva, vezan je za odnos prema Haškom tribunalu, odnosno za suočavanje sa zločinima iz ratova

---

neosveščena o sopstvenim gresima, agresivna. Ona i dalje zagađuje politički i društveni prostor i pokušava da mobilise javno mnjenje na osnovu tvrdnji da je nova vlast izdajnička i nesposobna, da izaziva socijalni i ekonomski kaos, da nije u stanju da reši akutne probleme, da se ponaša navodno pogromaški umesto demokratski spram svoje opozicije. „Patriotski front“ u Srbiji, pokušavajući da sebe prikaže kao žrtve umesto vinovnika, kao moguće spasioce umesto rušitelja, patriote naspram izdajnika, sistematski plasira u svojim javnim istupima parole opterećene govorom mržnje i netolerancije, a postoje i indikacije – doduše, još nedokazane, jer sudski procesi još nisu otpočeli – da je tzv. patriotski front (crveno-crna koalicija) pod parolom „Stop Hagu“ nosilac organizacije i izvršenja atentata na pokojnog premijera Zorana Đinđića.

10 O tome videti tekstove u knjizi, Vujadinović et. al., *op. cit.*, 2004, autora: Ivan Šiber, Zagorka Golubović, Srđan Vrcan, Šerbo Rastoder, Mirko Đorđević, Olga Popović Obradović, Nenad Dimitrijević, Vojin Dimitrijević.

tokom poslednje decenije XX veka. Srbija i Crna Gora i Hrvatska, i kada su u pitanju predstavnici nove vlasti i kada je u pitanju većina naroda, bezrezervno bi htele da budu deo međunarodne zajednice, dok, s druge strane, u novouspostavljenim vlastima i među stanovništvom postoje nesaglasja i otpori spram Haškog tribunala kao sastavnog dela projekta punopravnog članstva u međunarodnoj zajednici. Pri tom, karakteristično je da su ekstremni nacionalisti i u Srbiji i u Hrvatskoj najradikalniji protivnici suda u Hagu. Relativizovanje ili odbijanje obaveze da se isporuče ratni zločinci postoji u ovim sredinama, s jednom vrstom obrazloženja u Srbiji, s drugom u Hrvatskoj.

Zdrav razum kaže da će svi traženi nalogodavci ratnih zločina i najvažniji direktni egzekutori biti pre ili kasnije izručeni Haškom tribunalu. Praktički um kaže da se ratnim zločincima i kriminalcima, koji su produkt prethodnih režima, mora suditi za sva nedela, ali na prvom mestu za ona najteža – učinjenja protiv čovečnosti, jer bez toga nema presecanja pupčane vrpce između logike rata, nasilja i nacionalističkog ludila, na jednoj strani, i otrežnjenja, na drugoj, na jedan način kod naroda u Srbiji i Crnoj Gori, na drugi način u Hrvatskoj.

Suočavanje srpskog naroda i građana Srbije i Crne Gore, s moralnom i političkom odgovornošću za ulogu u krvavom raspadu SFRJ, jeste jedna od ključnih pretpostavki za kristalisanje građanske opcije i za razvijanje civilnog društva (videti: Dimitrijević, 2004). Poenta je da se sankcioniše individualna i kolektivna krivica gdegod postoji, a da se stanovništvo Srbije suoči sa sopstvenom odgovornošću za to što je davalo demokratski legitimitet etnonacionalističkoj politici i logici rata. Iskustvo pokazuje da građani menjaju postepeno svoje stavove o nekom pitanju kada političke i intelektualne elite, kao i mediji, počnu o njemu jasnije da se opredeljuju. U tom smislu, neophodno je (ali ne i dovoljno zastupljeno) jasno opredeljenje nove vlasti i odgovornih intelektualaca u Srbiji da se srpski narod suoči s negativnom „srpskom stranom rata“, i sledstveno medijsko obznanjivanje ratnih nedela učinjenih prema drugim narodima na prostorima bivše SFRJ, naravno bez umanjivanja nedela učinjenih spram srpskog naroda. Nedavna istraživanja javnog mnjenja (Golubović, Spasić, Pavićević 2003, 141–158) pokazuju da većina ispitanika prihvata činjenicu da su srpske vojne snage činile zločine tokom prethodnih ratova, nakon suočenja u medijima s činjenicama o pronađenim telima Albanaca u hladnjačama izvađenim iz Dunava, o događajima u Srebrenici s pokoljem muslimanskog stanovništva), ali da i dalje pokušavaju da ih relativizuju ili amortizuju iskazima o tome da je i „druga strana“ takođe činila zločine. To potiskivanje, ublažavanje, intencija zaborava, vezani su između ostalog i za nedostatak jasne oficijelne politike osude zločina i nedovoljno glasnih i uticajnih kampanja po tom pitanju iz krugova civilnog društva. U Crnoj Gori, takođe, nije dovoljno izražena spremnost ni u političkim krugovima ni među građanima da se spozna i javno obznani istina o oficijelnoj podršci Miloševićovoj militarnoj politici tokom ratova (izuzimajući sukobe na Kosovu 1999), a posebno o osvajačkim i pljačkaškim pohodima crnogorskih jedinica bivše

jugoslovenske armije na području Dubrovnika i njegovog zaleđa krajem 1991. godine. Naravno, i „druga strana“ – u ovom slučaju hrvatski narod i nosioci vlasti u Hrvatskoj i pre i nakon demokratskih promena 2000. godine – moraju da se suoče sa „svojim“ zločinima nad muslimanskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini i srpskim stanovništvom u Hrvatskoj. Veliki otpori u Hrvatskoj (među veteranima „domovinskog rata“, ali i među dobrim delom stanovništva) i u odnosu na Hag i u odnosu na suđenja u domaćim sudovima za ratne zločine učinjene nad građanima drugih nacionalnosti, imaju glavno uporište u pozivanju na odbrambeni karakter rata.

Odnos prema manjinskim pravima jeste test demokratije i u institucionalnom smislu i u smislu kvaliteta demokratske političke kulture. U navedenom kontekstu, ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva i u Hrvatskoj, i u Srbiji i u Crnoj Gori jeste nedovoljna realizacija manjinskih prava i sloboda zbog nedostataka kulture tolerancije u prvom redu među većinskim nacijama, a takođe i među manjinskim. Formalnopravna regulacija ljudskih prava jeste, doduše, na evropskom nivou (posebno u Hrvatskoj i Crnoj Gori), ali je, s druge strane, izražen raskorak s ostvarenjem manjinskih prava, naročito u Hrvatskoj (videti: Tatalović u: Vujadinović et. al., *op. cit.*, 2004).

Razvoj civilnog društva pretpostavlja stanje relativnog mira, relativne socijalne i ekonomske sigurnosti (intenzivna pauperizacija i masovna nezaposlenost onemogućavaju civilno delanje), relativne ekonomske stabilnosti (zasnovane na tržišnoj ekonomiji, privatnom preduzetništvu i socijalnoj pravdi), kao i pravne sigurnosti (vladavine zakona, autonomnog sudstva, efikasnog sankcionisanja kriminogenog ponašanja bilo kojih subjekata ili grupa, zaštićenosti života, svojine, slobode).

Ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva jeste i pominjana izrazita pauperizacija stanovništva, kao i ogromna nezaposlenost. Pojedinci koji su bazično, egzistencijalno nesigurni i ugroženi, nisu u mogućnosti da delaju kao subjekti civilnog društva i faktički, oni i nisu bili nosioci građanske opcije tokom poslednje decenije. Oni su se bavili pre svega preživljavanjem, sivom ekonomijom.

Evidentno je da bi vlastima u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj bio potreban određen period socijalnog mira, kako bi energiju uložile u ekonomsku transformaciju i konsolidaciju. Jer, opasnost od ekonomskog kolapsa i prerastanja socijalnog bunta u socijalni kaos jeste realna u tim sredinama. S druge strane, ne može se osporiti da navedeni socijalni ekonomski motivisani buntovi, kolikogod opasni u ovom momentu, nose i značajan potencijal autonomnog delanja građana i kontrole vlasti (u borbi protiv korumpiranosti i kriminalizacije unutar političkih elita). Kao takvi, oni predstavljaju potencijalni izvor društvene opozicije, kritičke javnosti, odnosno podsticanja razvoja civilnog društva.

Pretpostavke za razvoj civilnog društva su, generalno uzev, neodvojive od suzbijanja navedenih ograničavajućih faktora. Konkretno uzev, civilnog društva ne može biti bez kažnjavanja za ratne zločine i druga kriminalna

dela, dekriminalizacije policije, formiranja nezavisnog sudstva, uspostavljanja pravne i socijalne sigurnosti, borbe protiv korupcije i sive ekonomije, kao ni bez razvoja političke kulture tolerancije i nenasilja, verbalnog i praktičkog suprotstavljanja govoru mržnje i nacionalizmu, suočavanja sa zločinima i odgovornošću, bez javne kontrole vlasti (uz beskompromisno demistifikovanje „opozicije“ kada ona deluje anti-sistemske), i generalnog unapređenja društvene opozicije (u delanju za boljitak, a ne više samo protiv unazađivanja). Optimalni rezultat bi bio proces ozdravljenja društva i države u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, odnosno uspostavljanje u svim novonastalim državama nakon raspada SFRJ paradigme – ustavna demokratija – civilno društvo – kao izraza normalnog funkcionisanja društva i države i dokaza o pripadnosti modernosti, tj. Evropi i svetu. Tome idealu se do sada – od država nastalih nakon raspada SFRJ – izrazito približila Slovenija, a Hrvatska je bliže od Srbije i Crne Gore, mada i Hrvatska i Srbija i Crna Gora imaju još mnogo toga da urade na polju istinske *tranzicije*, *konsolidacije* i *institucionalizacije* liberalno-demokratskog poretka i razvoja civilnog društva u svojim granicama, kao i u procesima evropskih integracija i formiranja evropskog civilnog društva.

Za perspektive daljeg razvoja ili, bolje reći, istinskog uspostavljanja civilnog društva u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, neophodno je, na prvom mestu, uspostavljanje pravne države i vladavine prava, razvoj tržišne ekonomije, kao i simultano uspostavljanje autonomije medija, autonomije institucija obrazovanja i kulture, a posebno razvoj građanske samosvesti koja rezultira ispoljavanjem rasta kritičke javnosti, kulture građanskih prava i građanske neposlušnosti kadgod se iznova pojave oblici ugrožavanja ustavnih garancija ljudskih prava, ili elementi etnocentričke i/ili militantne opcije na političkoj i društvenoj sceni. Takođe, od ključnog značaja je transnacionalni kontekst evropskih integrativnih procesa, koji po inherentnoj logici utiče na unapređenje institucionalnih okvira, na usaglašavanje pravnih sistema s najvišim standardima zaštite ljudskih prava, i na sledstveni razvoj kulture ljudskih prava.

Rezime

Pojam civilnog društva ima svoju teorijsku i praktičku genezu, vezanu za zapadnu civilizaciju i moderno doba, odnosno za uspostavljanje moderne države i u odnosu na nju autonomne sfere delanja ljudi po principima individualne autonomije, asocijativnosti, javnosti, a u skladu s demokratskim vrednostima, tj. univerzalnim vrednostima slobode, jednakosti, solidarnosti, pravde. Civilno društvo je ambivalentnog i fragilnog karaktera, zahteva mir i protivno je nasilju, a istovremeno sadrži u sebi elemente nasilja i ono samo ne može da spreči izbijanje ratova.

U zemljama tranzicije iz totalitarnih u demokratske poretke (centralna i istočna Evropa, Latinska Amerika, Španija) elementi civilnog društva su prethodili i doprinosili institucionalnim promenama i procesima demokratske konsolidacije država i društava. To važi i za zemlje nastale iz bivše SFRJ, na određen način za Hrvatsku, i takođe na osoben način za Srbiju i Crnu Goru

(SRJ, SCG), uz mnoga zajednička svojstva u smislu prepreka i perspektiva za razvoj civilnog društva. Dalji razvoj civilnog društva u tranzicijskim zemljama je od ključnog značaja za razvoj demokratske političke kulture, tj. kulture ljudskih prava. On je od ključnog značaja za uspostavljanje partnerskog odnosa između države i demokratske javnosti na putu ostvarenja idealno-tipske paradigme ustavna demokratija – civilno društvo, a u kontekstu integracije u Evropsku uniju i evropsko civilno društvo.

Za perspektive istinskog razvoja civilnog društva u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, neophodno je uspostavljanje vladavine prava, stabilan privredni rast na osnovama tržišne ekonomije i razvoj demokratske političke kulture.

Ključne reči: civilno društvo, demokratska politička kultura, „civilizujuća politika“, necivilitet, nasilje, evropsko civilno društvo, globalno civilno društvo.

Literatura

- Arato, A. 1989. *Civil Society, Constitution, Legitimacy*, Lanham-Boulder-New York-Oxford: Rowman&Littlefield Publishers Inc.
- Bachmüller, C. F. 1999. Civil Society and Democracy Reconsidered, in Skenderović Čuk, N. and Podunavac, M., ed., *Civil Society in the Countries in Transition*: Subotica, Open University Subotica, 21–44.
- Barber, B. 1995. *Jihad vs. McWorld*, New York: Times Books.
- Bojičić-Džalilović, V. 2001. Politike međunarodne pomoći – pregled najvažnijih pitanja, u: Papić, Ž. (ur.), *Međunarodne politike podrške zemljama jugoistočne Evrope*, Sarajevo: Müller.
- Cohen, J. and Arato, A. 1992. *Civil Society and Political Theory*, Cambridge: The MIT Press.
- Comaroff, J. L. and Comaroff, J. 1993. *Civil Society and the Critical Imagination in Africa: Critical Perspectives*, Chicago: University of Chicago Press.
- Dal, R. 1999. *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica: CID.
- Darmanović, S. i Bojović, R. 2004. Nevladin sektor Crne Gore – Prošlost, sadašnjost, izgledi za budućnost, tekst u: Vujadinović D., Veljak, L., Goati V., Pavićević V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET, 2004.
- Diamond, L. 1994. Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation, *Journal of Democracy*, July, Vol. 5, No 3.
- Diamond, L. 1997. Civil Society and Democratic Development: Why the Public Matters?, University of Iowa Lectures series (paper published in the Center for International and Comparative Studies, Distinguished International Lecture Series, University of Iowa, 1999).
- Dimitrijević, N. 2004. Suočavanje s lošom prošlošću: treba li Srbiji i Crnoj Gori komisija za istinu?, tekst u: Vujadinović D., Veljak, L., Goati V., Pavićević V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET, 2004.

- Golubović, Z., Spasić, I., Pavićević, Đ. 2003. *Politika i svakodnevni život*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Gellner, E. 1994. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*, London and New York: Penguin Books.
- Gellner, E. 1995. Importance of Being Modular, in HALL, J. A. ed. *Civil Society: Theory, History, Comparison*: Cambridge: England Polity Press.
- Held, D. 1990. *Modeli demokracije*, Zagreb: Školska knjiga.
- Institut za filozofiju i društvenu teoriju ed. 2001. *Revolucija i poredak*, Beograd.
- Keane, J. ed. 1988. (new ed. 1998). *Civil Society and the State*, London: The University of Westminster Press.
- Keane, J. 1998. *Civil Society – Old Images, New Perspectives*, London: Polity Press.
- Keane, J. 2003. *Global Civil Society?*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lewis, D. 2001. Civil Society in non-Western contexts: Reflections on the 'usefulness' of a concept, www.lse.ac.uk/collections/CCS/pdf/CSW13_web.pdf
- Pavlović, V. ed. 1995. *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: EKOcentar.
- Perez-Diaz, V. M. 1998. *The Return of Civil Society*, Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Putnam, R. D. 1993. *Making Democracy Work*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. 2000. *Bowling alone: the Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- Salamon, L. M. and Anheier, H. K. 1997. The Civil Society Sector, *Society*, No 34.
- Shills, E. 2001. The Virtue of Civil Society, *Government and Oppositions*, No 26.
- Skenderović Ćuk, N. and Podunavac, M. ed. 1999. *Civil Society in the Countries in Transition*, Subotica: Open University Subotica.
- Tatalović, S. 2004. Ljudska prava u Hrvatskoj – opterećenost problemom nacionalnih manjina, tekst u: Vujadinović D., Veljak, L., Goati V., Pavićević V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET, 2004.
- Van Rooy, A. 1998. *Civil Society and the Aid Industry*, London: Earthscan.
- Veljak, L. 2004. Uloga civilnog društva u demokratizaciji Hrvatske, tekst u: Vujadinović D., Veljak, L., Goati V., Pavićević V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET, 2004.

FEMINISTIČKA KRITIKA SOCIJALNE POLITIKE „DRŽAVE BLAGOSTANJA“*

Poenta feminističke kritike socijalne politike „države blagostanja“ jeste ta da je model „welfare state“ u liberalno-demokratskim državama napravio značajan pomak u pravcu poboljšanja položaja žene u porodici i društvu, ali ne i dovoljan za prevazilaženje polne diskriminacije.

Skandinavski socijaldemokratski model „države blagostanja“ je najviše doprineo izjednačavanju položaja žena i muškaraca u porodici, na profesionalnom polju, u javnom životu, posebno u politici, jer je sistemskim zakonskim rešenjima maksimalno omogućio i podstakao pravednu preraspodelu polnih uloga u privatnoj i javnoj sferi.

Skandinavski model države blagostanja i njene socijalne politike bi trebalo da posluži kao polazište za koncipiranje nove strategije socijalne politike u Srbiji, strategije rukovođene principima socijalne pravde i prevazilaženja patrijarhalne strukture odnosa u porodici, kao i u svim dimenzijama javne sfere.

Ključne reči: socijalna politika, država blagostanja, feminizam, feministička kritika.

Feministička kritika socijalne politike „države blagostanja“ zasniva se na tri pretpostavke: *prvo*, da je, generalno uzev, model „welfare state“ u liberalno-demokratskim državama napravio značajan pomak u pravcu poboljšanja položaja žene u porodici i društvu, ali ne i dovoljan za prevazilaženje polne diskriminacije; *drugo*, da postoje značajne razlike među postojećim modelima welfare socijalne politike razvijenih zapadnih zemalja, a među njima je skandinavski socijaldemokratski model „države blagostanja“ najviše doprineo izjednačavanju položaja žena i muškaraca u porodici, na profesionalnom polju, u javnom životu, u politici. On je sistemskim zakonskim rešenjima maksimalno omogućio i podstakao pravednu preraspodelu polnih uloga u privatnoj i javnoj sferi. *Treće*, skandinavski model države blagostanja i socijalne politike treba da posluži kao teorijsko-metodološko i praktičko-političko polazište za koncipiranje socijalne politike koja ne reprodukuje tradicionalne uloge žene i muškarca.

Feministička analiza socijalne politike polazi od stava da nije moguće razumeti u punom smislu „welfare state“ model socijalne politike bez razumevanja na koji način on tretira žene ili bez razumevanja udela koji i ka-

* Tekst je objavljen u knjizi Instituta društvenih nauka, *Biznis i država*, Beograd: Centar za ekonomska istraživanja, 2006.

kav žena ima u njemu.¹ Značaj razumevanja rodničkih implikacija („gendered“ karaktera) „welfare state-a“ ili značaj razotkrivanja polno-diskriminatornih pretpostavki („gendering of welfare state“) postao je široko prihvaćen u feminističkoj literaturi na Zapadu u poslednjih desetak godina, i odrazio se na teorijska preispitivanja kao i na istraživačke projekte vezane za suštinu i efekte „welfare state“ sistema.

Navedena tema je relevantna i za post-jugoslovensku i srpsku društvenu misao zato što može da posluži kao teorijsko-metodološko uputstvo za kritičko preispitivanje teorije i prakse socijalne politike na našim prostorima; najpre, za promišljanje „gendered“ karaktera sistema socijalne politike vezanog za period pre raspada druge Jugoslavije, koji je neosporno u sebi sadržao elemente zapadnog „welfare“ modela; zatim, za preispitivanje (ne)egzistentnog sadašnjeg sistema socijalne politike u Srbiji, koji je u stanju sistematskog urušavanja u uslovima duboke i sveobuhvatne krize. Takođe, iskustvo „welfare“ socijalne politike i njeno kritičko preispitivanje sa stanovišta „gendered“ karaktera može da bude od koristi i za mogući budući projekat socijalne politike, ukoliko bi on bio orijentisan ka suštinski poboljšanoj – polno-nediskriminirajućoj varijanti „welfare“ socijalne politike, tj. ka primerenom socijalnom obezbeđenju i muškaraca i žena, a bez reprodukovanja tradicionalnih uloga polova. Kao takav, podsticao bi, s jedne strane, veće uključivanje i društva i muškaraca u brige o kućnim poslovima i o deci (kako bi se izbegla ili smanjila izrazita opterećenost žena radom u kući uz rad van kuće na našim prostorima); i s druge strane, trebalo bi da potpomogne veće uključivanje i žena i muškaraca u regularne profesionalne aktivnosti van kuće (kako bi se ublažile i izbegle teške posledice aktuelne krize – sive ekonomije, masovne ekonomske i socijalne nesigurnosti, prividne zaposlenosti i masovne nezaposlenosti).

Teorijsko-metodološki značaj kritičkog pristupa društvenim pojavama i društvenim saznanjima sa stanovišta polne diskriminacije („gendered“ implikacija) značajan je i u širem smislu za srpsku socijalnu, političku, pravnu, ekonomsku teoriju i praksu, za istraživačke projekte, za programe nevladinih organizacija, za kvalitet obrazovnog sistema uopšte, i posebno univerzitetskog obrazovanja, za izdavaštvo i tako dalje.

Glavni teorijski tokovi socijalne politike, koji su pratili primenu „welfare“ sistema u posleratnom periodu na Zapadu, nisu uzimali u razmatranje navedeni „gendered“ karakter te socijalne politike, odnosno specifičan značaj socijalne politike za pitanje položaja žene u porodici, radu i državi. To se

1 U vezi s tim, Elizabeth Wilson kaže već sredinom 70-ih da „...samo ona analiza države blagostanja, koja se bazira na korektnom razumevanju položaja žene u modernom društvu može da otkrije puni smisao modernog welfarism-a“ (Wilson, 1977, 59).

Virginia Sapiro iznosi slične zaključke 90-ih godina povodom US welfare struktura: „Nije moguće razumeti osnovne principe, strukturu i efekte naših socijalnih welfare sistema i politika bez razumevanja njihovog odnosa prema rodničkim ulogama i rodnoj ideologiji“ (Gordon ed. 1990, 37).

Takođe, Nancy Fraser opisuje američki sistem socijalne sigurnosti kao „oficijelno gender neutralan“, ali kao onaj koji „dobija svoju strukturu iz normi i stavova određenih rodnom pripadnošću (gender norms and assumptions)“ (Fraser, 1989, 149–151).

može dovesti u vezu sa slabošću feminističkog pokreta u navedenom periodu (period obnove nakon rata, a obnova feminističkog pokreta sledi tek krajem 60-ih); zatim, i ženske grupe, i sociologija, i socijalna politika, i društvo u celini (dakle, i žene) prihvatili su nakon rata kao poželjno vraćanje žena u kuću (tokom rata, mnoge su žene izašle u javnu sferu i zamenile muškarce dok su bili na frontu), njihovo ponovno identifikovanje s ulogom majke i domaćice; otuda su ženske grupe i „welfare“ socijalna politika stavljali akcenat, pre svega, na poboljšanje ekonomskog položaja žena u kući, vezano za materinstvo i porodicu.

Oficijelna socijalna politika, za razliku od feminističke, i dan-danas – i u svetu i kod nas – ne teži razotkrivanju „gendered“ karaktera same sebe, odnosno specifičnom razmatranju položaja žene i efekata koje ona ima za ženu. Pojmovi kao što su „one-parent family“ (doduše, u našem slučaju postoji jasno definisani pojam „samohrana majka“), „nasilje u porodici“, „nasilje prema deci“, „žrtve porodičnog nasilja“, „socijalno ugroženi članovi porodice“ ili „socijalno ugrožene porodice“, „stari i siromašni“, ili naprosto „domaćinstvo“, „porodica“, itd., skrivaju ili ne otkrivaju jasno svoj „gendered“ karakter. Jedan od razloga je sigurno u tome što uprkos svim promenama u ulozi žena u javnom, naučno-obrazovnom i političkom životu, dometi uticaja žena na pravljenje (teorije i prakse) socijalne politike jesu nedovoljni. Pri tom, nije unapred garantovano da će žene, koje su prisutne među kreatorima socijalne politike, ili u javnom, univerzitetskom i političkom životu, braniti i zastupati ideju o ženskoj emancipaciji od tradicionalnih uloga; naime, i same žene na pozicijama odlučivanja najčešće preuzimaju klišeje tradicionalnih uloga muškaraca i žena.

Štaviše, može se s izvesnošću tvrditi da savremena društvena i politička teorija, i kada pretenduje da bude kritički usmerena, kao i praktičko-političko delanje, koje nastoji da bude alternativno ili opoziciono, nije često svesno ili voljno da razotkriva „gendered“ karakter problema kojima se bavi, kao i samog svog delovanja. U tom smislu, indikativna je analiza koju Gillian Pascall daje povodom teorijskog bavljenja ljudskim pravima i kategorijom građanina: „Vrlo malo je prisutno prepoznavanja problematične prirode kategorije građanina (‘citizenship’) u slučaju žena, gde univerzalni ideal pokriva razlike među polovima mnogo efektivnije nego klasne razlike. Ženska građanska prava su podrivena kroz nedostatak državne zaštite od nasilja i silovanja u braku i kroz upliv prinudnog altruizma – ove stvari onemogućavaju neke žene da budu svoje (‘their own persons’). Njihova politička prava su dosegla samo malo dalje od prava glasa, koje je bilo postignuto pre 80 godina; predstavnštvo u kontrolnim institucijama političkog, civilnog i ekonomskog društva je neznatno. Samo malo žena učestvuje u megapolitici, iako one utiču na nju kao aktivistkinje i kao državne službenice. Ljudska socijalna prava su im podrivena sistemom socijalne sigurnosti koji ih tretira kao zavisnice. Obaveze žena u neplaćenom radu podrivaju njihovo priznavanje preko plaćenog rada, koji se obično sagledava kao ključna komponenta građanstva (citizenship),

kao i njihovo članstvo u onim socijalnim welfare programima koji su dodatak uz plaćeni rad.“²

Iako je strategija „welfare state-a“ bazično usmerena na ublažavanje socijalnih nepravdi preko redistribucije profita u socijalne fondove i socijalna davanja za zdravstvo, obrazovanje, stanovanje itd., feministička kritika ukazuje na to da je ova strategija redistribucije društvenih materijalnih resursa, uz sva egalizujuća nastojanja, ipak preuzela tradicionalni model seksualnih nejednakosti, odnosno reprodukovala je nejednaku poziciju žene u porodici i na radu. „Welfare state“ strategija socijalne politike je determinisana tradicionalnom polnom segregacijom. Ova strategija, doduše, ublažava probleme žena kao „home carers“, čak i kao „bread-winners“ (zaposlenih žena, po pravilu, na slabije plaćenim mestima), ali ne ukida, već preuzima tradicionalnu polnu podelu uloga.

Drugim rečima, može se govoriti o protivrečnoj prirodi „welfare state“ u odnosu na žene: s jedne strane, država blagostanja izlazi u susret nekim od ženinih bazičnih potreba i obezbeđuje šanse za popravljavanje ukupnog položaja žene u društvu; s druge strane, feminističko preispitivanje ukazuje na to da mnogi aspekti države blagostanja jesu opresivni za ženu, zbog činjenice da „welfare“ sistem deluje u okvirima logike kapitala, zatim zbog toga što patrijarhalnu strukturu odnosa „welfare“ sistem i da hoće ne može sam da ukine, i konačno, on sam po sebi umnogome i reprodukuje tu „gendered“ strukturu.

Posleratni „welfare“ sistem u anglosaksonskoj regiji³ je, s jedne strane, ugradio u sebe tradicionalne stavove o ulozi žene u porodici i muškarca u javnim poslovima (podelu na „home carers“ i „bread winners“), uz nastojanje da se očuvaju monogamni nuklearni brak i porodica kao dominantni i poželjni model. S druge strane, poslednje decenije druge polovine XX veka donele su značajne promene u karakteru braka i porodice, kao i vezano za masovni izlazak žena u javnu sferu preko obrazovanja, profesionalne i politič-

2 Pascall, 1997, 239.

3 Gillian Pascall se posebno osvrće na genezu slučaja „welfare“ sistema Velike Britanije. Ona najpre govori o posleratnom periodu reprodukcije uloga, žena majki i domaćica i očeva hranilaca, i o bržim promenama sheme uloga polova u samom životu nego u konceptu socijalne politike. Zatim, govori o tome da je poslednjih dvadesetak godina donelo suštinske promene u domenu socijalne politike; naime, najpre je tačeriizam – sa insistiranjem na uvođenju tržišne logike u sve domene socijalnog života, s insistiranjem na vraćanje akcenta pitanja socijalne sigurnosti i brige o deci, siromašnima, slabima, o zdravlju, stanovanju, ... na porodicu i dobrovoljna, komunalna udruživanja, negativno uticao na tendenciju izlaska žena iz tradicionalne uloge „home carers“, kao i na sužavanje socijalnih davanja za zdravlje i obrazovanje masa stanovništva, odnosno na siromašenje masa. S druge strane, tačeriizam nije uspeo i nije mogao da uspe do kraja da razori stečena prava i uspostavljeni „welfare“ sistem. Alternativa (neuspešnim ili štetnim) nastojanjima nove desnice da anulira rezultate „welfare state“ počinje da se otelovljuje od 1994. godine, sa osnivanjem Komisije za socijalnu pravdu od strane laburističke stranke, čiji programi, između ostalog, nude ženama bolje perspektive, mada kako ona kaže, „iako ne možda onoliko različite koliko bi to same žene odabrale“. Ovaj citat implicira da i dalje žene nedovoljno utiču na sopstvenu sudbinu. Odnosno, „...udeo žena u pravljenju politike laburističke partije je veći nego ikad ranije, ali nije dovoljan da bi stavio u prvi plan kreiranja socijalne politike savremene probleme rodni odnosa (gender issues)“. (Videti: *Ibid.*, 29.)

ke participacije. Socijalna politika koja je bazirana na tradicionalnoj porodici i na njenom održavanju je, naravno, navedenim procesima i promenama u braku i na radu uzdrmana. Pri tom, tradicionalne „welfare“ strukture se sporiije menjaju, odnosno nedovoljno prilagođavaju, u odnosu na promene koje su se već dogodile i u toku su unutar porodice i sfere rada tokom 80-ih i 90-ih godina. Porast nesigurnosti u braku, pojava alternativnih modaliteta braka i porodice u odnosu na monogamnu nuklearnu varijantu, smanjena zavisnost žene od porodice i muža zahvaljujući masovnom izlasku na tržište rada i ulasku u obrazovnu promociju, zatim, sve manja sigurnost muškaraca vezano za ulogu u braku i porodici, kao i sve veći rizici i nesigurnost kojima su muškarci izloženi vezano za zaposlenje, stanovanje itd., vode tome da i muškarci srazmerno postaju sve više zavisni od „welfare“ sistema, odnosno da socijalna (ne)sigurnost postaje ravnomernije raspoređena na žene i muškarce. „Welfare“ sistem socijalnih usluga je ženama i dalje masovno uzet vrlo bitan, iako se one relativno ekonomski osamostaljuju (delimično preuzimaju ulogu „breadwinners“); s druge strane, on i muškarcima postaje srazmerno sve masovnije bitan zbog gubitka podrazumevajuće ekskluzivne uloge „breadwinners-a“, bilo tako što i žene preuzimaju ulogu hranioca porodice ili tako što oni gube tu ulogu, ili se radi o kombinaciji oba procesa.

„Gendered“ karakter „Beverige welfare“ sistema je tokom tridesetak godina, od Drugog svetskog rata do vremena tačerizma, bio izražen na način reprodukcije tradicionalnog modela žene kao „home and child carer“, uprkos društvenim procesima rastućeg izlaska žene u sferu rada i javnosti uopšte. Tačerizam je insistirao na rastakanju državne intervencije u sferi porodične brige, zdravlja, obrazovanja. U tome je samo delimično uspeo, jer nije više bilo moguće vratiti ženu u kuću, očuvati jednoznačni model braka i porodice, prebaciti polje socijalnog obezbeđenja u potpunosti na tržišni plan, kao i na plan porodice i lokalne zajednice. Međutim, tačerizam jeste uspeo da podrije „welfare“ sistem i da posebno pogorša položaj samohranih majki, starih lica, siromašnih porodica, kao i da pogorša obrazovne mogućnosti za mlade.

Anne Phillips govori o suštinskom koraku napred u izjednačavanju položaja žena u posleratnim skandinavskim socijalnim demokratijama, u poređenju sa svim drugim koncepcijama i praksama države blagostanja u savremenim liberalnim demokratijama. Najveći dometi u prevazilaženju polne diskriminacije su zasnovani, prvo, na sistemskim nastojanjima države da zaštiti ženu i kao nosioca brige o kući i deci i kao nosioca javnih poslova i funkcija, drugo, na pretvaranju polnog problema u važan, javno proklamovan i transparentni deo državne politike, i treće, na učešću politički aktivnih i feministički osvešćenih, a pri tom proporcionalno jednako zastupljenih u političkom životu, žena u kreiranju socijalne politike. Direktna i proporcionalno ujednačena politička participacija feminističkih političarki u kreiranju socijalne politike, masovno zapošljavanje žena i masovno produbljivanje i proširivanje obrazovanosti žena, kao i afirmativna i protektivna socijalna politika, predstavljaju nužni okvir za prevazilaženje patrijarhalne strukture odnosa u privatnom i javnom životu. Pri tom, za suštinsko prevazilaženje odnosa diskriminacije po rodnoj osnovi, najvažniji je kvalitet socijalnih programa, tj.

policy making mera osvešćenih o svojim rodnim implikacijama i fokusiranih na suštinsku promenu rodnih uloga, a ne samo usmerenih na ublažavanje predređenosti žene u porodici, na poslu, u politici i ukupnom javnom delovanju. Najvažnije je shvatiti da protektivni i afirmativni projekti socijalne politike nisu sami po sebi garancija suštinskih promena u odnosima među polovima; radikalnoj promeni nabolje rodnih odnosa doprinose socijalni programi koji su usmereni na ujednačavanje i privatnih i javnih obaveza/participacije i žena i muškaraca, prevazilaženju modela socijalnih uloga muškarca kao „breadwinner“ i žena kao „home and child carer“; pri tom, u kombinaciji sa rodno senzitivnom zakonskom regulativom i strateški sveobuhvatnim društveno/državnim projektom transparentnog bavljenja pitanjima privatne sfere i položaja žene kao državnih i političkih pitanja od najvišeg značaja (Phillips, 2001).

Činjenica je da „welfare“ socijalna politika, s jedne strane, odražava i danas i pre nekoliko decenija (koliko god promenjeno, a danas svakako manje direktno) moć ili primat muškaraca na radnom mestu, u porodici i u državi, i da, s druge strane, socijalna davanja jesu suštinski važna danas kao i pre nekoliko decenija, posebno za žene koje imaju mala ili nikakva primanja i koje su ekonomski zavisne od muškaraca ili su u bilo kojoj varijanti prevashodno „home carers“. Pri tom, muškarci su i danas kao i ranijih decenija (koliko god izmenjeno nabolje iz perspektive veće participacije žena u javnim poslovima, pa i u poslovima socijalne politike), dominantni subjekti u kreiranju socijalne politike.⁴

Porodica, rad i država su glavne poluge za sticanje i ispoljavanje moći muškaraca u odnosu na žene, i sigurno je da se dominacija muškaraca u svakoj od navedenih sfera dopunjuje i potpomaže njegovom dominacijom u druge dve sfere. Pri tom, iako se dogodilo tokom poslednjih decenija da u svakoj od navedenih sfera ponaosob opada prostor muške dominacije i premoći, međupovezanost struktura porodice, rada i države još uvek muškarcima obezbeđuje moć i dominaciju nad ženama. Jednako kako je navedena međupovezanost uticala na „gendered“ karakter „welfare“ socijalnog sistema u posleratnom periodu (na bazi čvrste premoći muškaraca i u porodici, i na radu, i u državnim strukturama), tako ona utiče i danas – uprkos svim promenama u porodici, na radu i u državi – da se „gendered“ karakter socijalne politike održava (da se sporije menja od samog života).

Potreba za očuvanjem „welfare“ sistema socijalne politike – u sredinama gde je ona „pustila korene“ i dalje postoji, ali suočena sa zahtevima da se prilagodi promenama koje je sam život doneo u sferi braka, porodice i rada. U Velikoj Britaniji, potreba za „welfare“ sistemom sada – pod uticajem

4 Pascall je u odnosu na Phillips sumnjičavija prema iskustvima socijaldemokratske socijalne politike skandinavskih zemalja: „Širom sveta žene igraju malu ulogu u pravljenju takvih socijalnih politika. Od USA do Skandinavije, komentatori zapažaju veću povezanost žena s welfare programima... Ali, čak i u Skandinaviji, značaj žena kao klijenata i kao zaposlenih u welfare state službama nije praćen njihovim odgovarajućim položajem kao građana i donosilaca odluka... U Danskoj, kako su žene prodrle u parlament, parlamentu je opao značaj“ (*ibid.*, 29).

feminističkog pokreta, kao i pod uticajem laburističke vlasti – prerasta u zahteve za izmenjenim welfare sistemom, koji će biti prilagođen novoj situaciji i novim potrebama i žena i muškaraca. To je vezano, prvo, za promene u porodici (uključivanje očeva u ulogu brige o deci i kući, za pojavu različitih alternativnih oblika braka i porodice), drugo, za manju sigurnost zapošljavanja muškaraca i, konačno, za ženine istovremene zahteve da očuva posao, da dobije od države pomoć po pitanju brige o deci i domaćinstvu, i da navedene porodične poslove ravnopravno deli s muškarcem. Karakter „welfare“ sistema u novim uslovima nalazi se pred izazovom suštinskih promena, mada faktički on još značajno zaostaje za potrebama emancipacije od svog „gendered“ karaktera. On, naime, umnogome ostaje na nov način „gendered“, ali, s druge strane, i po mišljenju feminističke kritike, on pruža mogućnosti za prevazilaženje sopstvenog „gendered“ karaktera.

U svakom slučaju, kako se uopšte za moderno društvo može reći da predstavlja arenu borbe između procesa emancipacije od i procesa borbe za očuvanje patrijarhalne strukture odnosa, isto tako se može reći i za polje socijalne politike da različiti varijeteti dominacije muškaraca u sferi porodice, rada i države i pre nekoliko decenija, a i danas, na svoj način sakrivaju i odražavaju polje oštre borbe, odnosno nastojanja i žena uopšte i feminističkih grupa da se suprotstave muškoj dominaciji. S druge strane, kao što je već napomenuto, „welfare“ sistem socijalne politike je sam po sebi – i u svom inicijalnom izdanju, i u svojim kasnijim dogradnjama – ambivalentan po pitanju uticaja na položaj žena tako što, s jedne strane, olakšava i poboljšava život žena, a s druge strane, čuva dominantnu poziciju muškaraca. O tome Gillian Pascall kaže: „Neka promena može biti nazvana progresom, ali je skoro uvek u pitanju ambigvitet. U porodici, žene su se izborile za prava svojine i za pravno priznanje silovanja u braku. Individue traže načina da izbegnu zavisnost od 'family wage' kroz rastuće učestvovanje u plaćenim poslovima. Kolektivni rezultat je u promeni ekonomske baze muške dominacije. Ali je to ukupno uzev donelo više rada ženama, i porodica je i dalje zona u kojoj žene rade više od muškaraca, manje imaju udela u donošenju finansijskih i ključnih odluka, i u kojoj mnoge od njih trpe muško nasilje.“⁵

Argumentacija u prilog „gendered“ karaktera socijalne politike „welfare state-a“, (a mogla bi biti primenjena i na svaki model oficijelne socijalne politike), može biti potkrepljena opaskama Jennifer Dale i Peggy Foster⁶ o tome u kakvim stereotipima se sagledavaju žene i muškarci u kontekstu priče o socijalnoj politici države blagostanja. Naime, kada je reč o „ženama i državi blagostanja“, mi pomišljamo na žene kao plaćene radnice unutar države blagostanja – kao na čistačice bolnica, bolničarke, kućne pomoćnice, socijalne radnice; pomišljamo i na žene kao nosioce brige i neplaćenog rada u kući, bez koga i bez kojih socijalni servisi ne bi mogli da funkcionišu. Takođe, pomišljamo na žene kao na glavne korisnike „welfare“ usluga – i u smislu direktnih potrošača, i kao pregovarača u korist drugih članova svojih porodica. S druge

5 *Ibid.*, 32.

6 Videti: Dale and Foster, 1986, VII–XI.

strane, kada pominjemo pitanje „muškaraca i države blagostanja“, predstave su nam bitno drugačije: prvo, pomišljamo na muškarce u dobro plaćenim profesionalnim i menadžerskim ulogama; zatim, vidimo ih kao dominantne figure u pravljenju programa socijalne politike, bilo u ulozi političara ili rukovodilaca socijalnih službi („top civil servants“); vidimo ih i kao lidere onih interesnih grupa kojima se tvorcima socijalne politike obraćaju ili s kojima računaju u svom lobiranju.

Ove suprotstavljene zamisli predstavljaju kliše i pojednostavljenu sliku, ali, ipak, nameću i niz ključnih pitanja o odnosu „welfare state“ prema ženama, odnosno mogu da ponude inspiraciju za kritičko preispitivanje teorije i prakse socijalne politike. Pominjana ključna pitanja su, između ostalog, sledeća: Zašto žene imaju srazmerno tako malu ulogu u kreiranju socijalne politike? Zašto su pre žene nego muškarci one koje troše tako puno svog vremena u nastojanju da prodru u mrežu socijalnih usluga? Zašto su niskoplaćeni welfare radnici dominantno žene, a visokoplaćeni „welfare“ profesionalci i menadžeri, pre svega, muškarci? Ko profitira iz ženine centralne uloge u neplaćenju brizi za kuću i familiju, potpomognutoj uslugama „welfare state“? Ko gubi i zašto?

Zaključak bi mogao biti da su razvijena liberalno-demokratska društva još uvek daleko od postizanja neseksističkog modela „welfare state“ socijalne politike. Za to postoje i političke i ekonomske i kulturne prepreke, koje biva ju naročito izražene u situaciji neoliberalnih i neokonzervativnih napada na ženska prava, ali koje su, takođe, ugrađene i u optimalne varijante „welfare“ sistema. Razlog tome je u činjenici da mnoge od granica „welfare state“ proizilaze iz logike kapitala, a ne samo ili pre svega iz logike patrijarhalnih odnosa. Ipak, reforma i transformacija „welfare“ sistema, s jedne strane (recimo, pod pritiskom feminističkog pokreta, ili konkretnim delanjem feministički ili profeministički orijentisanih socijalnih radnica i uopšte „welfare“ profesionalaca), i promene u smislu emancipatorskih potencijala za žene, koje se događaju u porodici i u profesionalnoj i javnoj sferi, govore u prilog mogućnosti ublažavanja ili rastakanja „gendered“ karaktera „welfare state“ socijalne politike. Smisao toga bio bi u podršci ženama u nastojanju da se oslobode determinisanosti ulogom „home carers“, da jednako i muškarci i žene preuzimaju – naravno, uz organizovanu pomoć društva i države – ulogu brige o deci i porodici, i ulogu hranioca i profesionalne afirmacije, uz istovremeno unapređivanje građanskih, političkih, socijalnih, ekonomskih prava žena, odnosno njihove pune afirmacije kao ravnopravnih građana (kategorija „citizenship“ vezana za žene).

Zaključci vezani za naš prostor mogli bi da budu, prvo, da bi za udaljenu i prosperitetniju budućnost ove zemlje mogao biti vrlo plodotvoran navedeni dograđeni i od „gendered“ karaktera oslobođeni „welfare“ sistem socijalne politike; i drugo, da je kritičko preispitivanje kako društvenih saznanja svih vrsta, uključujući i teoriju socijalne politike, tako i društvenih praksi, uključujući i praksu socijalne politike, sa stanovišta „gendered“ karaktera od izuzetnog značaja na ovim prostorima za prevazilaženje duboko ukorenje patrijarhalne strukture odnosa – i u porodici, i na radu, i u državi.

FEMINIST CRITIQUE OF THE „WELFARE STATE“ SOCIAL POLICY

Summary

The main point of the feminist critique of the welfare state social policy is concerned with the kept on gendered character of this social policy in spite of the evident improvements in the women's position in family and society.

Scandinavian model of the socialdemocratic welfare state mostly contributed – with its systemic legislative solutions – to overcoming the female discrimination and to just distribution of gender roles in family, professional field, public life and especially in the politics.

Scandinavian model of the welfare state and social policy should serve as the model for building the new strategy of social policy in Serbia, which would be led by the principles of social justice and overcoming the patriarchal structure of relations in family life as well as in all dimensions of public life.

Key words: social policy, welfare state, feminism, feminist critique.

Literatura

- Dale, J. and Foster, P. 1986. *Feminists and State Welfare*, London.
- Fraser, N. 1989. *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, Cambridge.
- Gordon, L. ed. 1990. *Women, the State and Welfare*, Michigan, Michigan State University Press.
- Grimshaw, J. 1986. *Feminist Philosophers, Women's Perspectives on Philosophical Traditions*, London: Wheatsheat Books Ltd.
- Pascall, G. 1997. *Social Policy – A New Feminist Analysis*, London.
- Phillips, A., 2001. *(O)rađanje demokracije (Engendering Democracy*, first ed. 1991), Zagreb: Ženska infoteka.
- Phillips, A., Does Feminism Need a Conception of Civil Society? in: Chambers, S. and Kymlicka, W. eds., 2002. *Alternative Conceptions of Civil Society*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, pp. 71–90.
- Wilson, E. 1977. *Women and the Welfare State*, London.

PORODIČNE STRUKTURE I PERSPEKTIVE RAZVOJA CIVILNOG DRUŠTVA U DANAŠNJOJ SRBIJI*

Uvod

U cilju predstavljanja porodične situacije u Srbiji i njenog odnosa spram razvoja civilnog društva, neophodno je uzeti u obzir istorijske uslove u bivšoj Jugoslaviji pre 1990, kao i u savremenoj Srbiji u poslednjoj dekadi XX veka. U tom smislu su posebno značajni procesi razgradnje srpskog društva i njihov uticaj na promene porodičnih struktura, kao i na urušavanje razvoja civilnog društva. Takođe je važno uzeti u obzir emancipatorske i antipatrijarhalne trendove u porodičnom životu Srbije (bivše Jugoslavije) i u odnosima među polovima, kao naznake razvoja civilnog društva od 60-ih godina (iako u manje ili više prigušenom vidu) i unekoliko snažnije izraženo pre i posle demokratskih institucionalnih reformi 2000. godine.

Pozadinski teorijsko-metodološki okvir ovog članka jeste hipoteza o dijalektici patrijarhalnih i antipatrijarhalnih odnosa kao generalno prisutnoj i delatnoj u savremenom svetu i, posebno, vezano za prostor bivše Jugoslavije i savremene Srbije. Pored toga, bazična pretpostavka u tekstu jeste ta da postoji suštinska povezanost između demokratske strukture porodičnih odnosa, jednakosti među polovima i razvoja civilnog društva.

Porodične strukture i odnosi među polovima u savremenoj Srbiji

Porodične strukture i odnosi među polovima su pretrpeli negativne uticaje socijalnog i političkog urušavanja pod autoritarnim Miloševićevim režimom, u smislu gušenja nekih već postignutih rezultata na polju emancipacije. Elementi emancipacije žena u bivšoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata bili su povezani, kao i u svim zemljama realsocijalizma, s njihovim masovnim ulaskom u sferu obrazovanja i rada. Međutim, za razliku od zemalja realsocijalizma pod sovjetskim okriljem, ovakav razvoj je u Jugoslaviji između 1960-ih i 1980-ih bio kombinovan sa uticajem zapadne prakse države blagostanja, u oblastima socijalne politike, obrazovanja, rada, kulturnih matrica, sistema vrednosti, kao i samoosvešćenja žena kroz feminističke pokrete i ženske studije. Ipak, ti elementi emancipacije u javnom životu bili su praćeni opstajućim (iako ublaženim) patrijarhalnim modelom odnosa u porodici, kao i u sferi privatnog i javnog života. To je, naravno, doprinosilo reprodukciji autoritarne prirode realsocijalističkog režima.

* Tekst je u originalu napisan na engleskom, *Family Structures and Civil Society Perspectives in Present-day Serbia*, za knjigu: Ginsborg, P., Nautz, J., Nijhuis, T. Eds. *The Golden Chain: Family, Civil Society and the State*, NY, Oxford: Berghahn Books (in print).

Porast političke krize kasnih 1980-ih do ranih 2000-ih je u praktično svim bivšim jugoslovenskim republikama bio praćen populizmom, koji se zasnivao na zameni prethodne komunističke ideologije ideologijom etniciteta i religioznosti. Rezultat je bio krvavi raspad bivše Jugoslavije. U Srbiji je došlo do oštrog zaokreta u pravcu etnonacionalizma, militarizacije i postupne pojave elemenata religioznog/pravoslavnog fundamentalizma; usledile su međunarodne ekonomske sankcije i izolacija, oštra ekonomska kriza i drastično siromašenje, bombardovanje od NATO snaga i, sledstveno, razaranje društva („sociocid“), ekonomije i sistema društvenog blagostanja.

Sve to odrazilo se na odnose među polovima i na porodične strukture. Postojano jak patrijarhalni model odnosa u porodici bio je osnažen masovnim gubitkom posla žena i njihovim povratkom na neplaćene kućne poslove, ponovnom pojavom proširenih porodica i reafirmacijom tradicionalnih uloga polova u situaciji ekonomskog kolapsa (repatrijarhalizacija) i narastajućeg etnonacionalističkog populizma i religioznog fundamentalizma (retradicionalizacija i klerikalizacija).

Ti negativni trendovi nisu zaustavljeni ni posle demokratske promene režima 2000. godine. Ipak, s druge strane, demokratska transformacija političkog, pravnog i ekonomskog sistema, svakako doprinosi jačanju pozitivnih, emancipatorskih trendova u porodičnom životu, u odnosima među polovima i u razvoju civilnog društva.

Rezultati empirijskog istraživanja¹, sprovedenog u periodu od približno 15 godina, za koje vezujemo proces „sociocida“ i zakasnele i kontroverzne tranzicije, kontinuirano su potvrđivali negativne trendove retradicionalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije. S druge strane, međutim, dobijeni su i izvesni pokazatelji napredaka rodne jednakosti u određenim sferama privatnog i javnog života.

U opštem razaranju društva, porodica je – kao osnova socijabilnosti – bila poslednji stub odbrane, sigurnosti i stabilnosti.² Zahvaljujući svom karakteru totalnog fenomena s postojećim funkcijama i utvrđenim unutrašnjim vezama, porodica uspeva da se zaštiti, da opstane i funkcionise čak i u nenormalnim okolnostima – dok druge socijalne grupe i organizacije ne uspevaju da obezbede svoj opstanak i funkcije. Porodica brani, čuva, održava „poslednje tragove“ socijabilnosti. Beg u privatnost bio je povezan sa strategijama opstanka i pravljenja odstupnice u odnosu na stresnu i frustrirajuću javnu sferu. Tokom celokupnog procesa razaranja društva („sociocida“), porodica je uspevala da očuva svoju spoljašnju strukturu. Proširene porodice – sastavljene od nekoliko generacija srodnika – umnožavale su se, a stopa razvoda koja

1 Na Institutu za socijalna istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (ISI FF), obavljena su uzastopna istraživanja – od 1991. do 1994, 1995. do 2000, i 2000. do 2004. Ideja je bila da se ispituju tranzicioni kapaciteti Srbije u sferi svakodnevnog života, ekonomije, politike, uključujući trendove u promeni porodičnih struktura i odnosima među polovima. Rezultati istraživanja su objavljeni u knjigama: Bolčić, S. ur. 2002. *Društvene promene u svakodnevnom životu: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISI FF (2. izd.), (1. izd. 1995); Bolčić, S. and Milić, A. ur. 2002. *Srbija i kraj milenijuma. Destrukcija društva, Društvene promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF; Milić, A. ur. 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevni život u Srbiji na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.

2 Videti: Milić, A. u: Bolčić, S. i Milić, A. ur. 2002, 253–280.

je od 1970-ih i tokom 1980-ih bila u porastu, s nastupom krize počinje da opada i takav trend se nastavlja tokom čitavog trajanja krize. Međutim, kao što je već pomenuto, cena očuvanja (proširene) porodice i održavanja brakova u turbulentnim vremenima i kontaminiranim društvenim i vrednosnim okolnostima, bila je veoma visoka kada je reč o gubitku emancipatorskog potencijala za kvalitativne promene i unapređenje odnosa među polovima.³

Porodica i srodničke veze su preuzeli različite društvene funkcije koje su prethodno zadovoljavane u okviru odgovarajućih institucija. Potreba pukog opstanka propraćena je procesom reprivatizacije (povratkom različitih društvenih funkcija u porodicu), i retradicionalizacije (oživljena je tradicionalna proširena porodica kao posledica osiromašenja – nedostatak stambenog prostora, nedostatak novca za iznajmljivanje stanova i samostalan život, itd.). Proces ponovnog jačanja patrijarhalnosti dogodio se takođe i kroz osnaživanje „drugog lica“ tradicionalne ženske uloge – žena kao prostitutka, u formi ogromnog porasta seksualne trgovine i u novim formama nasilja i seksualne zloupotrebe. Militarizacija na javnom planu i porast agresije na privatnom – praćeno „samožrtvujućim mikromatrijarhatom“⁴ – predstavljaju izraze razgradnje emancipatorskih antipatrijarhalnih elemenata u porodici i javnom životu i jačanja kako stare, tako i nove patrijarhalnosti, na mikro i makro planu. Pri tom, „samožrtvujući mikromatrijarhat“ predstavlja „Pirovu pobjedu“ žene, u smislu dobijanja veće moći i učešća u odlučivanju na planu odgajanja dece i porodičnih poslova u uslovima sistemske i produžene socijalne i ekonomske krize, a po cenu dodatnog preopterećivanja i iscrpljivanja žene. Paradoksalno, samožrtvovanje postaje uslov individuacije žena, kao i njihovog bega od anonimnosti i haosa u javnoj sferi života. Kako Marina Blagojević kaže: „Samožrtvujući mikromatrijarhat ne znači samo da su porodice centrirane oko majke, već i da postoji struktura autoriteta koja je skrivena (koja ne ugrožava ili napada patrijarhalnost), ali jeste aktivna, u smislu da žene ostvaruju naročito preko svoje dece veliku ličnu moć, da u velikoj meri postoji zavisnost od žena, da postoji naklonost ka srodstvu po ženskoj liniji i da žene, u stvari, ostvaruju svoju dominaciju kroz samožrtvovanje.“⁵

Promene u porodici regrediraju i u strukturalnom i normativnom smislu. Došlo je do drastičnog porasta broja proširenih porodica, koje sada čine jednu trećinu svih domaćinstava. Strategije opstanka dovele su do oživljavanja porodično-srodničkih veza u smislu prinude na zajednički život više generacija, i njihovog pozicioniranja kao okvira individualne egzistencije, što remeti razvoj individualnih potreba, želja i identiteta. Došlo je i do drastičnog pada broja nuklearnih porodica s jednim ili dva deteta – sa 65% u 1971. godini na samo 31,7% od ukupnog broja domaćinstava, danas.⁶ U isto vreme, starija domaćinstva su postala brojnija (u više od 50% ih čine penzioneri od kojih

3 Dugačak period održavanja porodice „u miru“ i u „celini“ – samo radi pukog opstanka (što znači, potiskujući unutrašnje konflikte, uglavnom posredovano ženskom subordinacijom i dvostrukom opterećenošću žena) – približava se kraju. Anđelka Milić piše: „Ovo je novi trenutak u transformaciji porodice, koji daje nadu da trendovi modernizacije nisu potpuno poništeni u destruktivnim procesima protekle dekade“ (Milić, A. u: Milić, A. ur. 2004, 315).

4 Blagojević, M. u: Bolčić, S. Izd. 2002, 255.

5 Isto.

6 Videti: Milić, A. u: Milić, A. ur. 2004, 317–347.

je 72% starije od 60 godina). Parovi bez dece čine gotovo 25% domaćinstava (što je i dalje u porastu), a većinu takvih parova čine penzioneri. Porodice s jednim roditeljem broje 10% i strukturisane su najčešće kao kombinacija dete/jedan živi roditelj ili kombinacije dete/razvedena majka.⁷

Nuklearna porodica (koja u proseku ima 3,5 člana), 1970-ih i 1980-ih bila je pokretač promena u pravcu primerenih civilizacijskih vrednosti i načina života; to je bio najvitalniji oblik porodice iz perspektive modernizacijskih kodova fertiliteta, rađanja, vaspitanja i socijalizacije. Umesto da se proces modernizacije i promenâ nuklearne porodice nastavio u pravcu produbljivanja partnerskih odnosa i opredeljivanja za alternativnu porodicu i oblik domaćinstava u kojima bi bilo više jednakosti među polovima, kod nuklearne porodice je došlo do retrogradnih i paradoksalnih promena, s jedne strane, u pravcu manjih zajednica starijih ljudi bez mogućnosti reprodukcije ili, pak, većih proširenih porodica, s druge strane.

U skladu s jakim prisustvom patrijarhalne matrice, brak se i dalje visoko ceni i većina ljudi želi da stupi u brak. Alternativni oblici partnerstva su retki i uglavnom predstavljaju pripremnu fazu za brak.⁸

U najurbanijim delovima Beograda otkriveni su donekle različiti trendovi, koji naročito u poslednjoj dekadi XX veka pokazuju opadanje široke poželjnosti braka kao i porast vanbračnih rađanja. Takođe je došlo do promena u formama braka u pravcu sve češćeg opredeljivanja za alternativne modele dogovornih zajednica kao što je kohabitacija ili vanbračna zajednica ili, čak, „zajednički život na daljinu“ (Living Apart Together – LAT). Međutim, promena forme nije nužno, niti po pravilu, praćena i supstancijalnom promenom, u smislu da je u pitanju partnerski odnos zasnovan na ljubavi, jednakim pravima i međusobnom poštovanju, a još manje da predstavlja suštinski životni cilj, već je on više pripreмна faza koja vodi do braka u kome bi lako mogla da zavlada ideologija patrijarhalnosti.⁹

Ipak, očita je promena stava prema dogovornim zajednicama, zasnovanim na partnerskim odnosima, koja pokazuje da je došlo do izvesnog napuštanja tradicionalnog sistema vrednosti (mada i dalje postoji izvesna vrednosna konfuzija), i da to utiče na ponašanje pojedinaca i kvalitet odnosa.

Po pitanju braka došlo je do niza promena, koje se odnose na odlaganje za kasnije godine i momenta stupanja u brak i rađanja dece, kao i na to da procentualno veći broj muškaraca i žena ostaju u statusu samaca (ljudi koji nikada nisu bili venčani).¹⁰

Pad fertiliteta poklapa se, pri tom, s padom stope razvoda. Trend pada stope rađanja je izražen kroz dugoročne indikatore, a pad stope razvoda je više povezan sa dugotrajnom krizom i realno je očekivati da se promeni u smislu povećanja s postepenim poboljšanjem socioekonomske situacije.¹¹

7 Isto.

8 See: Tomanović, S. u: Bolčić, S. i Milić, A. ur. 2002: 315–339; Milić, A. u: Bolčić, S. i Milić, A. ur. 2002, 251–281.

9 Bobić, M. 2003, 214.

10 Bobić, M. u Milić, A. ur. 2004, 375.

11 Videti: Bolčić, S. i Milić, A. ur. 2002; Milić, A. ur. 2004.

Trend odlaganja zasnivanja bračne zajednice uzrokovan je egzistencijalnim problemima, ali i produženim vremenom trajanja obrazovanja žena i novim kulturološkim obrascima.

Situacija po pitanju obrazovanja žena se poboljšava. Jedna trećina ženskih osoba završila je višu školu (ili fakultet – oko 5 %). Porast broja visokoobrazovanih žena posle Drugog svetskog rata ekstremno je visok (od 1962. do 1991. više od 40 % visokostručnih specijalizacija su – na polju medicine, prava, itd. – završile žene, a 1992. čak više od polovine; u istom periodu, 30% magistarskih i 20 % doktorskih disertacija pripada ženama, a 1992. žene su stekle 40 % od svih magistarskih i 34 % od doktorskih diploma).¹²

Što se tiče zaposlenosti žena van kuće, pokazatelji su kontroverzni: 1991. godine je oko 40 % žena bilo aktivno na tržištu rada, ali su ekonomski zavisne domaćice činile preko polovine ženske populacije. Ipak, do 1990-ih je postojao trend smanjenja broja ekonomski zavisnih žena, a od 1990. nadalje postoji jak trend njihovog masovnog vraćanja na besplatan rad u kući (naročito starijih i manje obrazovanih žena). Međutim, isto tako, zapažen je i suprotni trend, značajnog emancipatorskog potencijala, vezan za visoku stopu broja žena koje ulaze u ekonomiju slobodnog tržišta (posebno kada govorimo o mlađim i veoma obrazovanim ženama). Naime, s porastom privatnog preduzetništva krajem 1990-ih, žene se pojavljuju kao vlasnice firmi u preko 30% slučajeva (češće kao suvlasnice s muževima ili članovima porodice). Visokoobrazovane žene smatraju svoj posao veoma važnim i nalaze se u konfliktu između karijere i materinstva, ali većina žena daje prednost roditeljstvu.¹³

Po rezultatima empirijskih istraživanja, roditeljstvo je veoma važno i ženama i muškarcima, a porodice u Srbiji su deklarativno centrirane oko dece. Većina brige o deci leži na majkama, ali je njihov udeo nešto manji kada je reč o igranju s decom i vanškolskim aktivnostima, jer se i očevi u tom delu značajno uključuju u brigu o deci i bavljenje njima. Žene uglavnom prihvataju pominjani model samožrtvovanja, što u suštini vodi srazmerno većem naprezanju žena u odnosu na muškarce i nejednakom trošenju osnovnih ljudskih resursa: energije, vremena, zdravlja i kreativnosti.¹⁴

Roditeljstvo je najvažniji izvor zadovoljstva za žene; ono daje smisao njihovom životu i smisao samožrtvovanju.

Transformacija roditeljstva u Srbiji nije usmerena u pravcu detradicionalizacije i individualizacije; ipak, među vrlo obrazovanim roditeljima, među ženama i parovima koji su rodno senzitivni, postoji svest o značaju autonomne ličnosti dece, i u tim slučajevima roditeljstvo dobija demokratskiju formu i sadržaje i, utoliko, zaista vodi u pravcu detradicionalizacije.¹⁵

Pozicija dece u srpskoj porodici u gorenavedenim studijama određivala se kroz kategorije dečjih prava, koja su ustanovljena *Konvencijom o dečjim*

12 Videti: *Statistički godišnjak Jugoslavije*, Beograd: 1993.

S druge strane, pominjani statistički izvori pokazuju i to da postoji visoka stopa nepismenosti: gotovo svaka deseta žena je nepismena a svaka peta je slabo obrazovana; više od polovine nepismenih žena je preko 65 godina starosti.

13 Videti: Blagojević, M. u: Bolčić, S. ur. 2002, 181–211.

14 *Isto*.

15 Videti: Tomanović, S. u: Milić, A. ur. 2004, 347–348.

pravima. Lična prava dece na slobodu mišljenja, individualnost i privatnost ograničena su dominacijom tradicionalne patrijarhalne kolektivističke kulture, koja još uvek u velikoj meri doživljava dete kao tihog, poslušnog i podređenog člana porodice bez sopstvene individualnosti, a time i bez prava na privatnost i personalitet.¹⁶

Ukratko, jednakost među polovima je u najvećoj meri postignuta u obrazovanju i visokoj stručnosti, ali je, generalno, proces emancipacije zaustavljen, a na delu su i u porastu procesi retraditionalizacije i obnovljene marginalizacija žena. Dugotrajna kriza, rat, sankcije i osiromašenje doveli su do znatno težih uslova za obrazovanje, zaposlenje, finansijsku nezavisnost, slobodno odlučivanje o stupanju u brak ali i o razvodu, za rađanje i vaspitanje dece. Mogućnosti i šanse za demokratske promene u porodičnim strukturama značajno su smanjene.

Prvu empirijsku studiju, pod naslovom *Rodni barometar u Srbiji 2006*, koja se direktno bavi upoređivanjem društvene pozicije i kvaliteta života muškaraca i žena, obavile su feminističke nevladine organizacije (NVO) 2006, pod rukovodstvom sociološkinje Marine Blagojević¹⁷. Cilj tog istraživanja bio je da posluži kao empirijska osnova za artikulisanje rodne politike u okviru demokratskih reformi u Srbiji, i za određivanje ključnih strategija delanja i dokumenata državne politike, a u cilju prevazilaženja siromaštva i rodne nejednakosti.¹⁸

Uzorak je obuhvatao 1.500 muškaraca i žena u aktivnom životnom periodu (od 20 do 50 godina).

Rezultati ovog empirijskog istraživanja ukazuju da su socioekonomske razlike među polovima jasno uočljive kod zaposlenja i opšte ekonomske pozicije. Zaposleno je 71,7% muškaraca, a od toga 59,7% ima jedan plaćen posao, dok je samo 56,9% žena zaposleno a 48,6% ima jedan plaćen posao. Stopa zaposlenosti raste s godinama starosti, odnosno, najmanje je zaposlen segment mlađih osoba u uzorku (20 do 29 godina): nezaposlenih muškaraca je 41,1%, a nezaposlenih žena 48,6%.

Među tim mladim ljudima samo 69,8% muškaraca i 62,8% žena imaju posao koji odgovara njihovim kvalifikacijama. U okviru sveukupnog broja zaposlenih ispitanika, 59,8% muškaraca i ne više od 44,3% žena imaju posao koji odgovara njihovom umeću.

Mogućnost napredovanja na poslu veća je u slučajevima višeg obrazovnog nivoa, ali posebno za muškarce. Među ispitanicima istog nivoa obrazovanja 51% muškaraca i samo 41,7% žena veruju u mogućnost napredovanja na poslu.

Kada je reč o poziciji na tržištu rada, privatnoj svojini, registrovanim privatnim firmama i porodičnom nasleđu, postoji upadljiva razlika u korist muškaraca: 50% muškaraca i 14% žena imaju svoja kola, 6% muškaraca i 2% žena

16 Videti: Tomanović, S. u: Bolčić, S. ur. 2002, 211–227, 259–260.

17 Videti: Blagojević, M. 2006.

18 Videti: Nacionalni akcioni plan za poboljšavanje pozicije žena i promovisanje jednakosti među polovima 2007–2010 (http://www.awin.org.zu/NAP/pdf/nap_final_translation.pdf).

imaju drugi stambeni prostor, 18% muškaraca i 5% žena imaju nekretnine, 27% muškaraca i 8% žena imaju kuću, a stan ima 22% muškaraca i 10% žena.

Masovna nezaposlenost mladih ljudi, posebno žena, uz sve prethodno navedene pokazatelje koji se odnose na rad i privatnu svojinu, prikaz su jedne dosta nepovoljne slike nejednakosti među polovima i raspoloživih mogućnosti izgradnje antipatrijarhalnih porodičnih struktura.

Patrijarhalni model je primetan u stavu o stepenu odgovornosti u privatnoj sferi, partnerskim odnosima i roditeljstvu. I muškarci i žene smatraju da muškarci imaju „važniji posao“ nego žene; da muškarci imaju veći doprinos u rešavanju stambenih problema, u obezbeđivanju porodičnog budžeta i donošenju važnih odluka, da imaju veći autoritet nad decom.

Ipak, vidljive su velike promene u obrascu podele odgovornosti, jer visoki procenat muškaraca i žena izjavljuje da „zajedno“ donose odluke o ključnim pitanjima, kao što su velike investicije.

Što se tiče nasilja u porodici, i muškarci i žene u 40% slučajeva kažu da u porodicama njihovih roditelja nije bilo nasilja. Na pitanje o vlastitoj porodici, 85% muškaraca i 78,8% žena odgovara da postoji manje nasilja nego što je bilo u njihovim porodicama porekla.

Spremnost žrtvovanja za decu je istaknuta kako kod muškaraca tako i kod žena (73% kod prvih i 80% kod drugih). U isto vreme, u Srbiji još uvek postoji fizičko kažnjavanje dece: samo 45,8% žena i 47,5% muškaraca kaže da nikada nisu tukli svoju decu. Ovi podaci jasno pokazuju da je na delu patrijarhalni model odnosa, koji decu tretira kao podređene, da je pokazivanje ljubavi i strpljenja povezano s očekivanom poslušnošću, a da je rasprostranjeno tradicionalističko uverenje da se neposlušnost mora kazniti. Iz perspektive demokratizacije porodične strukture i antiautoritarnog modela vaspitanja, kao i sa stanovišta razvoja civilnog društva, ovi podaci su negativni.

U poslednjih pet godina je socijalna mreža kod muškaraca postala šira dok se po istom pitanju kod žena dogodilo upravo suprotno (iako su ženske osobe u uzorku proporcionalno mlađe). To samo govori da žene nemaju dovoljno slobodnog vremena, energije i kapaciteta za javne aktivnosti i kreiranje mreže socijalnih kontakata i odnosa van uskih porodičnih i rodbinskih okvira.

Kada je u pitanju socijalni aktivizam, manje od 5% žena i gotovo 20% muškaraca je angažovano u lokalnim zajednicama, 15% žena i 21% muškaraca učestvuje u dobrovoljnom radu, 17% žena i 28% muškaraca učestvuje u građanskim protestima, 5% žena i 6% muškaraca u sektoru NVO, dok su 8% žena i 22% muškaraca članovi političkih partija. To znači da su u javnom životu muškarci mnogo aktivniji od žena, pogotovo kada je reč o političkim partijama i lokalnim zajednicama.

Niske vrednosti pokazatelja vezanih za socijalni i politički aktivizam ukazuju na male socijalne resurse za participatornu demokratiju, posebno među ženama; a to su nepovoljni indikatori za razvoj civilnog društva.

Ukratko, ovo empirijsko istraživanje – s komparativnim pristupom sa stanovišta rodnih odnosa – ubedljivo pokazuje da u privatnom i javnom životu postoji generalna dominacija patrijarhalnog modela, ali isto tako ukazuje na izvestan pomak u pravcu jednakosti među polovima.

Civilno društvo i feministički pokret u savremenoj Srbiji

Bivša Jugoslavija je u periodu između 1960-ih i 1990-ih bila relativno otvorena prema Zapadu i u njoj se odigravao prilično snažan proces modernizacije na polju ekonomije, kulture, porodice i obrazovanja. Sledstveno takvom procesu i uticajima, pojavili su se prvi elementi civilnog društva (tzv. potisnuto civilno društvo)¹⁹, posebno u najrazvijenijim delovima zemlje, na prvom mestu u Sloveniji, a delimično i u Hrvatskoj i Srbiji. Diskurs i praksa civilnog društva proširili su se po celoj zemlji, izvan i uprkos republičkim granicama, kao sredstvo za borbu protiv autoritarnog komunističkog (titoiističkog i posttitoiističkog) režima. Ipak, u vreme raspada Jugoslavije došlo je do diferencijacije, prestrojavanja i kontekstualnog redefinisanja jezika civilnog društva i njegovih protagonista ili, u pravcu independetističkih i etnonacionalističkih pokreta ili, u pravcu antiratnih i drugih građanskih pokreta i nevladinih organizacija.

Puno je vremena trebalo da civilno društvo u Srbiji, kome je protivteža i pretnja bio etnonacionalistički populizam, poprimi veće razmere. Posle čitave decenije neprekidne borbe od kraja 90-ih, ono je umnogome preraslo u odlučujuću snagu društvenog pritiska na režim (i iznutra podeljenu demokratsku opoziciju), i to naročito nakon protesta 1996/1997. Korak po korak, ono je sazrelo do mogućnosti da u velikoj meri doprinese konačnom padu autoritarnog režima u decembru 2000, kombinujući demokratske metode politike u užem smislu (izbori) sa nenasilnim građanskim protestima kao izrazima demokratske politike u širem smislu.

Feminističke grupe i nevladine organizacije su spadale među najrazvijenije i najaktivnije društvene pokrete u bivšoj Jugoslaviji. One su zadržale međusobne veze na prostorima bivše Jugoslavije uprkos ratovima i krvavom raspadu zajedničke zemlje i zajednički su agitovale protiv ratova i etnonacionalističkih politika u regionu.²⁰

19 Videti: Pavlović, V. ur. 1995.

20 Između 1975. i 1979. godine u Beogradu su počele prve javne diskusije i predavanja na temu odnosa među polovima; prva međunarodna feministička konferencija u komunističkom svetu održana je u Beogradu 1978; tokom 1980-ih je došlo do nekoliko okupljanja jugoslovenskih feministkinja u Ljubljani, Zagrebu i Beogradu; 1990ih su otvorene SOS linije za žene i decu žrtve nasilja; 1992. su različite feminističke organizacije uzele učešće u antiratnim aktivnostima gradeći mrežu i mostove solidarnosti sa ženama u drugim jugoslovenskim republikama i ratnim zonama; 1993. godine, sa razbuktavanjem rata u Bosni počele su da funkcionišu SOS linije sa ženama koje su bile žrtve silovanja tokom rata; 1994. je u Zagrebu otvorena e-mail mreža ZaMir koja je bila jedino sredstvo komunikacije među mirovnim aktivistima i organizacijama tokom rata na prostorima bivše Jugoslavije (videti: Blagojević, M. 2007).

Međunarodna mreža Žene u crnom je takođe veoma aktivna, kao i mreža Ženska mirovna mreža (koalicija kosovske Ženske mreže i mreže Žene u crnom Srbija). U julu 2006. je osnovan Ženski regionalni lobi za mir, bezbednost i pravdu u jugoistočnoj Evropi. Čine ga aktivistkinje iz civilnog društva i demokratskih partija regiona Balkana (Albanija, BiH, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, i Srbija; videti: Žene u crnom ur. 2007).

Ženske inicijative i organizacije su u Srbiji intenzivno i u velikom broju prisutne od 1970-ih godina do danas.²¹ One sve vreme rade na podizanju svesti i rodne senzitivnosti, ali i na promovisanju antiratne kulture i kulture ljudskih prava. Danas su aktivne u oblasti ženskih ljudskih prava, učešća žena u politici, po pitanju nasilja u porodici i zloupotrebe dece; inicijatori su višestrukih javnih kampanja za otkrivanje i javno suprotstavljanje nasilju u porodici i prema ženama i deci, kao i za suprotstavljanje tom nasilju kroz zajedničke napore policije, društvenih i državnih službi i predstavnika pravosuđa. Neke feminističke organizacije su usredsređene na edukaciju i istraživanje rodne senzitivnosti u raznim poljima društvene prakse i teorije. Feministička organizacija Žene u crnom, koja je veoma čvrsto umrežena i regionalno i internacionalno, od početka ratova devedesetih je u Srbiji i u regionu aktivna protiv rata, etnonacionalizma, militarizma, kao u borbi za ostvarenja tranzicione pravde.²²

Feminističke organizacije, posebno Žene u crnom, često saraduju s najuticajnijim nevladinim organizacijama drugačije profilisanosti, u težnji da se bore protiv zatvaranja očiju javnosti pred ratnim zločinima (na primer, pred pitanjem genocida u Srebrenici), protiv nacističkih i fašističkih aktivnosti ekstremne desnice. Takozvana grupa osam (G8) je koalicija osam najuticajnijih nevladinih organizacija (Beogradski krug, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Građanska inicijativa, Fond za humanitarno pravo, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Inicijativa mladih za ljudska prava, Komitet pravnik za ljudska prava i Žene u crnom), koja je formirana 2005. godine. Ova koalicija se u najvećoj meri fokusira na određivanje odgovornosti Miloševićevog režima za rat i ratne zločine²³, ali i na tranzicionu pravdu, vladavinu prava i demokratiju.

U Srbiji se pojavljuju udruženja građana i inicijative sa antiemancipatorskim idejama generalno uzev, a i po pitanju rodni odnosa. Stopa nataliteta koja je u opadanju, a među najnižim je u Evropi, predstavlja jak stimulans za ekstremno desničarske grupe i udruženja, kao i za klerikalne kampanje²⁴ protiv ženskih prava na reprodukciju i, uopšteno, protiv jednakosti među polovima i demokratizacije porodičnih struktura.

21 U Beogradu je 1979/80. osnovana prva feministička istraživačka grupa, Žene i društvo; 1990. Beogradski ženski lobi; 1990. se na kratko pojavila Ženska partija; 1991. je organizovana osnivačka skupština Ženskog parlamenta iz senke; 1992. je NVO Žene i društvo otvorila Centar za ženske studije; 1993. su Ženske studije zvanično uvedene u akademski nastavni plan; 1994. je osnovana feministička izdavačka kuća „94“, koja je pokrenula nekoliko feminističkih časopisa: *Ženska sveska*, *Ženske studije* i *ProFemina*; iste godine su osnovani Incest trauma centar i Ženska mreža; 1996. je otvoreno prvo sklonište za ženske izbeglice; 1997. su u Novom Sadu i Nišu otvoreni novi Centri za ženske studije; 1999. je osnovan Glas razlike – Grupa za promociju ženskih političkih prava (videti: Blagojević, M. 2007).

Tokom poslednjih pet godina otvoreno je mnogo novih SOS crvenih linija, skloništa i sigurnih kuća. Postojeće feminističke grupe, mreže i NVO su inicirale i podržale opsežne medijske kampanje protiv nasilja u porodici i seksualnog zlostavljanja.

22 Videti: Žene u crnom ur. 2007; Žene u crnom ur. 2006b.

23 *Deklaracija o Srebrenici* iz juna 2005. je najvažnija inicijativa G8.

24 Videti: Žene u crnom ur. 2006.

Na primer, nevladina organizacija nazvana „Opstanak“ – borba protiv „bele kuge“, okrivljuje žene za ubijanje nerođene dece. Interesantno je da ovu NVO predvodi penzionisani profesor Pravnog fakulteta iz predmeta Porodično pravo, koji je istovremeno i pesnik. U vreme realsocijalizma bio je akademski radnik dobro poznat po upornom zalaganju za napredne mere socijalne politike, koje su išle u prilog zaštiti žena i povećanog nataliteta. On danas zloupotrebljava „poeziju“ i za svoju NVO komponuje „pro-life“ slogane tradicionalističkog tipa:

Zašto majko

Zašto čupaš mlado voće
Zašto ne daš da se rodim
Kad ostariš majko ko će
Po tom svetu da te vodi.

Zar od mene imaš štete
Zar ne čuješ moje krike
Ja sam majko tvoje dete
Ja sam slika tvoje slike.

Čovek teži svojoj slici
Za opstanak boj se bije
Ne znaš da su na klinici
Ubijene tri Srbije.

Vidiš me na ultrazvuku
Lome kosti i prstiće,
Glavu, grudi, nogu ruku
Ubijaju živo biće.

Ja sam majko božje delo
Ja sam majko klica sveta
Moj krevet je tvoje telo
Moja kuća je planeta.

I kad jednom budeš sama
Neće cveće da ti cveta
Sećaćeš se u suzama
Nerođenog svog deteta.

Tada majko biću ptica
Mrtvom rukom milovaću
Suze s tvoga svetlog lica
I od tuge zaplakaću.

Ubila si majko mila
Mnogo slavni velikana
Mesto njih iz tvoga krila
Iznikla je suva grana.

Na kapiji raja stoji
Da je dete sunce sveta
U kosmosu ne postoji
Ništa lepše od deteta.

(Prof. dr Marko Mladenović
Udruženje „Opstanak“ za
borbu protiv „bele kuge“)

Retrogradne procese u oblasti odnosa među polovima podržava i Srpska pravoslavna crkva (SPC). Drastični porast religioznosti²⁵ (u zamenu za komunističku ideologiju) od 1990-ih i dalje, pratilo je sve vidljivije prisustvo religioznih rituala u privatnom i javnom životu. Veronauka je uvedena u osnovne škole 2002. Srpska pravoslavna crkva ima sve veći uticaj na državnu politiku, obrazovanje, kulturne obrasce i društveni život. Svoj veliki uticaj, SPC koristi vrlo često, nažalost, za afirmaciju tradicionalnih uloga polova i porodičnih struktura; za promovisanje kolektivističkih, etnonacionalističkih, militarističkih vrednosti i antimodernog načina života; za predlaganje modela obrazovanja koji se zasnivaju na religiji i nekritičnoj poslušnosti; za suprotstavljanje emancipatorskim tendencijama u zaštiti ljudskih prava – uključujući regulativu prava na abortus, seksualne tolerancije, kao i borbe protiv seksualnog nasilja i nasilja u porodici.

25 Prema nacionalnom cenzusu je 1991. bilo samo 8,5% „ubeđenih vernika“, dok je 2002. 99% srpske populacije izjavilo da su religiozni. (Videti: *Nacionalni cenzus* 1991, i 2002, Zavod za statistiku Srbije. Videti takode: S. Marković, Srpska pravoslavna crkva i država: Klerikalizacija i cezaropapizam, www.nspm.org.yu/Debate/2005_CP_slmarkovic_klerika.htm).

Međutim, na delu je i sve snažnija opozicija tim ekstremno desničarskim napadima na jednakost među polovima i demokratizaciju porodičnog života. Feministički pokreti i žene, generalno, oštro reaguju kada su njihova već ostvarena prava na kontrolu rađanja i na abortus, ugrožena.²⁶

Žene u crnom su započele javnu kampanju protiv klerikalizacije srpske države i društva i 2006. osnovana je takozvana Koalicija za sekularnu državu, kao vid saradnje ženskih udruženja i nevladinih organizacija koje nisu specifično feminističke. Koalicija je objavila brošuru sa citatima pisanih i usmenih saopštenja najviših predstavnika SPC. Evo nekih navoda patrijarha Pavla i drugih najviših zvaničnika Crkve: „Pokrivanje glave bio je simbol poslušnosti žena mužu i crkvi; to je znak vlasti muškaraca nad ženama, to je princip uzvišenosti i časti“; „Nalažući ženama kao obavezu, bez obzira na sve loše osobine muža, da bude poslušna i da mu čini ustupke, hrišćanstvo vidi u tome sredstvo za ukorenjivanje mira u bračnim odnosima i ponovno uspostavljanje bračne sreće“; „Veliki pesnici među ženama mogu se na prste izbrojati, i to uzimajući u obzir čitavu ljudsku istoriju“; „Crkva smatra da je svaki odnos između muškarca i žene izvan braka blud“; „Feministkinje su za ubijanje nerođene dece. Na sreću, one nemaju nikakve veze sa bićem srpskog naroda“; „Ateizam je krivac za ratove i osiromašenje i moralni sunovrat“; „Mnoge majke, koje nisu želele da imaju više od jednog deteta, danas čupaju kose i gorko ridaju nad izgubljenim sinovima u ovim ratnim sukobima, proklinjući često Boga i ljude, ali pri tom zaboravljajući da optuže sebe što nisu rodile još dece da im ostanu kao uteha.“²⁷

Feminističke grupe, intelektualke i aktivistkinje civilnog društva pokrenule su različite javne kampanje i inicijative za promociju rodne jednakosti u javnom govoru, u školskim udžbenicima²⁸, medijima²⁹, političkim partijama³⁰, u državnim političkim dokumentima i u pravnom sistemu.

26 Nacrt zakona koji je ozbiljno ograničavao ženska prava na abortus je 1995. bio na zakonodavnom programu. Feminističke grupe su organizovale javno potpisivanje peticije protiv usvajanja ovog zakona i potpisale su je desetine hiljada žena u Beogradu i drugim gradovima. Peticija je uspeła i nacrt je povučen.

27 Videti: Koalicija za sekularnu državu ur. 2007.

28 Feministički opredeljene akademske radnice, istoričarke i lingvistkinje vrše kritičko ispitivanje udžbenika; videti, na primer, D. Stojanović, Konstrukcija prošlosti – Slučaj udžbenika iz istorije, u: *Žene za mir, op. cit.*

29 Na primer, pre nekoliko godina je dnevni list *Blic* započeo javnu kampanju za izbor 100 najprestižnijih žena, kao i to da se među njima napravi izbor za „Žensku vladu u senci“. Ova vlada funkcioniše tako što se, u *Blicu*, kontinuirano oglašavaju mišljenja „ministarki iz senke“ o važnim političkim i ekonomskim temama.

30 Sve političke partije se deklarativno zalažu za kvotu od 30% ženskih političkih predstavnika; međutim, posle januarskih parlamentarnih izbora 2006. samo je 20,4% žena izabrano u Skupštinu, a samo je jedna partija (G17) imala preko 30% članica. U tadašnjoj srpskoj Vladi žene zauzimaju 4 (od 23) ministarska mesta. Nakon vanrednih parlamentarnih izbora, održanih maja 2008. godine, 21,6% žena je izabrano u Parlament, a u novu Vladu Srbije izabrano je 5 žena za ministarke (od ukupno 22 ministarska mesta), i plus 4 pomoćnice ministara.

Što se tiče državne politike, pravnih i političkih dokumenata, u periodu između 2000. i 2007. došlo je do izvesnog napretka u pokušajima usaglašavanja s pravnim i institucionalnim standardima EU. Sledi pregled³¹ najrelevantnijih zakonskih akata i institucionalnih rešenja po pitanju jednakosti među polovima: 2001. usvojen je novi *Zakon o radu* kojim se reguliše jednaka plata, zaštita ličnog integriteta i bolovanje zbog nege dece (koje je uvedeno kao dopuna uz porođajno odsustvo); 2002. – osnovan je vojvođanski *Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i jednakost među polovima* kao prvi institucionalni mehanizam u Srbiji koji se bavi jednakošću među polovima; Akt o pokrajinskom ombudsmanu (jedan od pet zamenika-ombudsmana jeste zamenik za pitanja jednakosti među polovima), donela je Pokrajinska skupština Vojvodine; Krivični zakonik je izmenjen tako da sankcioniše nasilje u kući i neplaćanje alimentacije samohranim majkama; u novom Zakoniku, silovanje u braku se takođe smatra krivičnim delom; 2003. Krivični zakonik je izmenjen i obuhvata nova krivična dela: seksualno zlostavljanje i trgovinu ljudima; srpska Vlada je u oktobru 2003. usvojila Strategiju o smanjenju siromaštva koja se takođe bavi siromaštvom iz aspekta polova; 2004. je osnovano interministrarsko telo, Savet za jednakost među polovima; 2004. je u Skupštini Srbije konačno osnovan Skupštinski odbor za jednakost među polovima; nova Vlada je konstituisala Savet za jednakost među polovima, koji je doneo Nacionalni akcioni plan za unapređenje pozicije žena i promociju jednakosti među polovima; 2005. je donet novi *Zakon o radu*, koji unosi članove koji su protiv diskriminacije i seksualnog zlostavljanja; dodatno, unapređena je definicija o jednakoj plati za jednak rad; 2007. je donet konačni nacrt *Zakona o jednakosti među polovima*, koji treba da uđe u skupštinsku proceduru za usvajanje.

Ovom pregledu možemo dodati izmene u *Zakonu o porodici*, koje su objavljene 2005, a uvode građansko-pravnu zaštitu od nasilja u porodici; ove promene su komplementarne promenama u novom *Krivičnom zakoniku* kojima se uvodi krivično delo „nasilje u porodici“.³²

Kada govorimo o ženama i ženskim aktivnostima u Srbiji, treba imati u vidu da žene predvode i aktivno učestvuju u najistaknutijim NVO u Srbiji, koji se bore protiv etnonacionalizma, a za zaštitu ljudskih prava, za afirmaciju demokratskih reformi i demokratsku političku kulturu. Na čelu nekih od najuticajnijih NVO, kao što su – Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Komitet pravnika za ljudska prava – YUCOM, Fond za humanitarno pravo – nalaze se žene. Te žene su pokazale istinsku snagu u svojoj borbi za ljudska prava i vladavinu prava, a posebno za tranzicionu pravdu. Njih lično i njihove NVO često je napadala i napada ekstremna desnica. Političke partije krajnje desnice i njihovi simpatizeri su nazivali i nazivaju poznate žene iz nekih od tih organizacija „vešticama“ i drugim pogrđnim imenima, jer su one prve javno progovorile o ratnim zločinima i ratnim zločincima, znacima fašizma i povredi ljudskih prava.

Opis aktivizma žena unutar feminističkih grupa i u ukupnom nevladinom sektoru, pokazuje visok stepen političke participacije žena u oblasti ci-

31 Videti: Blagojević, M. 2007.

32 Videti: Draškić, M. 2007: 61.

vilnog društva, a isto tako ocrtava pozitivne perspektive promovisanja rodne senzitivnosti unutar civilnog društva.

Zaključak – Porodične strukture i perspektive civilnog društva u Srbiji posle 2000. godine

Srbija je primer kako regresivni tokovi repatrijarhalizacije, retradicionizacije i klerikalizacije mogu da uspore proces emancipacije u porodici i odnosima među polovima, kao i u razvoju civilnog društva. Takvi negativni trendovi rade protiv razvoja autonomne ličnosti u porodičnom životu, protiv stvaranja demokratske porodice i neautoritarnih porodičnih i rodnih odnosa.

Ipak, emancipatorski potencijali – iako potisnuti – još uvek postoje. Samosvest koju su žene postigle između 1960-ih i 1990-ih – zahvaljujući masovnom obrazovanju, masovnom ulasku na tržište rada i velikoj socijalnoj sigurnosti (koja se zasnivala na dobro razvijenom socijalnom zakonodavstvu, koje je čak pružalo više zaštite za žene i decu nego u zapadnim državama blagostanja), ne bi trebalo da se smatra nečim što je potpuno izgubljeno tokom dugačkog perioda razaranja društva i sistema vrednosti.

Žene su proporcionalno veoma prisutne u višem obrazovanju i u važnim profesijama kao što su medicina, inženjerstvo, pravo, obrazovni sistem uopšte uzev, a i na univerzitetu.

Žene su bile srazmerno jednako kao muškarci aktivne tokom studentskih i građanskih protesta 1990-ih i imale su istaknutu ulogu u obaranju Miloševićevog autoritarnog režima 2000.³³

Žene su podjednako prisutne ili čak i više od muškaraca u nevladinom sektoru, a odnosi moći između muškaraca i žena su mnogo više izbalansirani na polju civilnog društva nego na polju politike, ekonomije i drugih javnih domena; nejednakost među polovima manje prevladava u građanskim pokretima i NVO nego u drugim institucijama i organizacijama javnog života.³⁴

Akteri civilnog društva, feminističke grupe i individualne intelektualke ulažu velike napore i imaju značajan uticaj na promenu patrijarhalnog modela u javnom govoru, u medijima, političkom životu, državnoj politici i prav-

33 Videti: Lazić, M. ur. 1999.

34 Postoji dokaz o nedostatku rodne senzitivnosti i demokratske političke kulture čak i među aktivistkinjama u demokratskim političkim partijama: NVO Žene u crnom je nedavno izradila studiju pod naslovom: *Žene, bezbednost, reproduktivna prava i tranziciona pravda*. Cilj je bio da se ispituju izjave i vrednosne orijentacije politički aktivnih žena (demokratska ženska politička elita) u vezi s njihovim poznavanjem rezolucije 1325 Saveta bezbednosti, posebno vezano za pitanje ženske bezbednosti, reproduktivnih prava i tranzicione pravde. Istraživanje je pokazalo veoma slabo znanje ovih političkih aktivistkinja natprosečnog obrazovanja o pitanjima tranzicione pravde i rezolucije 1325 (70% čak nije čulo o tome). Istraživanje je takođe pokazalo izuzetno nizak nivo političke kulture među ženama koje su aktivne u demokratskim partijama (nekritičko prihvatanje zvaničnih stavova njihovih partija, velika sumnja u sektor NVO, negativan stav prema organizaciji Žene u crnom i njenim feminističkim i antiratnim stavovima); zatim, njihovo slabo interesovanje za pitanja ženskih ljudskih prava i veoma nisku svest o smislu i značaju tranzicione pravde (videti: *Žene u crnom* ur. 2007, 69–92).

noj regulativi. One nesumnjivo doprinose postepenom širenju antipatrijarhalnih vrednosti i njihovoj primeni u privatnom i javnom životu. Pored toga, zvanična državna politika teži evropskim integracijama i, utoliko, doprinosi artikulisanju rodne senzitivnosti unutar javnog diskursa i zvaničnih državnih dokumenata. Naravno, sve ove promene u korist rodne jednakosti u javnom polju imaju pozitivan uticaj i na odnose u porodici.

Ako se demokratske političke reforme i ekonomski napredak nastave i ako se proces prijema u Evropsku uniju završi u bliskoj budućnosti, emancipatorski potencijali u porodičnim strukturama i u razvoju civilnog društva, kao i u njihovom međusobnom odnosu, dobiće ključni stimulans, a rodni odnosi će krenuti na suštinski i dalekosežan način putem napretka, a nasuprot trendovima repatrijarhalizacije, retradicionalizacije i klerikalizacije.

Literatura

- Blagojević, M. 1997. *Roditeljstvo i natalitet – Srbija 90-ih*, Beograd: ISI FF.
- Blagojević, M. ur. 2002. *Mapiranje mizoginije u Srbiji: Diskurs i praksa*, Beograd: AŽIN.
- Blagojević, M. 2006. *Rodni barometer u Srbiji 2006*, AWIN, Beograd.
- Blagojević, M. 2007. Regionalna saradnja na polju jednakosti među polovima, Altera – Centar za istraživanje o polovima i etničkim pitanjima (website).
- Bobić, M. 2003. *Brak i/ili partnerski odnos – Demografska i sociološka studija*, Beograd: ISI FF. Bolčić, S. ur. 2002. *Društvene promene u svakodnevnom životu: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISI FF (2. izd.).
- Bolčić, S. and Milić, A. ur. 2002. *Srbija i kraj milenijuma. Destrukcija društva, Društvene promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF.
- Koalicija za svetovnu državu ur. 2007. *Šta bi svaki građanin i građanka trebalo da znaju o Srpskoj pravoslavnoj crkvi*.
- Draškić, M. 2007. *Zakon o porodici i dečja prava*, Beograd.
- Lazić, M. ur. 1994. *Destrukcija društva*, Beograd.
- Lazić, M. ur. 1999. *Beogradski protesti*, Budimpešta: CEU Press.
- Milić, A. ur. 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa. Svakodnevni život u Srbiji na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- Pavlović, V. ur. 1995. *Prigušeno civilno društvo*, Belgrade: EKOcentar.
- Vujadinović, D. Svakodnevni život i civilno društvo, u: Pavlović, V. ur. 1995, 303328.
- Žene u crnom, ur. 2006. *Upozoravajući znaci fundamentalizma: Feministički odgovori*, Beograd.
- Žene u crnom ur. 2006b. *Žene za mir*, Beograd.
- Žene u crnom ur. 2007. *Uvek neposlušan*, Beograd.
- Žene u crnom ur. 2007b. *Od tradicionalnog do feminističkog koncepta bezbednostii – Rezolucija 1325*, Beograd.

TRANZICIJSKI PROCESI, POLITIČKA KULTURA I CIVILNO DRUŠTVO – SRBIJA, CRNA GORA, HRVATSKA*

1. Demokratski deficit i ukupni ograničavajući faktori

Demokratski deficit i na planu političkih i državno-pravnih institucija i u polju civilnog društva karakterističan je i za Hrvatsku i za Srbiju i za Crnu Goru, doduše, u svakoj sredini na osoben način. Hrvatska je, ipak, mnogo dalje otišla od Srbije i Crne Gore u smislu reformi političkih i državno-pravnih institucija u pravcu liberalno-demokratske konsolidacije i evropske integracije.

S obzirom na to što su procesi tranzicije kao konsolidacije i institucionalizacije demokratije u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj daleko od istinske i pune realizacije, normativno/mobilizatorska dimenzija pojma civilnog društva na ovim prostorima veoma je plodotvorna. Pošto države i društva kojima se bavimo predstavljaju zemlje „zakasnele tranzicije“, normativni pristup vezan za civilno društvo i demokratsku političku kulturu ima jaku potporu sa stanovišta potrebe za pacifikacijom regiona i za njegovom evropskom integracijom.

Nadalje, pošto je u pitanju prostor obeležen teškim nasiljem i ratnim razaranjima, kao i „razaranjem društava“, tokom poslednje decenije „dugog veka nasilja“, uz to prostor koji je i nakon pomenutih ratova i dalje opterećen nepoštovanjem ljudskih prava, nacionalizmima, kriminalizacijom, nasiljem, repatrijarhalizacijom, retradicionalizacijom, klerikalizacijom, neophodno je pozabaviti se negativnim konsekvencama svih pojava te vrste za razvoj pozitivno shvaćenog civilnog društva (civilizujuće politike), odnosno za pogodavanje tih pojava generisanju negativnih (necivilnih, anticivilnih, necivilizujućih), tj. retrogradnih, antimodernizacijskih svojstava u datim društvima.

Za perspektive daljeg razvoja ili, bolje reći, istinskog uspostavljanja civilnog društva u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, neophodno je, na prvom mestu, uspostavljanje pravne države i vladavine prava, simultano uspostavljanje autonomije medija, autonomije institucija obrazovanja i kulture, emancipacije porodičnih odnosa i odnosa među polovima uopšte od patrijarhalnog nasleđa, itd., s akcentom na razvoj građanske samosvesti koja, po definiciji, rezultira ispoljavanjem rasta kritičke javnosti, kontrole vlasti, a i građanske neposlušnosti kad god se iznova pojave oblici ugrožavanja ustavnih garancija

---

* Tekst je objavljen u knjizi: Mihajlović, S. ur. *Pet godina tranzicije u Srbiji*, II, Beograd: SD Klub, FES, 2006.

Tekst je nastao na osnovu priloga pripremanih za knjigu: Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET 2004.

ljudskih prava, ili elementi etnocentričke i/ili militantne opcije na političkoj i društvenoj sceni.

Ograničavajući faktori demokratskog preobražaja i u ustanovljenju pravnog poretka i u razvoju civilnog društva su višestruki:

1. nasleđena razorena i korumpirana država, manje ili više sporo reformisanje političkih institucija i usaglašavanje s evropskim zakonodavstvom, neautonomno sudstvo, dominacija izvršne vlasti nad parlamentom, demokratski deficit u ponašanju svih političkih aktera, koji se, između ostalog, ogleda u nedostatku političke odgovornosti i stranaka na vlasti i stranaka u opoziciji spram društvene zajednice i interesa države, kao i nedostatku samosvesti svakog ponaosob političara o značaju odgovornog i politički korektnog ponašanja u javnom životu, nedemokratsko unutrašnje ustrojstvo demokratskih političkih stranaka, koje se ogleda u centralističkom rukovođenju i dominaciji leaderskog principa, neuspostavljena civilna kontrola nad vojskom i policijom, nasleđeno i preuzeto korišćenje sile mimo zakona u policijskom i zatvorskom sistemu, slabo izborno zakonodavstvo;
2. razoreno društvo u svim vitalnim segmentima – ekonomije, socijalne politike, kulture, medija, zdravstva, obrazovanja, naučnog istraživanja, univerziteta;
3. nedovoljna diferenciranost građanske opcije (u odnosu na nacionalističku) unutar reformskih vlasti i socijalnih aktera.

Principijelno uzev, značajna pretpostavka za razvoj civilnog društva jeste afirmacija demokratske političke kulture tolerancije, nenasilja, poštovanja autonomije i različitosti, tj. nesegregacijskog odnosa prema Drugome – u smislu rase, nacije, pola, manjina. U vezi s tim, „maligni nacionalizam“, „etnonacionalizam“, „nacionalizam kao politička patologija“, „govor mržnje i logika rata“, stavljanje crkava i religije u funkciju govora mržnje i logike rata, što se na ovim prostorima u velikoj meri dogodilo, u radikalnoj su suprotnosti sa samom idejom civilnog društva. Štaviše, tolerisanje ili podsticanje agresivnog, isključivog nacionalizma na ovim prostorima predstavlja ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva.

Govor mržnje, u svim svojim vidovima, mora se eliminisati iz medija, školstva, vaspitanja, iz političkog diskursa, ako se hoće i korak napred napraviti u civilizacijskom smislu.

U sprezi s nacionalizmom (nacionalizmima) nakon političkih promena i u Hrvatskoj i u Srbiji, na delu su i nastojanja dominantnih crkava i religija da se ugrade u sve pore društvenog života, kao i da se eliminiše princip sekularne države i odvojenosti crkve od države, a vladajuće političke elite i javno mnjenje uglavnom pristaju, a svakako se nedovoljno suprotstavljaju navedenim tendencijama.

Razvoj civilnog društva pretpostavlja stanje relativnog mira, relativne socijalne i ekonomske sigurnosti (jer intenzivna pauperizacija i masovna neza-

poslenost onemogućava civilno delanje), relativne ekonomske stabilnosti (zasnovane na tržišnoj ekonomiji, privatnom preduzetništvu i socijalnoj pravdi), kao i stanje pravne sigurnosti (vladavine zakona, autonomnog sudstva, efikasnog sankcionisanja kriminogenog ponašanja bilo kojih subjekata ili grupa, zaštićenosti života, svojine, slobode). Utoliko, pauperizacija, ogromne praznine u socijalnoj politici i ekonomska kriza ne idu u prilog razvoju civilnog društva i ukupnom uspehu tranzicijskih procesa.¹

Akutni problem u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj, s važnim konsekvencama za perspektive razvoja civilnog društva, vezan je za odnos prema Haškom tribunalu, odnosno za suočavanje sa ratnim zločinima iz ratova tokom poslednje decenije XX veka. Karakteristično je da su ekstremni nacionalisti i u Srbiji i u Hrvatskoj najradikalniji protivnici suda u Hagu. Relativizovanje ili odbijanje obaveze da se isporuče ratni zločinci postojalo je i postoji u svim ovim sredinama, s jednom vrstom obrazloženja u Srbiji, s drugom u Hrvatskoj.

Suočavanje Srba i građana Srbije i Crne Gore, s moralnom i političkom odgovornošću za ulogu koju su imali u krvavom raspadu SFRJ jedna je od ključnih pretpostavki za kristalisanje građanske opcije i za razvijanje civilnog društva. Nije poenta u tome da stanovništvo Srbije skine ljagu sa sebe tako što će da potisne ili mimoide suočavanje s nedelima učinjenim u njegovo ime i od nekih njegovih pripadnika, nego da se suoči sa sopstvenom odgovornošću za to što je davalo demokratski legitimitet etnonacionalističkoj politici i logici rata.²

- 1 Ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva je, što je već napomenuto, i izrazita pauperizacija stanovništva, kao i ogromna nezaposlenost. Pojedinci koji su bazično, egzistencijalno nesigurni i ugroženi, nisu u mogućnosti da delaju kao subjekti civilnog društva i faktički, oni i nisu bili nosioci građanske opcije tokom poslednje decenije. Oni su se bavili pre svega preživljavanjem, sivom ekonomijom.
- 2 Nenad Dimitrijević kaže: „Nakon proto-demokratske promene režima, tranzicioni sistem ima, između ostalog, za cilj da uspostavi pravnu državnost i da garantuje sigurnost osnovnih ljudskih prava u društvu u kome su oba ova nosiva elementa demokratije bila ili razorena ili nisu ni postojala. Ovaj kompleksni zadatak dobija još jednu dimenziju u društvima čija je neposredna prošlost obeležena ne samo autoritarnom prirodom prethodnog režima, već i masovnim režimskim zločinima. Osnovno pitanje je jednostavno: da li nova politička zajednica, koja se legitimira demokratskom intencijom, treba da se suoči sa zločinima starog režima? Dileme koje se otvaraju ovim pitanjem kreću se u rasponu od praktično-političkih do moralnih, zaokupljajući podjednako političke elite, aktere u civilnom društvu, građane i teoretičare. Odgovori se traže između polova politike zaborava i politike otvorenog i višedimenzionalnog suočavanja s prošlošću. Sceptici najčešće ukazuju na višestruku kontekstualnu uslovljenost demokratske tranzicije. Novi režim suočava se sa mnogobrojnim i često kontradiktornim problemima koji ga – svaki za sebe i svi zajedno – opterećuju uvek novim imperativima, a otvaranje procesa sistematskog razračunavanja sa lošom prošlošću samo bi odvratilo pažnju od bitnih pitanja, produbilo postojeće društvene podele i, u krajnoj liniji, dodatno ugrozilo izgleda za stabilizaciju demokratije. S druge strane, argument u prilog neophodnosti suočavanja s prošlošću može se sažeti u tezu da demokratija nije moguća bez jasnog povlačenja linije u odnosu na lošu prošlost. Diskontinuitet sa kompromitovanim praksama iz prethodnog perioda – pogotovo kad su se te prakse materijalizovale kroz zločine i druge oblike teških kršenja ljudskih prava – predstavlja neophodan uslov za samopristupanje procesu demokratske tranzicije. (Vujadinović et al. 2004, Dimitrijević, 213.)

Iskustvo pokazuje da građani menjaju postepeno svoje stavove o nekom pitanju onda kada se političke i intelektualne elite, kao i mediji, počnu jasnije da opredeljuju po tom pitanju. U tom smislu, neophodno je (ali ne i dovoljno zastupljeno) jasno opredeljenje nove vlasti i odgovornih intelektualaca u Srbiji da se srpski narod suoči s negativnom „srpskom stranom rata“, i tome sledstveno medijsko obznanjivanje ratnih nedela učinjenih prema drugim narodima na prostorima bivše SFRJ, naravno bez umanjivanja nedela učinjenih spram srpskog naroda.³

U Crnoj Gori, takođe, nije dovoljno izražena spremnost ni u političkim krugovima ni među građanima da se spozna i javno obznani istina o oficijelnoj podršci Miloševićевой militarnoj politici tokom ratova (izuzimajući sukobe na Kosovu 1999), a posebno o osvajačkim i pljačkaškim pohodima crnogorskih jedinica bivše jugoslovenske armije na području Dubrovnika i njegovog zaleđa krajem 1991. godine.

Naravno, i „druga strana“ – u ovom slučaju hrvatski narod i nosioci vlasti u Hrvatskoj i pre i nakon demokratskih promena 2000. godine – moraju da se suoče sa „svojim“ zločinima nad muslimanskim stanovništvom u Bosni i srpskim u Hrvatskoj. Veliki otpori u Hrvatskoj (među veteranima „domovinskog rata“, ali i među znatnim delom stanovništva) i u odnosu na Hag i u odnosu na suđenja u domaćim sudovima za ratne zločine učinjene nad građanima drugih nacionalnosti, generalnije uzev – veliki otpori u odnosu na suočavanje sa sopstvenom odgovornošću hrvatskog naroda i krivicom njegovih predstavnika u vojnoj i civilnoj vlasti, vezani su za pozivanje na odbrambeni karakter rata.

Odnos prema manjinskim pravima jeste test demokratije i u institucionalnom smislu i u smislu kvaliteta demokratske političke kulture. U navedenom kontekstu, ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva i u Hrvatskoj, i u Srbiji i u Crnoj Gori jeste nedovoljna realizacija manjinskih prava i sloboda zbog nedostataka kulture tolerancije u prvom redu među većinskim nacijama, a takođe i među manjinskim. Formalnopravna regulacija ljudskih prava je, doduše, na evropskom nivou (posebno u Hrvatskoj i Crnoj Gori), ali je, s druge strane, izražen raskorak s ostvarenjem manjinskih prava (naročito u Hrvatskoj), (Vujadinović et al. ed. 2004. Tatalović).

Pretpostavke za razvoj civilnog društva su, generalno uzev, neodvojive od suzbijanja navedenih i mnogih drugih ograničavajućih faktora. Konkretno

---

3 Nedavna istraživanja javnog mnjenja (Golubović, Spasić, Pavićević 2003, 141–158) pokazuju da većina ispitanika prihvata činjenicu da su srpske vojne snage činile zločine tokom prethodnih ratova, nakon suočenja u medijima s činjenicama o pronađenim telima Albanaca u hladnjačama izvađenim iz Dunava, o događajima u Srebrenici s pokoljom muslimanskog stanovništva), ali da i dalje pokušavaju da ih relativizuju ili amortizuju iskazima o tome da je i „druga strana“ takođe činila zločine. Ovo potiskivanje, ublažavanje, intencija zaborava, vezani su između ostalog i za nedostatak jasne oficijelne politike osude zločina i nedovoljno glasnih i uticajnih kampanja po tom pitanju iz krugova civilnog društva.

uzev, civilnog društva ne može biti bez kažnjavanja za ratne zločine i druga kriminalna dela, dekriminalizacije policije, formiranja nezavisnog sudstva, uspostavljanja pravne i socijalne sigurnosti, borbe protiv korupcije i sive ekonomije, kao ni bez razvoja političke kulture tolerancije i nenasilja, suprotstavljanja činjenjem govoru mržnje i nacionalizmu, suočavanja sa zločinima i odgovornošću, javne kontrole nove vlasti (uz beskompromisno demistifikovanje nove „opozicije“), i generalnog unapređenja društvene opozicije (u delanju za boljitak, a ne više samo protiv unazađivanja).

Optimalni rezultat bio bi proces ozdravljenja društva i države u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj, odnosno uspostavljanje u svim novonastalim državama nakon raspada SFRJ paradigme – „pravna država – civilno društvo“ – kao izraza normalnog funkcionisanja društva i države i dokaza o pripadništvu modernosti, tj. Evropi i svetu. Tome idealu se do sada – od država nastalih nakon raspada SFRJ – izrazito približila Slovenija, a Hrvatska je bliže od Srbije i Crne Gore, mada i Hrvatska i Srbija i Crna Gora imaju još mnogo toga da urade na polju istinske *tranzicije, konsolidacije i institucionalizacije* liberalno-demokratskog poretka i razvoja civilnog društva (Vujadinović et al. 2004, Vujadinović).

2. Politička kultura i civilno društvo

Tranzicijski procesi uopšte, kao i razvoj civilnog društva su – na prostorima bivše Jugoslavije – na specifičan način determinisani merom jačanja nacionalizma i etnonacionalizma, karakterom nasledene političke kulture, kao i uticajem religijskog nasleđa i odnosom crkava prema prošlosti i budućnosti. U navedeni kontekst uklapaju se procesi erozije vrednosnog zaleđa masovne kulture, kao i erozije emancipatorskih procesa započetih tokom druge Jugoslavije u polju porodičnih, obrazovnih, socijalnih, kulturoloških, medijskih struktura i procesa. Navedena erozija ima za svoju potku tenedencijske procese repatrijarhalizacije, retradicionalizacije i klerikalizacije.

Razvoj civilnog društva, kao što je rečeno, zahteva demokratsku političku kulturu, demokratsku socijalizaciju individue/građanina, kritičku javnost, afirmaciju univerzalnih ljudskih vrednosti u porodici, obrazovanju, na radnom mestu, u kulturi, medijima, politici.

Na prostorima Srbije, Hrvatske, Crne Gore, autoritarno političko nasleđe i autoritarni društveni karakter pogodovali su rađanju etnonacionalizama, koji su lako i olako pretvorili sugrađane i komšije u krvne neprijatelje. Autoritarno političko nasleđe je na multiplikovan način pustilo duboke korene i predstavlja jednu od najozbiljnijih, najdugotrajnijih i najteže savladivih prepreka uspešne demokratske tranzicije.

Crkve i religije nisu igrale pomirujuću i civilizujuću ulogu, već su prevažno bile stavile svoje resurse u službu potenciranja animoziteta, buđenja etnonacionalizama i prećutne ili glasne podrške (navodno u ime viših ciljeva) ratovima. A nakon prestanka ratova i uspostavljanja relativno stabilnih političkih režima, po istoj logici se nisu stavile u službu mira i prosperiteta, okretanja budućnosti, već u službu potenciranja razlika, potiskivanja i prećutkivanja zločina, nametanja standarda tradicije i religije kao dominantnih vrednosnih okvira. Doprinjele su klerikalizaciji, retradicionalizaciji i repatrijarhalizaciji, i, utoliko, direktno su delovale, a pretežno i dalje deluju, nasuprot razvijanju civilnog društva i vladavini prava.

Kako su se konfesionalne zajednice uspostavile kao duhovne vođe i pokazatelji „pravog puta“ i identiteta nacija i naroda, sve dok crkve, pre svega SPC, ne uspostave jasnu distancu spram sopstvene uloge i uloge svog naroda u prošlim ratovima, potiskivanje loše prošlosti i blokada demokratskih procesa, demokratske političke kulture i civilnog društva ne može da se prevaziđe.

2.1. *Politička kultura*

Patrijarhalna politička kultura, tradicionalizam i okrenutost prošlosti – uz značajne potencijale mistifikacije i zloupotrebe istorijske memorije – predstavljaju glavne prepreke, ili bazu svih prepreka, za razvoj civilnog društva u Srbiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Uporedivost i prepoznatljivost sličnih pojava i prepreka za razvoj civilnog društva imaju svoje korene u zajedničkoj istoriji tokom prve i druge Jugoslavije, kao i slabije otelotvorenim modernizacijskim procesima na patrijarhalnom Balkanu.

Važno zajedničko iskustvo bivše SFRJ tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog veka, vezano je za modernizacijske procese – pod uticajem Zapada – u ekonomiji, kulturi, porodici, obrazovanju. Odmah treba reći da je ovo iskustvo modernizacije predstavljalo protivtež tradicionalizmu, patrijarhalizmu, dominantnoj kolektivističkoj ideologiji najpre komunizma, a zatim nacionalizma (tačnije rečeno, etničkih nacionalizama), koji su obeležili proces ukidanja zajedničke države. Još je važnije reći da je navedeni „protivtež“ bio nedovoljno artikulisan i bez jakog socijalnog uporišta, a demokratski deficit na polju institucionalnih rešenja i u polju civilnog društva imao je za posledicu krvavi raspad zajedničke države.

Navedeni modernizacijski procesi i uticaji rezultirali su i pojavom inicijalnih elemenata civilnog društva i demokratske političke kulture u većini republika zajedničke države (naročito u najrazvijenijoj Sloveniji, delimično u Hrvatskoj i Srbiji), a u vidu društvenih pokreta, disidentskog delovanja, manifestacija građanske neposlušnosti. Diskurs i praksa „potisnutog civilnog društva“ (Pavlović ed. 1995), korišćeni su mimo i preko republičkih granica zajedničke države, kao instrument borbe protiv autoritarnog komunističkog (titovskog i posttitovskog) režima.⁴ Neke važne društvene

---

4 U vreme raspada bivše SFRJ, diskurs civilnog društva i njegovi akteri počinju da se diferenciraju, prestrojavaju i definišu kontekstualno političko-istorijski na različite načine: slovenačko civilno društvo se stavlja u funkciju ideje i prakse afirmacije

promene proizvele su, bar u nagoveštajima, političku kulturu otvaranja prema svetu, unekoliko modernizovani svakodnevni i porodični život, tržišno orijentisane stavove, kao i skromnu ali nezanemarljivu supkulturu ljudskih prava. Ipak, pomenuti kulturološki pomaci ka modernosti i ka promociji liberalno-demokratskih vrednosti bili su slabi i polovični, i nisu uspeli da se iskristališu u ozbiljnu opoziciju režimu. Krvavi raspad socijalističke Jugoslavije može se tumačiti kao konačni dokaz nemoći tih liberalnih i modernizacijskih trendova i njihovih aktera. Zemlja koja je smatrana najmanje nedemokratskom u socijalističkom svetu okrenula se ratu umesto mirnom razrešenju odnosa među federalnim jedinicama i narodima.

Ivan Šiber (Vujadinović, *et. al.* 2004, Šiber 247–261) se bavi autoritarnim političkim i sociopsihološkim nasleđem druge Jugoslavije, a posebno tendencijama u razvoju političke kulture u samostalnoj Hrvatskoj: „Političke promjene tijekom 1989. i 1990. godine kako na prostoru ranije Jugoslavije tako i cijele istočne Europe pokazale su povijesni slom jednog modela i jedne ideje – utopije, a istodobno još jače aktualizirale problem političke kulture i njene primjerenosti demokratskom ustrojstvu u okviru višestranačkog političkog sustava. Drugim riječima, postavlja se osnovno pitanje: U kojoj mjeri odsustvo tradicije građanskog društva, kao i prisustvo autoritarne tradicije, otežava razvoj demokratskih procesa i odnosa?... Vrijednosni vakuum nastao raspadom ranijeg sustava jednostavno je zamijenjen novim uporištima, prije svega nacije, religije i povijesti. Za razvoj demokratske političke kulture, kao i promjene autoritarne svijesti, potrebno je vrijeme i proces političke resocijalizacije... Ako imamo u vidu činjenicu da je koncept autoritarnosti prije svega razvijen kao pokušaj objašnjavanja psi-

---

macije nacionalnog identiteta i uspostavljanja državnosti i međunarodnog priznanja Republike Slovenije. Diskurs civilnog društva i civilni akteri u Hrvatskoj stavljaju se u funkciju afirmacije državnosti Republike Hrvatske i istovremeno se iznutra difrenciraju i oslabljuju u rascepu između konfliktnih opredeljenja za odbranu od agresorskog rata na svojoj teritoriji, za odbranu ugroženih manjinskih prava na svojoj teritoriji, za distanciranje od agresorskog rata u kome i Hrvatska uzima učešća. U Srbiji, u kojoj modifikovani komunistički autoritarni režim opstaje deceniju duže i pri tom prerasta u nacionalistički, militantni i agresorski režim, značajan deo aktera u sferi koja se idealno-tipski određuje kao civilno društvo identifikuje se (na autodestruktivan način) s „višim državnim interesom“. Ipak, u celom tom periodu u Srbiji je postojala manjinska civilna alternativa, koja se dosledno borila protiv ratne, etnonacionalističke, autoritarne, izolacionističke državne politike i čiji doprinos rušenju Miloševićevog režima ne može biti zanemaren. U Crnoj Gori se rudimentarno civilno društvo formira najpre početkom 90-ih godina u otporu spram miloševićevskog režima (i njegove dominacije preko poslušničkog odnosa crnogorskih vlasti i u Crnoj Gori), kao izraz antiratnog i antirežimskog stava. Razvijeniije civilno društvo nastaje nakon 1997. godine, na temelju nastojanja reformskog dela političke elite da dokaže svoju evropsku orijentaciju i privrženost fundamentalnim demokratskim vrednostima, kao i zahvaljujući velikoj međunarodnoj podršci procesima demokratizacije u Crnoj Gori. Ono delom nastaje neautohtono, a razvija se i samostalno u odnosu na vlast. Autohtono civilno društvo uspostavlja spram vlasti odnose uzajamne tolerancije, povremene saradnje, a do 2000. godine – vezano za zajedničku ugroženost od Miloševićevog režima – i strateškog savezništva. (Vujadinović et al. 2004, Darmanović i Bojović, 263–308, Vujadinović, 15–42.)

holoških korijena fenomena fašizma, a da je upravo nacionalizam⁵ jedna od njegovih bitnih značajki, nužno se postavlja problem prisutnosti autoritarnosti kao psihološke značajke populacije u bivšim komunističkim zemljama s obzirom na uočeno jačanje nacionalističkih tendencija. Budući da su se komunistički poreci prije svega uspostavili u zemljama bez tradicije građanskog društva, da se tu radilo o utopiji budućnosti primijenjenoj u uvjetima pretežno tradicionalnog, agrarnog društva, svakako da je autoritarnost tih društava bila zahvalna osnovica za autoritarni poredak⁶, i da je poredak sa svoje strane jačao autoritarnu strukturu svijesti.⁷

5 Šiber kaže: „U literaturi, pogotovo anglosaksonskoj, a dijelom i na ovim prostorima, riječ *nacionalizam* ponekad se upotrebljava u neutralnom obliku tako da se govori o 'oslobodilačkom' nacionalizmu, 'državnom' nacionalizmu, 'ugroženom' nacionalizmu i sl. Ja, slijedeći psihološku literaturu, pod nacionalizmom podrazumijevam patologiju nacionalnog, u smislu apriornog negativnog, neprijateljskog odnosa prema pripadnicima drugih naroda.“ (Vujadinović et. al, Šiber, 247–263).

6 Šiber kaže: „Analizirajući istraživanja autoritarnosti na području nekadašnje Jugoslavije došao sam do sljedećih zaključaka koji su, čini mi se, relevantni i za ono što se dogodilo i događa na ovim prostorima.

1. Bez obzira na to što su različita istraživanja provedena međusobno neusporedivim ljestvicama, nalazi Rota i Havelke na temelju izvorne F-ljestvice ukazuju na izrazito visoki stupanj autoritarnosti u cijeloj populaciji.

2. Budući da su sva istraživanja pokazala visoku povezanost autoritarnosti, s jedne, i obrazovanja, socijalnog porijekla i razvijenosti sredine u kojoj se nalazi pojedinac, s druge strane, logično je zaključiti da se tu radi o kognitivnoj autoritarnosti, znači određenim vrednovanjima i ponašanjima koje pojedinac preuzima kroz proces socijalizacije.

3. Istraživanja pokazuju značajnu povezanost autoritarnih osobina s etnocentrizmom i socijalnim distanciranjem, kao uostalom izvorna istraživanja Adorna i dr. (1950). Prema tome, dominantna autoritarna struktura ličnosti je zahvalna podloga jačanja i manipuliranja međunacionalnim konfrontacijama.

4. Nalazi, također, ukazuju na negativnu povezanost autoritarnosti sa samoupravnom orijentacijom. Ako se samoupravljanje, na vrijednosnoj razini kako je i istraživano, uzme kao demokratski oblik društvenih odnosa, tada se potvrđuje izvorna pretpostavka i nalaz da je autoritarna struktura ličnosti u osnovi antidemokratska.

5. Autoritarnost je također povezana i s nekritičnošću prema pojedinim idejnim orijentacijama. To znači da se svaki sadržaj prihvaća bez obzira o čemu se radi, ako dolazi iz izvora koji se doživljava legitimnim i pouzdanim.

6. Opći zaključak do kojeg se dolazi na osnovu navedenih nalaza jest da izrazita prisutnost autoritarnosti u psihološkoj strukturi populacije predstavlja realnu pretpostavku nametanja različitih utjecaja, pogotovo u situaciji društvenih previranja, nesigurnosti i konflikata.

Analizirajući procese u zemljama Istočne Europe, prije svega krvava zbivanja na području bivše Jugoslavije, ovi zaključci pokazuju se kao dobro, ali ujedno i nesretno, predviđanje“ (*Ibid.*, 251–252).

7 Za odnos političke kulture, autoritarnosti i demokratije u Hrvatskoj Ivan Šiber kaže: „Suočeni u neposrednoj prošlosti s tragičnim zbivanjima u procesu uspostavljanja novih nacionalnih država na prostoru bivše Jugoslavije, kao i s činjenicom da mnoge demokratske institucije (bez obzira na kvalitetu pojedinih formalnih zakonskih i pravnih rješenja) jednostavno loše funkcioniraju, objašnjenje često tražimo u ljudskom faktoru, u nedostatku demokratske tradicije pa sukladno tome i demokratske političke kulture, kao i u dominantnoj autoritarnoj strukturi ličnosti u populaciji... Činjenica jest da su u vremenu neposredne promjene političkog poretka ljudi tražili sigurnost u crno-bijelim vrednovanjima, u grupnom identitetu, u snažnom vođi, tražeći u isto vrijeme i društveno

Budući da propast poretka nije praćena i nestankom autoritarne svijesti, ona, kako Šiber kaže, ostaje kao limitirajući faktor uspostave demokratskog poretka, odnosno zahvalna podloga novim oblicima totalitarizama u prvom redu onih, koji se zasnivaju na homogenizaciji vlastite nacije u suprotstavljanju drugima.

Šiber na argumentovan način zaključuje o zajedničkom autoritarnom nasleđu u političkoj kulturi: „Empirijska istraživanja pokazuju da su na prostoru ranije Jugoslavije do 1990. godine, kao i na prostoru R. Hrvatske nakon 1990. godine, izrazito prisutna autoritarna vrednovanja sa svim obilježjima koja su nađena u istraživanjima u svijetu: što veća autoritarnost to veća isključivost prema drugima, veći izbor desnih (nacionalističkih) stranaka, veća religioznost, okrenutost tradiciji i slično. Tu se radi, prije svega, o tzv. spoznajnoj autoritarnosti, znači obliku vrednovanja i ponašanja preuzetih procesom socijalizacije u tradicionalnoj sredini s dominantnom parohijalnom političkom kulturom... Postojeća istraživanja u Hrvatskoj, kako ona do 1990-ih, tako i poslije, potvrdila su osnovne nalaze istraživanja u tradicionalnim demokratskim zemljama. Autoritarni pojedinci uglavnom su usmjereni političkim strankama tzv. desnog programa, znatno manje prihvataju pripadnike drugih etničkih skupina, religiozniji su općenito tradicionalniji s izrazitom konzervativnom orijentacijom. Isto tako, potvrdili su se i nalazi ranijih istraživanja o odnosu obrazovanja i autoritarnosti, odnosno dobi i autoritarnosti“ (*ibid.*, 257).

U vezi sa empirijskim istraživanjem postjugoslovenske Hrvatske i trendova u političkoj kulturi, Šiber kaže: „Podaci o iskazanoj autoritarnosti ispitanika pojedinih političkih svjetonazora pokazuju da se tu radi o dvije skupine svjetonazora: *neautoritarni* (liberalni, komunistički i socijaldemokratski), i *autoritarni* (demokršćanski, kršćansko-socijalistički, konzervativni, tradicionalni i nacionalistički). Pojedinci koji iskazuju liberalni svjetonazor, znači svjetonazor koji polazi od slobode i neovisnosti pojedinca, najmanje su autoritarni, dok pojedinci koji iskazuju kršćansko-socijalistički svjetonazor, znači svjetonazor koji u sebi kombinira podložnost autoritetu i kolektivistički otklon, pokazuju najveći stupanj autoritarnosti“ (*ibid.*).

Zagorka Golubović (Vujadinović et al. 2004, Golubović, 233–246), polazi od shvatanja da je autoritarna politička kultura jedna od glavnih prepreka za razvoj civilnog društva u Srbiji. Pri tom, autoritarna politička kultura ima svoje uporište u istorijskim socio-psihološkim, institucionalno-političkim faktorima. Autorka raspravlja na sledeći način o korenima autoritarnog nasleđa političke kulture: „Dva su opšta izvora: prvo, tradicionalno, patrijarhalno društvo, s tipično patrijarhalnom porodicom i patrijarhalnim ustrojstvom društvenih odnosa koji su uređeni na principima podređenosti: ženskog pola – muškom (autoritet muškog roda), dece – roditeljima (autoritet starijih), individua – kolektivu (autoritet kolektivnog subjekta); i drugo, totalitarni/auto-

---

dozvoljeni objekt prenesene agresivnosti akumuliranih frustracija. Raniju, komunističku vlast, smenjivali su u raznim državama pojedini socijalni pokreti temeljeni na nacionalnom, religijskom, ili jednostavno antikomunističkom opredeljenju...“ (*Ibid.*, 253).

ritarni sistem, koji je u osnovi konzervativan jer usvaja nasleđe tradicionalnog društva, ali ga pojačava uvodeći kao vrhunske arbitre autoritet partije i partijske države, koji se podstiču i razvijaju pomoću autoritarnog tipa socijalizacije, u funkciji indoktrinacije kao sredstva za formiranje autoritarnog društvenog karaktera i autoritarne ličnosti, na čelu s harizmatiskim/autoritarnim vođom kao neospornim autoritetom. Totalitarna/autoritarna društva iako istorijski nastaju u eri industrijskog razvoja, inkorporirala su nasleđe tradicionalnih društava, što najbolje izražava kolektivistički etos i oslanjanje na patrijarhalno ustrojstvo porodice, kao kanala za oblikovanje poželjnog društvenog karaktera, koji će obezbediti nesmetano funkcionisanje takvog sistema⁸ (*ibid.*, 234–235).

Polazeći od kompleksne definicije političke kulture, u smislu da ona u sebe pored „kulture ponašanja“ uključuje kako norme tako i uslove (a ne samo oblike) participacije u društvenoj praksi individua, a to znači i tipove društvenih/političkih akcija, kao i procese u kojima se individue pripremaju za društvenu participaciju (socijalizacija, a posebno politička socijalizacija, formiranje „društvenog karaktera“, procesi simbolizacije, prihvaćeni tipovi verovanja i ideologije, dominantni mentalitet, takozvani nacionalni karakter), Golubović analizira situaciju u Srbiji: „Razmotrimo kako stoji s navedenim elementima političke kulture u Srbiji danas i gde su najvažnije prepreke za razvoj civilnog društva. Počnimo od socijalizacije, koja uslovljava kako formiranje ličnosti i 'društvenog karaktera', tako i dominantni mentalitet i verovanja. Može se reći da se primarna socijalizacija (u porodici) i sekundarna (u društvenim i političkim organizacijama) ne razlikuju mnogo: još uvek je u oba oblika zadržan princip pokoravanja autoritetu (mada je to izraženo u manjoj meri u porodici, ne zato što su roditelji manje autoritarni, već zbog toga što su deca danas samostalnija, nego u političkim partijama u kojima dominira autoritet vođe); zatim, praktikovanje manje ili više prinudne adaptacije dominantnoj kulturi (što je u izvesnoj meri oslabilo zahvaljujući razvijanju različitih oblika potkultura i 'kontra-kultura'). Ali, ograničenost nedemokratske socijalizacije ne proizlazi samo iz nasleđa patrijarhalne/autoritarne prošlosti, već je u velikoj meri i posledica prevladavajućeg trenda 'potrošačkog društva', koje usko orijentiše pojedince na stalno sticanje (i trošenje) novih dobara, što im odvraća pažnju od realnih problema društva i njihovog mogućeg angažovanja za društvene promene. Stoga se mnogo veći broj pojedinaca interesuje za učešće u 'malom biznisu' (najčešće 'na crno') nego za društvenu/političku participaciju u organizacijama civilnog društva“ (*ibid.*, 240–241).

8 Golubović zaključuje: „Dakle, civilno društvo se može razvijati samo ukidanjem pretpostavki totalitarnog/autoritarnog društva i prevazilaženjem zatvorenog političkog sistema čiji je glavni i jedini subjekt državni aparat, koji oduzima subjektivnost čak i svojim zvaničnicima (što termin 'aparatićik' dobro ilustruje); ili govoreći u pozitivnom smislu, samo na osnovu ostvarenja navedenih pretpostavki. Ukoliko i dalje postoje ograničenja za razvoj sindroma 'građanstva' i nakon smene autoritarne vlasti, može se govoriti o preprekama za razvoj civilnog društva, odnosno o krizi civilnog društva, kada nova vlast odbija da prihvati njegove asocijacije kao svoje partnere. Stoga se postavlja pitanje: da li postoje prepreke za razvoj civilnog društva u Srbiji posle postoktobarskog prevrata 2000. godine?“ (*Ibid.*, 238.)

Golubović kaže da karakter političke kulture direktno utiče na kvalitet političke socijalizacije, na dominantni tip društvenog karaktera, a time i na perspektive razvoja autonomne ličnosti, asocijacija dobrovoljno i autonomno motivisanih građana, pa i kritičke javnosti i razvijenog civilnog društva. Demokratska politička kultura je osnov i uslov razvoja civilnog društva, a pothranjivanje autoritarne političke kulture i etnonacionalizma je prepreka za razvoj civilnog društva.⁹

2.2. Uloga crkava i religija

Srđan Vrcan (Vujadinović et al. 2004, 89–104), analizira sintetički i uporedno ulogu dominantnih religija – katoličke, pravoslavne i muslimanske — na društvene procese pre, tokom i nakon ratova u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. On govori o nekoliko „tvrdih činjenica“, od kojih je prva da je devedesetih godina došlo do sistematske političke mobilizacije značajnog dela postojećih religijskih tradicija i raspoloživih religijskih resursa sve tri velike religije koje su prisutne u ovim prostorima. U pitanju je bila mobilizacija dominantnih religija za političke svrhe nacionalistički usmerenih političkih strategija. Vrcan smatra da su ti procesi, osim lokalne dimenzije religijskih podsticanja etnonacionalističkih konfliktnih opredeljenja, predstavljali i deo savremenog trenda međunarodnih dimenzija politizacije religije i religizacije politike. Pri tom, to je bilo vidljivije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nego u Miloševićevoj Srbiji.

Druga tvrda činjenica, po Vrcanu, jeste ta da su religije delovale kao važan izvor dodatnog političkog legitimiteta respektivnim nacionalističkim strategi-

9 „Kada je u pitanju politička socijalizacija, još uvek preovlađuje težnja različitih društvenih grupa i organizacija da nametnu svoju ideologiju (liberalnu, neoliberalnu, nacionalističku, klerikalnu, monarhističku) i u toj konfuziji različitih ideologija, koje u mnogim slučajevima deluju militantno, građani često beže ili u potpunu privatnost i apolitičnost, ili u različite sekte, pa čak i u misticizam, kao zaštitu od ideološke agresije. Drugim rečima, idejno opredeljenje individua još nije postalo stvar njihove slobodne odluke, bez ideoloških pritisaka. O još uvek preovlađujućem autoritarnom tipu 'društvenog karaktera' već je bilo reči, valja samo dodati da se on i dalje pothranjuje paternalističkim shvatanjem države, kako od strane vlastodržaca tako i od strane građana, slabeći pozitivnu energiju koja je bila ispoljena 5. oktobra 2000. godine i pasivizirajući građane u procesu stvaranja uslova za demokratsku političku kulturu kao osnovu civilnog društva. A kada je u pitanju takozvani nacionalni karakter (koji za razliku od sociološki utemeljenijeg koncepta 'društvenog karaktera' podrazumeva istorijsko nacionalno, a ne aktualno društveno nasleđe), novije analize pokazuju da je okrenutost prošlosti dominantnija od zabrinutosti za budućnost. U pogledu vrednosti više se cene kao osobine herojstvo i junaštvo (hvaleći se i najnovijim 'dobijenim ratovima') i nacionalno oslobođenje od individualne slobode, radinosti, efikasnosti i odgovornosti u projektima za bolju sadašnjost i budućnost. Zbog toga teško ide i sa usvajanjem jednog od važnih uslova u izgradnji nove političke kulture, tj. sa suočavanjem sa svim stranputicama prošlosti, da bi se doživela neophodna katarza i formirao realniji pogled na kapacitete naroda za demokratske procese. U tom pogledu građani se teško oslobađaju i iluzije da se nacionalno oslobođenje može ostvariti bez emancipacije individua, budući da autoritarna struktura individualnog i društvenog karaktera ne može da obezbedi ni emancipaciju nacije(a)“ (*ibid.*, 242–243).

jama. „Na taj način sve su dominantne nacionalističke strategije praktično djelovale i pod stanovitim 'svetim pokrovom' (sacred canopy) (Berger). Naravno, postojala su vidljiva kolebanja i to prije svega između totalnog i bezuvjetnog legitimiteta u religijskim terminima i relativnog te djelomičnog ili samo uvjetnog, kao što su postojale točke na kojima se iskazivalo nastojanje koje je u svojim najradikalnijim oblicima smjeralo religijskoj rekonkvisti odgovarajućih društava preko rekatolizacije, reortodoksizacije i reislamizacije odgovarajućih nacionalnih identiteta, i to ponajprije državnih politika što je bilo daleko vidljivije i učinkovitije u devedesetim u Hrvatskoj i u dijelovima Bosne i Hercegovine¹⁰ nego u miloševićevskoj Srbiji u istom razdoblju“ (*ibid.*, 90).

Vrcan navodi da je treća tvrda činjenica ta da su devedesete godine dozele velike promene u religijskoj geografiji, kakve se nisu dogodile od vremena balkanskih ratova. Vrcan kaže: „Te promjene bi se mogle opisati ovako:

- a) linije koje su stoljećima odvajale lokalitete s jednom religijskom – katoličkom, pravoslavnom ili islamskom – većinom od lokaliteta s drugom religijskom većinom negdje su se pomakle i za više od stotinu kilometara – ponegdje prema istoku, drugdje prema zapadu ili jugu, odnosno sjeveru;
- b) radikalno se smanjio broj višereligijskih naselja u kojima su stoljećima suživjeli pripadnici spomenutih religija; višereligijska naselja su postala iznimke i u područjima gdje su stoljećima bila pravilo;
- c) neka velika područja koja su stoljećima bila višereligijska i religijski složena danas su postala jednoreligijska i religijski homogena; tako je, primjerice, Hrvatska koja je stoljećima bila višereligijska zemlja s relativno značajnom pravoslavnom komponentom postala gotovo jednokonfesionalna katolička, dok se nešto sličnoga dogodilo u prostoru današnje Republike Srpske u znaku pravoslavlja ali vjerojatno još izrazitije na Kosovu u znaku islama;
- d) na djelu su bila i nastojanja da se učini simbolički što vidljivijim jednoreligijsko posjedovanje teritorija koje se može opisati, posuđujući D. Hervieu-Legerin termin, kao „sveta reteritorijalizacija“ posredstvom i simboličkog zaposjedanja prostora. To se može interpretirati i kao svjedočanstvo suvremenih medureligijskih sporenja oko teritorija ali i kao primjer suvremene jednoreligijske santifikacije teritorija“ (*ibid.*, 91).

Četvrta tvrda činjenica, po Vrcanu je, da ni jedna od religija nije postigla punu političku homogenizaciju, nego su se unutar istog religijskog kruga javili oni koji su se javno politički opredjeljivali drugačije od glavne struje, (kao na primeru razlika između hercegovačkih i bosanskih franjevaca).

Vrcan zaključuje: „Ove činjenice same po sebi upozoravaju da su sukobi koji su prerasli i u oružane pa i ratne sukobe imali značajnih poslje-

10 Vrcan navodi sledeće: „Tako je Ustav tzv. Republike Srpske priznao poseban status Srpskoj pravoslavnoj crkvi u skladu s tvrdnjom Karadžića da 'Srpska pravoslavna crkva nije samo religijska organizacija nego je kulturna institucija i dio nacionalnog vodstva'“ (Perica 2002, 162), (*Ibid.*, 90).

dica za religijske prilike u ovim prostorima iako rat nije bio religijski rat... Analiza različitih izjava Sinoda Srpske pravoslavne crkve, Hrvatske biskupske konferencije i Rijaseta Islamske Zajednice u Bosni jasno to potvrđuje“ (*ibid.*, 92).

Mirko Đorđević (Vujadinović et al. 2004, Đorđević, 123–132), analizira ulogu pravoslavlja u podržavanju ratne opcije: „Jednom pronađen obrazac religijsko-ratničkog diskursa, semantizovan u prepoznatljivom obliku, neće se tokom pomenutog perioda menjati bez obzira na konkretan povod. On se prepoznaje u izjavama koje su jasno vezane za aktuelna zbivanja, ali i u teološkim traktatima koji imaju – ili bi trebalo da imaju – sasvim drugačiji smisao. Tako se već sredinom devete decenije formirala jedna specifična teologija rata, koja sa teologijom nema skoro nikakve veze. Koliko god to izgledalo čudno, najuticajniji ljudi iz Crkve priklanjaju se ne samo takvoj 'teologiji', već izlažu najneposrednije ratne ciljeve, iako se nešto takvo nikako ne bi moglo očekivati od kaluđera. Potiskuje se sve što je autentično i izvorno religijsko, ili to ostaje kao neka vrsta retorskog ukrasa. Na tom je poslu najuticajniji bio jeromonah (potonji vladika) dr Atanasije Jevtić, raspaljujući crkveni populizam koji se dobro slagao sa političkim populizmom Slobodana Miloševića, bez obzira na to što će se oni oko nekih stvari i sukobljavati. Priroda tog sukoba je posebno važna. Naime, kako je rat odmicao, ljudi iz Crkve su zamerali Miloševiću ne to što je poveo rat nego što ga nije nastavio“¹¹ (*ibid.*, 126).

O ulozi pravoslavne nomenklature u retrogradnom (ne)suočavanju s prošlošću, Đorđević kaže: „Još je teže analizirati ćutanje Crkve i verskih zajednica o zločinima i zločinima nad drugima. Rečit je jedan primer; kada je Vukovar divljački razoren novine srpske patrijaršije *Pravoslavlje* su događaj

---

11 Đorđević kaže: „Diskursom intoniranim u religijsko-ratničkom tonu odlikuju se i neki dokumenti SPC. Taj diskurs se sreće čak i u poslanicama koje se povodom velikih praznika upućuju vernicima i narodu. U takvim dokumentima se ističe da se SPC optužuje za nekakvu 'veliku Srbiju' uz tvrdnju da se takve optužbe u ozbiljnoj analizi ne mogu dokazati. Kao argument za to navode se izjave patrijarha Pavla da on neće veliku Srbiju 'ni najmanje po cenu zločina'. Ipak, problem se nije mogao ukloniti, jer je razvoj događaja sam po sebi, naglašavao ulogu religijskog faktora u krvavom raspletu balkanske drame. Ti se elementi jasno vide na primeru uskršnje poslanice patrijarha Pavla objavljene 1994. u kojoj stoje i karakteristične reči: 'Snašlo nas je gorko i tragično iskustvo zbog grehova naših, zbog bezboštva vođa naših, a naročito zbog tiranskih moćnika ovog sveta, koji nas drže utamničene i izolovane od ostalih naroda. I to im je malo, te šalju bombardere da ubijaju i ranjavaju nevini narod, a krivica mu je što je narod srpski i pravoslavni' (*Politika* 1994). Iskaz je uistinu karakterističan i ponavljaće se mnogo puta. Važno je ovde pogledati raspored značenjskih akcenata koji upućuju na neke neosporne činjenice, ali i na neke koje su u širem kontekstu dobile drugačije značenje. Da je, naime, srpski narod žrtva i domaćih i svetskih moćnika – to ne bi moglo biti sporno, ali ne može se lako dokazati da je on bombardovan zbog toga što je 'srpski i pravoslavni'. Jednostavnije rečeno, jedna neprecizna politička procena situacije, sa naglaskom na *srpskom i pravoslavnom*, predstavlja religijskoideološku logistiku Miloševićevom režimu koji je svojom ratnom politikom doveo narod u izolaciju. Tako se objektivno događalo da sama SPC tom *religijskom faktoru* jasno daje dominantno mesto“ (*ibid.*, 128).

popratile ćutanjem, jednako kao što se Karadžić i Mladić uzimaju kao vrli hrišćanski ratnici, iako za to nema nikakvih razloga. Upotreba religije je izvršena po principu političkog svrstavanja uz 'svoj narod' i svoje ratnike. U nekim momentima je religijski faktor dobijao dominantnu ulogu, a primera za to ima na pretek. U analizama, međutim, sve do danas, nema prečišćenih stanovišta – broji se niz srušenih bogomolja, pri čemu se svoje žrtve uvećavaju. Postoji teza da je sociologija religije nemoćna da objasni fenomen religijskog faktora – a ta se teza može dokazati barem na balkanskom prostoru. Hrišćanski Bog ljubavi, 'lični Bog' ljubavi i praštanja, koji ukazuje na put ka drugom i drugačijem, na balkanskom je prostoru tokom ratnog perioda ustupio mesto drevnom paganskom bogu Marsu. Pri tom se potpuno izgubila i granica između primenjene teologije i verske publicistike“ (*ibid.*, 129).

Olga Popović-Obradović (Vujadinović et al. 2004, Popović-Obradović, 133–147), posvećuje svoju analizu antimodernizacijskom delovanju Srpske pravoslavne crkve nakon rušenja Miloševićevog režima: „Proces redefinisiranja odnosa crkve i države nakon 5. oktobra započet je uvođenjem veronauke, kao konfesionalne nastave, u državni vaspitno-obrazovni sistem. Veronauka je naprečac uvedena u osnovne i srednje škole, uredbom Vlade Srbije (jula 2001), takoreći bez ikakvih kadrovskih i programskih priprema i uz ignorisanje ustavom proglašenog načela odvojenosti crkve od države, propisa o privatnosti verskih uverenja i slobodi savesti. Takođe, priznavanjem prava na versku nastavu samo onim konfesijama koje su izrekom pobrojane u Uredbi (njih sedam), ozbiljno je narušena verska ravnopravnost građana Srbije. Odmah nakon ulaska u državne škole, Crkva je ušla i u Vojsku Jugoslavije (sada Srbije i Crne Gore). Usledio je zahtev za povratak Bogoslovskog fakulteta u sastav Beogradskog univerziteta, kao i zahtev za povratak crkvene imovine. Ova dva pitanja još uvek čekaju svoje zakonsko razrešenje... Nakon 5. oktobra, Srpska pravoslavna crkva se sve otvorenije nameće kao vrhovni moralni i ideološki arbitar – počev od vaspitanja dece i omladine do sveukupne kulturne i civilizacijske orijentacije društva u celini. Vrednosti koje pri tome promoviraju, takoreći bez izuzetka, odlikuju se krajnjom arhaičnošću, kolektivizmom, antizapadnjaštvom i ksenofobijom, dok je način njihove promocije obeležen visokim stepenom netolerancije pa čak i agresivnosti. Posebnu aktivnost, ali i krajnje odsustvo mere, Srpska pravoslavna crkva pokazuje kada je u pitanju arbitriranje u vaspitanju dece i omladine, stojeći na stanovištu da je 'Crkvu odvojiti od škole isto kao i majku odvojiti od deteta... te da svi oni koji se protive verskoj dogmi kao temelju moralnog vaspitanja predstavljaju 'sledbenike Satane'“ (*ibid.*, 134).

Antimodernizacijsko usmerenje i delovanje SPC Popović-Obradović analizira u različitim dimenzijama: „Danas, kada Srpska pravoslavna crkva doživljava snažnu društvenu reafirmaciju, njeno neprihvatanje vrednosti i principa modernog doba, a sa tim i odbacivanje sekularnog načela, predstavlja jednu od najozbiljnijih prepreka uspostavljanju modernog društva u Srbiji.

Ono što posebno zabrinjava je okolnost da sekularni karakter države danas u Srbiji otvoreno dovodi u pitanje ne samo Srpska pravoslavna crkva nego zajedno sa njom i jedan značajan deo postpetooktobarske političke elite... Zajedno s osporavanjem sekularnog principa, u crkvenim krugovima je veoma rašireno delegitimisanje verskih sloboda i načela verske ravnopravnosti... Netrpeljivost prema ateistima još je veća nego netrpeljivost prema pripadnicima drugih veroispovesti. Prema njima, govor netolerancije prerasta u govor mržnje u najčistijem obliku.¹² Uz ateiste, u istu satanizovanu društvenu grupaciju svrstani su i borci za ljudska prava... Odsustvo zadržke i izrazita netolerancija, kao i lakoća razračunavanja s ateistima, borcima za ljudska prava, pa čak i sa samom idejom laičke države mogu se objasniti okolnošću da su oni u društvu percipirani kao tvorevina zapadne kulture, ali istovremeno i komunizma – fenomena koji su tokom poslednjih petnaestak godina pretrpeli značajnu delegitimaciju u srpskom društvu. Ali, ono što je u tome najznačajnije, to je pitanje cilja i smisla ovog radikalnog obračuna s vrednostima modernog društva koji dolazi kako iz samog vrha hijerarhije SPC tako i iz značajnog dela nove političke elite“ (*ibid.*, 134).

U vezi sa antimodernim stavom SPC Popović-Obradović zaključuje: „Jednu od najznačajnijih poruka koje SPC šalje svojim vernicima i najupadljivija crta njene retorike predstavlja krajnju netrpeljivost prema svemu što dolazi iz zapadnog kulturno-civilizacijskog kruga. 'Srbi u Evropu, da; Evropa u Srbe, ne daj Bože!'¹³ – uzvik je koji bi se mogao uzeti za moto SPC kada je u pitanju njen odnos prema Zapadu“ (*ibid.*, 138).

Šerbo Rastoder (Vujadinović et al. 2004, Rastoder, 105–121) govori o ulozi crkava i religija, pre svega vezano za pravoslavlje, u društveno-političkim zbivanjima na prostorima Crne Gore: „Odnosi SPC i vlasti u Crnoj Gori kretali su se u granicama 'toplo–hladno'. Vladajući establišment u Crnoj Gori po pravilu je vodio računa da ne rasrdi uticajnog mitropolita¹⁴ ali ni da ga ne

12 Saopštenje Informativne službe SPC od 24. novembra 2000.

„Srbofobija i bogoborstvo komunističkih hordi... učinili su i te kako veliku pustoš na duhovnom polju srpstva. U grobnici srpskog naroda, odnosno u SFRJ, školstvo je bilo sazđano na temeljima ateizma... Vekovima je bogoljublje krasilo srpski nacjon... a danas smo beslovesna rulja koju svaki hohštapler uspeva da zavede i prevari. Daljom amerikanizacijom i bezverjem postajemo janjičari novog doba“ – piše list *Pravoslavlje* (1. februar 2001). A u božićnoj poslanici za 2002. godinu, patrijarh SPC je roditelje ateiste optužio da su „gurnuli sopstveni porod na puteve lažne sreće i lažne slobode...“ te da su „upropastili svojoj deci život...“ (*Danas*, 12–13. januar 2002). Ateizam je krivac za ratove i siromaštvo i „moralni sunovrat“ – poručuje republički ministar vera (*Politika*, 5–7. januar 2002), dok ministar u vladi bivše SRJ ateizam povezuje sa „stanjem uma i mentalnim nasleđem duhovno-moralno poremećenog društva u kome smo mi živeli 50 godina“ (*Danas*, 17. decembar 2002), (*ibid.*).

13 *Pravoslavlje*, 1. jul 1999.

14 O mitropolitu SPC u Crnoj Gori Amfilohiju Radoviću, Rastoder, između ostalog, kaže: „Početno obožavanje Miloševića, bliskost s Mirkom Jovićem, Biljanom Plavšić ('To je Kosovka djevojka'), Radovanom Karadžićem kojeg je često pohodio na Palama i obilazio njegove borce po bosanskim ratištima da ih osokoli za borbu, pozicioniralo je mitropo-

drži suviše blizu, onda kada ne mora. Mitropolitova naklonost, posebno uoči izbora bila je značajna politička činjenica o kojoj su najčešće vodile računa partije koje su se borile za zajedničku državu Srbije i Crne Gore ili za 'ujedinjenje srpskih zemalja'.. U slučaju Crne Gore, SPC je komunističko nasleđe vidjela kao glavni razlog njenog 'udaljavanja od srpstva i svetosavlja' i potrebu 'njenog vraćanja' u nacionalromantičarske vizure 'Srpske Sparte', koja bi u 'nametnutom, odbrambenom' ratu protiv 'pravoslavlja', bila na prvoj liniji fronta u zaokruživanju srpskog nacionalnog prostora i konačnog ispravljanja 'greške' iz 1918. godine, kada je 'umjesto srpske nacionalne države' stvorena Jugoslavija. Na taj način je ubrzan proces nacionalne polarizacije u Crnoj Gori, koja je opet postala nepremostivi limit modernizacije njenog društva“ (*ibid.*, 116).¹⁵

O Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi Rastoder kaže da je pokret za obnovu CPC, koji je proizašao iz naroda a ne iz same crkve, bio politički odgovor na političku aktivnost SPC i njenog mitropolita Amfilohija. Oko ovog pitanja, koje će biti predmetom brojnih sporova u političkoj i intelektualnoj javnosti, ne samo u Crnoj Gori, reflektovaće se, po njegovom mišljenju, sve savremene dileme crnogorskog društva, pitanja njegovog identiteta i perspektive. Jedna ili druga crkva postaće tačke pozicioniranja političkih elita, koje će (zlo)upotrebljavati verska raspoloženja sledbenika zavisno od svojih dnevno-političkih interesa. Često će postajati nejasno, ko kome služi u tom poslu (crkva politici ili obratno), ali da je došlo do simbioze vere i politike, postalo je sasvim jasno, zaključuje Rastoder.¹⁶

---

lita Amfilohija u red onih koji su hrišćanski mesijanizam sveli na značenje religijsko-političkog i nacionalističkog mesijanizma. U novembru 1991. godine, kada je 'oslobođen' Vukovar i kada su se nazirale 'granice srpskih zemalja', Amfilohije je hrabrio uz gusle, odlomcima iz pjesme Mojkovačka bitka, rezerviste podgoričke brigade 'Veljko Vlahović' na dubrovačko-hercegovačkom ratištu. Zalažući se za ujedinjenje svih srpskih zemalja, mitropolit Amfilohije je u aprilu 1992. godine izjavio, povodom prihvatanja Vensovog plana od strane srbijanskog i jugoslovenskog rukovodstva, da će ta šansa vjerovatno ponovo biti propuštena kao što je bila propuštena 1918. godine. Uostalom, još 1990. Amfilohije je tvrdio: 'Srpski narod u ovoj zemlji ima najmanje razloga, što se njega tiče, da se bori za bilo kakvu Jugoslaviju... Da smo 1918, kao narod, imali ovo iskustvo koje imamo sada, vjerujem da ne bismo ni ulazili u jugoslovensku perspektivu – ni sebe radi, ni drugih radi. Gledano kroz perspektivu sadašnjeg iskustva, 1918. je jedna od velikih zabluda i iluzija srpskog naroda“ (*ibid.*, 113–114).

- 15 Rastoder primećuje: „Politički lideri su posebno vodili računa o tome da budu na Cetinju na dan kada su loženi badnjaci ispred Cetinjskog manastira. Pošto je podržao Đukanovića u sukobu s Bulatovićem i Miloševićem 1997. godine, Amfilohiju je uzvrćeno na Badnji dan 1998. godine na taj način što su se ispred Cetinjskog manastira našli: Milo Đukanović, predsjednik Republike, Svetozar Marović, predsjednik Skupštine, Filip Vujanović, predsjednik Vlade Crne Gore. Ministar vjera, Slobodan Tomović, nije propustio da u svom govoru naglasi: 'Mi smo danas ovdje, gospodin predsjednik, premijer Vlade, predsjednik Skupštine i ja – u ime Vlade Crne Gore. Došli smo da kažemo, zajedničkim glasom – Vlada, Država, Vjera od sada će biti zajedno, ako Bog da – niko nas više neće razdvajati“ (*ibid.*, 117).
- 16 „U početku je zahtjev za autokefalnom CPC dovođen u kontekst dnevnih skardnosti poput onih o osnivanju 'Autokefalne muslimanske crkve' ili 'hiljadugodišnjoj osvajačkoj po-

2.3. Porodične strukture, politička kultura i civilno društvo

Odnosi između karaktera porodičnih odnosa, tipa političke kulture i razvoja civilnog društva i političkog poretka su direktno povezani.

Patrijarhalna struktura odnosa u porodici se reprodukuje u autoritarnim strukturama vlasti, u obrazovanju, kulturi, kao i u autoritarnoj političkoj kulturi. Proces emancipacije porodičnih i rodnih odnosa od patrijarhalno definisanih društvenih i rodnih uloga je neophodna pretpostavka razvijanja demokratske političke kulture i civilnog društva, kao i ukidanja autoritarnosti na svim nivoima društvenog i političkog života. Pri tom, relevantno je i povratno emancipatorsko dejstvo civilnog društva, obrazovanja, političke kulture i kulture uopšte na redefinisane rodne uloga, najpre u porodici, a zatim i u celini uzev.

Srbija je primer zaustavljenih emancipacijskih procesa u porodici i rodnim ulogama. Do procesa delimičnog prevazilaženja patrijarhalne strukture odnosa došlo je prvih decenija druge polovine dvadesetog veka (s opisanim procesima otvaranja za uticaje vrednosnih sistema i modaliteta življenja sa Zapada, masovnog uključivanja žena u obrazovanje i profesionalni i javni život, uz razvijanje socijalne sigurnosti za žene i decu, i masovno otvaranje socijalnih servisa za staranje o deci dok su majke i očevi na poslu. Zaustavljanje navedenih naprednih procesa i pojava krenulo je sa ekonomskom i političkom krizom, raspadom SFRJ i ratovima, bujanjem etnonacionalizama i ekspanzijom uticaja svih konfesija na vraćanje tradiciji i antimoderno određenim nacionalnim identitetima, uključujući i reafirmaciju tradicionalnih ideja o porodici, hijerarhijskim odnosima, vraćanju žene u kuću, svodenju žene nanovo na reproduktivnu funkciju i ulogu domaćice, ponovnom zago-varanju zabrane abortusa, ukidanja seksualnih sloboda, itd. Kao dodatak retrogradnim procesima u rodnim odnosima, drugi (kontra)pol tradicionalne uloge žene majke/domaćice, a to je model žene/prostitutke, multiplikovano (što namerno što nenamerno) reafirmiše se kroz rast nasilja prema ženama i deci, kroz prodaju žena i dece iz ratom ili siromaštvom ugroženih područja u „belo roblje“, kroz estradizaciju, tabloidizaciju, pa čak i pornografizaciju dominantnog modela žene u javnosti. Umesto emancipovane žene u porodici, na poslu, u javnom životu, reprodukuju se nanovo, potenciraju i nameću – ne više kao izuzetak, već kao prihvatljivi model – tradicionalne uloge žene u svim navedenim modalitetima.

---

litici Vatikana na ove strane, što je glavno uporište 'hrvatskoj nacionalističkoj misli' koja je 'izgradila fanatizovanu mržnju prema svemu što je srpsko. Srbima u Krajini se sprema naoštren kolac. Stara ideja Vatikana da se pokatoliče Srbi, a prije svega najodvažniji Crnogorci, opet javno živi i, kao i do sada, neće birati sredstva. ...Vatikan i danas nastoji da preotme Cetinjski manastir. Jer, njemu uticaj slabi u Evropi i zato se besomučno okreće Balkanu i istoku Evrope. Njihova isturena pesnica i histerični glasnogovornik je Liberalni savez Crne Gore koji hoće, sa zavedenim uličarima da istjera mitropolita Amfilohija iz manastira...' (ibid., 112–113).

Literatura

- Golubović, Z., Spasić, I., Pavićević, Đ. ur. 2004. *Politika i svakodnevni život*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Pavlović, V. ed. 1995. *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: EKOcentar.
- Perez-Diaz, V. M. 1998. *The Return of Civil Society*, Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press.
- Skenderović Ćuk, N., Podunavac, M., Eds. *Civil Society in Countries in Transition – Comparative Analysis and Practice*, Subotica: Center-Agency of Local Democracy Subotica, Open University Subotica, 1999.
- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. 2002. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd, Zagreb, Podgorica: CEDET. Tekst citiran iz ove knjige: Dragica Vujadinović, Predgovor.
- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ed. 2003. *Between Authoritarianism and Democracy: Serbia, Montenegro, Croatia – Institutional Framework*: Belgrade: CEDET.
- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. 2004. *Između autoritarizma i demokratije, Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*: Beograd: CEDET.
- Citirani tekstovi iz ove knjige:
- Srđan Vrcan, Religija i politika – Simptomatični primjer bivše Jugoslavije devedesetih godina 20. stoljeća.
- Šerbo Rastoder, Uloga religija u ratovima 1991–1999. – crnogorska perspektiva.
- Mirko Đorđević, Balkanski bog Mars – Religijski faktor u ratovima 1991–1999. godine.
- Olga Popović-Obradović, Crkva, Nacija, Država – Srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji.
- Zagorka Golubović, Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva i demokratske političke kulture.
- Ivan Šiber, Politička kultura, autoritarnost i demokratska tranzicija u Hrvatskoj.
- Nenad Dimitrijević, Suočavanje s lošom prošlošću: treba li Srbiji i Crnoj Gori komisija za istinu?
- Siniša Tatalović, Stanje ljudskih prava u Hrvatskoj.

PREPREKE I PERSPEKTIVE RAZVOJA CIVILNOG DRUŠTVA U SRJ*

U ovom tekstu se polazi od pretpostavke da moderno društvo karakteriše paradigma „pravna država – civilno društvo“, koja u društvima „realsocijalizma“, kao ni u SRJ nastaloj nakon raspada SFRJ, nije funkcionisala. U tekstu se, takođe, polazi od pretpostavke da nakon smene starog režima u Srbiji i SR Jugoslaviji postoje šanse za uspostavljanje normalnog, modernog liberalno-demokratskog poretka. Generalni stav da unutar paradigme liberalno-demokratskog poretka civilnog društva ne može biti bez pravne države, te da bez razvoja civilnog društva, kao protivteže ili društvene opozicije vlasti, nema vladavine prava počinje da važi i za Srbiju i SR Jugoslaviju. Međutim, koliko će se istinska tranzicija Srbije i SR Jugoslavije u liberalno-demokratski poredak ostvariti pre svega zavisi od dinamike i kvaliteta koraka učinjenih na putu ostvarenja oba pola navedene paradigme. U tom smislu, veoma je važno razmotriti ograničavajuće faktore za razvoj civilnog društva u Srbiji danas.

Ograničavajući faktori demokratskog preobražaja i u aspektu ustanovljenja pravnog poretka i u sferi razvoja civilnog društva su višestruki: nasleđena razorena i korumpirana država, razoreno društvo u svim vitalnim segmentima kao što su ekonomija, socijalna politika, kultura, obrazovanje, mediji; nedovoljno razvijeno civilno društvo, uključujući činjenicu nedovoljne diferenciranosti građanske opcije unutar opštenarodnog otpora iz koga je rezultirala pobeda nad bivšim režimom.

Pretpostavke za razvoj civilnog društva su neodvojive od suzbijanja navedenih ograničavajućih faktora. Konkretno uzev, civilnog društva ne može biti bez kažnjavanja za ratne zločine i druga kriminalna dela, dekriminalizacije policije, formiranja nezavisnog sudstva, uspostavljanja pravne i socijalne sigurnosti, borbe protiv korupcije i sive ekonomije, kao ni bez razvoja političke kulture tolerancije i nenasilja, suprotstavljanja govoru mržnje i nacionalizmu, suočavanja sa zločinima i odgovornošću, javne kontrole nove vlasti (uz beskompromisno demistifikovanje nove „opozicije“) i generalnog unapređenja društvene opozicije.

Ključne reči: civilno društvo, vladavina prava, društvena opozicija, politička kultura tolerancije; antinacionalizam, antimilitarizam.

---

* Tekst je objavljen u knjizi: Spasić, I., Subotić, M. ur. *Revolucija i poredak – O dinamici promena u Srbiji*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2001.

Govor o modernoj državi i ograničenoj vlasti je neodvojiv od govora o civilnom društvu. Od vremena kada se formiralo moderno društvo, uspostavlja se komplementarnost pravne države i civilnog društva.

Preduslovi funkcionisanja ograničene vlasti ne mogu se svesti na institucionalnu političko-pravnu regulativu. Ustav i ustavne garancije ljudskih prava, ustavno sudstvo, parlamentarni sistem, partijski pluralizam i delovanje opozicije, podela i međusobna kontrola tri oblika vlasti, periodični izbori, vanredni izbori, ombudsmeni... nisu sami po sebi dovoljna osnova ili garancija funkcionisanja ograničene vlasti, iako, naravno, jesu njeni nužni preduslovi.

Iskaz svaka vlast kviri, a apsolutna vlast kviri apsolutno, može se parafrazirati u smislu da je svaka vlast pa i ona najdemokratskija sklona kvarenju.

Civilno društvo (društvena opozicija) kontrabalans je u odnosu na državnu vlast i u odnosu na političko polje. U odnosu na državu da ne postane dominantna sila, da ne posegne za autonomijom društva, u smislu „kolonizacije sveta života“ (autoritarnosti, totalitarizma); u odnosu na političko polje da se ne osamostali u odnosu na građanstvo, da se ne zatvori u sebe i ne uspostavi odnose (političkih) elita i masa. Civilno društvo, shvaćeno kao dijalektički proces, sadrži i kvalitet kontrabalansa sopstvenom kvarenju: pretvaranju autonomne ličnosti u depersonalizovani deo mase, slobodne javnosti u manipulisanu, civilnih asocijacija u udruženja i pokrete koji su civilizacijski retrogradni.

Po Robertu Dalu, arene demokratije su: ekonomsko društvo, političko društvo, vladavina prava, efikasna administracija i građansko društvo. Političko društvo je vezano za podelu vlasti i politički pluralizam, a u užem smislu za stranke, koalicije stranaka i biračko telo. Građansko društvo ne može bez političkog društva da sprovede demokratiju, ali predstavlja korektiv političkom polju (vlasti i delovanju stranaka).

Savremeno shvatanje principa vladavine prava ima nekoliko aspekata: juristički (vladavina zakona), konstitucionalni (ustavno garantovanje osnovnih ljudskih prava), politički (podela vlasti), dok je četvrti aspekt vezan za postojanje civilnog društva kao korektiva vlasti (neodvojivo od slobodne javnosti i demokratske političke kulture).

Pojam civilnog društva kod klasičnih mislilaca (Hobs, Lok, Pejn, Hegel, Mil, Tokvil), centriran je oko pojma vlasništva (nad privatnom svojinom, svojim životom i slobodom). Za klasično shvatanje civilnog društva polazna tačka je individualni građanin kao vlasnik svojine (negativna sloboda, nesvodivost društvenog polja na državno).

Savremeno shvatanje civilnog društva se vezuje za pojmove pozitivne slobode i participatornog karaktera društvenog delanja. Ideja ograničavanja političke moći je u bitnoj povezanosti s idejom civilnog društva. Otuda, razvoj liberalne države sa idejom ograničene vlasti i minimalne države koja štiti pojedinca kao vlasnika predstavljao je prvu sponu s teorijom i praksom civilnog društva; a s razvojem liberalno-demokratske države i s njenom krizom javlja se i moderni pojam „civilno društvo“, koji stavlja naglasak na udruživanje i na formiranje demokratske javnosti (demokratske političke kulture preko medija, obrazovanja... demokratskih institucija javnog delo-

vanja), dakle, na širenje polja samoodređenja građanina i samoorganizovanja građana među sobom.

U odnosu na klasičnu paradigmu u kojoj se civilno društvo razmatra samo u odnosu na političku državu, moderni pojam civilnog društva podrazumeva složeni model u kome se civilno društvo određuje u odnosu na neka bitna polja društvenog života, kao što su ekonomsko, kulturno i političko, mada odnos civilno društvo – država ostaje u fokusu i ima ulogu osnovne paradigme.¹

Najvažnije pretpostavke za postojanje civilnog društva su: vladavina prava i pravna država, garantovana građanska prava i slobode, proceduralna demokratska pravila i institucije (najčešće u obliku višestranačke parlamentarne demokratije), tržišna ekonomija i privatna svojina, demokratska politička kultura, participativna demokratija i sloboda samoorganizovanja.

Civilno društvo deluje kao horizontalna mreža ljudskih odnosa koje karakterišu: neposredna komunikacija, međususedska i lokalna solidarnost, spontanost i samoniklost, nepolitički i neklasno zasnovana kolektivna akcija. To je polje vaninstitucionalne politike ili posredujuće polje između pojedinca, porodice, društva uopšte uzev, na jednoj strani, i države i institucionalne politike, na drugoj strani.²

Značajan sastavni deo civilnog delanja jeste građanska neposlušnost, tj. kako Hana Arendt kaže, „narušavanje zakona u svrhu provere njegove ustavnosti“.³

U bivšim državama „realsocijalizma“, koje su na pervertirani način pripdale modernom društvu, eminentno moderni spoj „pravna država – civilno društvo“ nije funkcionisao, tačnije, niti je postojala pravna država niti je postojalo civilno društvo.

Za razliku od normalnih liberalno-demokratskih zemalja Zapada, u kojima komplementarno deluju pravna država i civilno društvo, kao nerazdvojni elementi ili aspekti poretka zasnovanog na vladavini prava, u državama bivšeg „realsocijalizma“ elementi civilnog društva su kolikogod redukovano i inicijalno ipak uspostavljeni pre pravne države i na neki način su predstavljali prethodnicu i podsticaj (kao socijalna baza koja se formirala uprkos i nasuprot represivnim režimima), za tranziciju tih država u pravcu uspostavljanja liberalno-demokratskih poredaka. To se, pre svega, odnosi na deo država istočnog bloka – Mađarsku, Poljsku i Češku, u kojima je „realsocijalizam“ prevladan zahvaljujući, između ostalog, i formiranom liberalnom pokretu (inicijalnim elementima civilnog društva), dakle, u kojima se „realsocijalizam“ nije naprosto urušio zahvaljujući datom konkretno-istorijskom kontekstu (pada Berlinskog zida i nespremnosti sovjetskog rukovodstva da vojnim sredstvima spreči bilo „urušavanje“ bilo „prevladavanje“ realsocijalizma).

Između pomenutih država nastalih raspadom SSSR-a i dela država nastalih nakon raspada SFRJ, na jednoj strani, i SRJ, na drugoj strani, postoje vidne razlike. Jedna razlika se sastoji u tome što je u prvim proces tranzici-

1 Videti tekst: V. Pavlovića u: V. Pavlović (prir.), *Potismuto civilno društvo*, Beograd, 1995.

2 Videti tekst: D. Vujadinović, u: V. Pavlović (prir.), *Potismuto civilno društvo*, Beograd, 1995.

3 H. Arendt, *Politički eseji*, „Građanska neposlušnost“, Zagreb, 1996, str. 242.

cije počeo deceniju ranije i utoliko su maligni procesi derogiranja države i društva, poput onih u Srbiji i SRJ, manje došli do izražaja. Ne treba, pri tom, zaboraviti da je produžena agonija „realsocijalizma“, pretočenog u nacionalistički ratnički projekat, potpomognuta, s jedne strane, većom interiorizacijom socijalističke tradicije u SFRJ (naročito u Srbiji i Crnoj Gori) i, s druge strane, frustriranim nacionalnim bićem sklonim ili pogodnim za nacionalističku mobilizaciju i militarističku manipulaciju. Druga važna razlika jeste u tome što elementi razvoja civilnog društva i socijalnog otpora iznutra i odozdo u bivšim članicama SSSR-a, sami po sebi, odnosno bez ključne odluke sovjetske vlasti (na čelu s Gorbačovim) da ne interveniše vojno u cilju sprečavanja političkih promena, ne bi doveli do demokratskih promena ili se, bar, promene ne bi događale bez krvi i na miran način.⁴ Razlika je i u tome što je rušenje Miloševićevog režima išlo – iako veoma usporeno i nakon teških ratova – u najvećoj meri iznutra i odozdo i dogodilo se u suštini mirnom predajom vlasti.

Kao ni u drugim državama „realsocijalizma“, ni u bivšoj SFRJ nije postojala ni pravna država ni razvijeno civilno društvo. Inicijalni elementi civilnog društva su se ipak bili uspostavili sedamdesetih i osamdesetih godina, pod uticajem Zapada i „welfare state“. Zahvaljujući većoj transparentnosti granica i komunikacija nego u ostatku „realsocijalizma“, zahvaljujući ograničenim modernizacijskim procesima, bumu obrazovanja, zapošljavanju žena itd., elementi razvoja autonomnog tipa ličnosti na pretpolitičkom nivou i izvesni dometi civilnog delanja bili su na sceni vaninstitucionalne politike. S raspadom zemlje, ratovima, razaranjima, bujanjem nacionalizma, siromašenjem... i ti inicijalni elementi se potiskuju, ali se ne zatiru do kraja, o čemu svedoče studentski protesti iz 1992. godine i studentski i građanski protesti iz 1996/97. godine. Međutim, sa suštinskim neuspehom protesta i sa represivnim odgovorom režima, sa ratom na Kosovu i NATO intervencijom, došlo je do daljeg razaranja i društva i države, do ponovnog potiskivanja elemenata civilnog društva uspostavljenih tokom građanskih i studentskih protesta i do ponovnog narastanja straha i nasilja kao protivnika civiliteta.

U SRJ ili trećoj Jugoslaviji, gde ne postoji pravna država, gde ustav ni po načinu stvaranja ni po načinu proglašenja nije legalan i legitiman, gde savezni i republički ustavi nisu usaglašeni, gde svi temeljni zakoni nisu u skladu s ustavnim standardima, građanska neposlušnost dobija značenje ne pre svega popravke pravno-političkog ustrojstva već podsticaja odozdo iz sfere društvene opozicije za uspostavljanje pravne države i civilnog društva. Naravno, navedeni „podsticaj odozdo“ ne može sam po sebi da dovede do suštinske promene poretka i režima, ali predstavlja značajnu socijalnu bazu mogućeg procesa tranzicije u liberalno-demokratski poredak.

Građanska neposlušnost, kao inicijalni izraz civilnog delanja u našim uslovima, predstavlja, dakle, podsticaj odozdo i za uspostavljanje liberalno-demokratskog poretka i za razvoj civilnog društva, ali samo pod pretpostav-

---

4 To na drugi način važi i za Sloveniju i Makedoniju: odnosno, bez pristajanja JNA i političkog rukovodstva Srbije i Crne Gore da ove republike „pusti“ da izađu iz Federacije i bez podrške međunarodnog faktora raspadu SFRJ, i one ne bi prošle bez ratova poput onih u BiH i Hrvatskoj.

kom i u meri u kojoj se to čini nenasilno i po principima demokratske političke kulture. To znači da bi svako nasilno prevazilaženje krize (vojnomo diktaturom ili građanskim ratom) ovo društvo i državu još više udaljili od perspektiva demokratije.

Studentski i građanski protest iz 1996/97. godine je po neposrednim motivima bio eminentni izraz građanske neposlušnosti, pobuna protiv kršenja izborne volje i izbornih prava propisanih ustavom. Međutim, po genezi i suštini, dakle kontekstualno uzev, ovaj protest (kao i svi oblici ispoljavanja građanske neposlušnosti tokom poslednje decenije), bio je mnogo više od toga: predstavljao je zahtev za uspostavljanje normalne moderne države, kao i društva, za promenu poretka i režima, za radikalnu promenu tipa javnosti i političke kulture.

Građanski protest 1996/97. godine je uspeo, gledano iz perspektive neposrednog cilja, a to je priznavanja izborne volje građana, aii nije uspeo gledano iz perspektive dugoročnih i suštinskih ciljeva vezanih za promenu poretka i za uspostavljanje društva i države liberalno-demokratskog tipa.

U određenom momentu tokom 2000. godine nakon NATO bombardovanja, Miloševićevog iznenadnog proglašenja izbora, okupljanja opozicije u DOS-u i nakon odbijanja režima da prizna poraz na saveznim predsedničkim i parlamentarnim izborima, građanski otpor subjekata civilnog društva (kao što su nastavljači studentskog i građanskog protesta iz 1996/97. godine, studentska organizacija „Otpor“ koja vremenom prerasta u narodni pokret „Otpor“, enklave nezavisnih medija, delovi univerziteta i kulturne javnosti, multiplikovani izrazi otpora režimu u manjim mestima širom Srbije, NVO sektor), oslojnen na opozicione stranke i na s teškoćama stvarani jedinstveni opozicioni blok, prerastao je u masovni društveni otpor vladajućem režimu, narastajućoj represiji i ukupnom sklopu destruktivnih procesa. Omasovljenje otpora i dostizanje kritične mase ogledali su se u svim empirijskim istraživanjima javnog mnjenja tokom 2000. godine, izrazili su se u rezultatima saveznih parlamentarnih i predsedničkih izbora septembra 2000, zatim su se na sudbonosan način potvrdili kroz masovni pritisak naroda da Miloševićev režim na saveznom nivou prizna poraz i da mirno preda vlast 5. oktobra 2000. godine, a onda još jednom „overili“ kroz rezultate izbora za republički parlament, decembra 2000. godine.

Praktično, subjekti civilnog društva i omasovljeni društveni otpor režimu doveli su do stvaranja pretpostavki odozdo da se sruši režim, a time i tendencijski do stvaranja pretpostavki za uspostavljanje pravne države i vladavine prava. Civilno društvo koje se kolikogod parcijalno ipak izrazilo kroz građanske proteste u Srbiji, predstavlja glavni formativni faktor oblikovanja političke kulture sposobne da se suprotstavi antidemokratskim tendencijama i istovremeno okvir podsticanja demokratske rekonstrukcije i društvene konsolidacije.

Rušenje Miloševićevog režima je, kao što je već pomenuto, išlo u najvećoj meri iznutra i odozdo, i to je jedna od značajnih vrednosti nastalih promena. Drugi važan momenat jeste taj što se sve odigralo uglavnom bez prolivanja krvi i sa srazmerno malom primenom nasilja i od branilaca stare vlasti i od narodnih masa. Treći generalno pozitivan momenat sastoji se u tome što je

stavljena tačka na sistemsko i sistematsko razaranje društva, ekonomije... a pre svega tačka na militantnu politiku i dominantnu logiku rata.

Na pitanje *šta se promenilo* i *da li se uopšte* promenilo odgovor bi mogao biti da je došlo do suštinskog boljitka: stvorene su institucionalne pretpostavke za transformaciju države i društva ili za uspostavljanje vladavine prava; dogodio se mirni prelaz vlasti i prva istinska smena vlasti u Srbiji; na delu je odustajanje od ratne logike u državnoj politici, kao i reintegracija u međunarodnu zajednicu. Otvorila se nada, perspektiva, budućnost (iako mladi i dalje odlaze, jer ne mogu da čekaju konkretnu realizaciju promena). Potvrđena je moć *demosa*, pretvaranje podanika u građane; podstaknuta je samosvest građanstva i evropski identitet nasuprot klaustrofobiji. Na izvestan način, najvažnija promena se sastoji u ponovnom rađanju nade i rehabilitaciji ideje budućnosti.

Naprostu nije opravdano reći da se ništa nije promenilo (u javnosti su prisutni stavovi: „samo se bore za fotelje“, „standard je opao“, „policija kao glavna poluga stare vlasti ostala je nepromenjena“, „sjaši Kurta da uzjaši Murta“). Nije opravdano reći ni da se nova vlast samo deklarativno opredeljuje za promene, sve dok se u svakodnevnom životu ništa nije promenilo ili se promenilo nagore. Prvo, izrazito nizak životni standard bi tokom protekle zime postao dramatično još niži da nije bilo stranih donacija (preko dvesta miliona dolara), kojima su nadoknađivani nedostaci energenata, hrane, isplaćivani dečiji dodaci, pomoć penzionerima itd. Uprkos nasleđenoj izrazitoj pauperizaciji i socijalnim dugovima nametnutim od prethodne vlasti i uprkos činjenici da životni standard nije porastao i nije mogao da poraste, kvalitet života je ipak, bar tendencijski, bitno popravljen. Poenta je u tome da se kvalitet života ne može izjednačiti s kvalitetom materijalne egzistencije, iako ona predstavlja njegov osnovni kriterijum, jer važni kriterijumi su povezani i sa stanjem ljudskih sloboda i životnih šansi. Naime, otvoren je prostor pa i proces uspostavljanja pravne sigurnosti, proširen je prostor političkih sloboda, otvorile su se perspektive, nada, razmišljanje o budućnosti, a ne samo o preživljavanju.

Za perspektive daljeg razvoja ili, bolje reći, istinskog uspostavljanja civilnog društva u Srbiji i Jugoslaviji neophodno je, na prvom mestu, uspostavljanje pravne države, i simultano uspostavljanje autonomije medija, autonomije institucija obrazovanja i kulture... a posebno intenziviranje razvoja građanskih inicijativa i ispoljavanje građanske neposlušnosti kadgod se iznova pojave oblici ugrožavanja ustavnih garancija ljudskih prava, ili elementi nacionalističke i/ili militantne opcije na političkoj i društvenoj sceni.

Generalni stav da unutar paradigme liberalno-demokratskog poretka civilnog društva ne može da bude bez pravne države, te da bez razvoja civilnog društva, kao protivteže ili društvene opozicije vlasti, nema vladavine prava – važi i za Srbiju i SR Jugoslaviju. Međutim, koliko će se istinska tranzicija Srbije i SR Jugoslavije u liberalno-demokratski poredak ostvariti pre svega zavisi od dinamike i kvaliteta koraka učinjenih na putu ostvarenja oba pola navedene paradigme. U tom smislu, veoma je važno razmotriti ograničavajuće faktore za razvoj civilnog društva u Srbiji danas.

Ograničavajući faktori demokratskog preobražaja, i u aspektu ustanovljenja pravnog poretka i u sferi razvoja civilnog društva, višestruki su: nasleđena razorena i korumpirana država, razoreno društvo u svim vitalnim

segmentima, kao što su ekonomija, socijalna politika, kultura, obrazovanje, mediji; nedovoljno razvijeno civilno društvo, uključujući činjenicu nedovoljne diferenciranosti građanske opcije unutar opštenarodnog otpora iz koga je rezultirala pobjeda nad bivšim režimom. Masovna podrška koju su glasači na izborima dali DOS-u i opštenarodni pokret koji je oborio Miloševićev režim u suštini su više bili anti-miloševićevski nego jednoznačno građanski po političkom, socijalnom, kulturološkom karakteru i vrednosnom opredeljenju. Konkretnije, taj pokret manje jasno reprezentuje pravu građansku opciju u poređenju s građanskim i studentskim protestom iz 1996/97. godine ili, recimo, u odnosu na sve proteste početkom 2000. godine, koji nisu uspevali da dosegnu kritičnu masu. Demokratsku većinu je na saveznim predsedničkim i parlamentarnim izborima dobilo glasanje protiv Miloševića i retrogradnog režima, kritična masa je dobijena u saglasju protiv čega se jeste, a ne u jednakoj meri i za šta se jeste. Drugim rečima, među DOS-ovim strankama i pristalicama postoje nekad temeljne programske razlike, nekad u finesama.

U navedenom kontekstu, ograničavajući faktor za budućnost civilnog društva jeste već pominjana nedovoljna diferenciranosti građanske opcije unutar opštenarodnog otpora iz koga je rezultiralo rušenje Miloševićevog režima. U svakom slučaju, tek predstoji ponovno diferenciranje iznutra, za i protiv građanske i nacionalističke opcije i za stranke DOS-a svaku ponaosob i za pristalice DOS-a u narodu.

Principijelno uzet, značajna pretpostavka za razvoj civilnog društva jeste afirmacija demokratske političke kulture tolerancije, nenasilja, poštovanja autonomije i različitosti, tj. nesegregacijskog odnosa prema Drugome u smislu rase, nacije, pola itd. U vezi s tim „maligni nacionalizam“, „etnonacionalizam“, „nacionalizam kao politička patologija“, „govor mržnje i logika rata“ u radikalnoj su suprotnosti sa samom idejom civilnog društva. Štaviše, tolerisanje ili podsticanje svakog nacionalizma (bar zasigurno na ovim prostorima) predstavlja ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva. U kontekstu višenacionalnog sastava stanovništva u Srbiji i SRJ, recimo, insistiranje pre svega na negovanju srpske tradicije i religije, na pravoslavlju, na uvođenju veronauke u škole, na obeležavanju pravoslavnog Uskrsa i Božića u školama, na službenoj upotrebi ćirilice po Ustavu SRJ iz 1992. godine (iako je latinica kulturološki ravnopravno pismo, a bila je i ravnopravno pismo po prethodnom Ustavu), i generalno uzet naglašeno insistiranje na tradicionalno utemeljenom nacionalnom identitetu većinskog srpskog naroda moglo bi delovati kao ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva.

U kontekstu razmatranja aspekata političkog polja ograničavajućih po razvoj civilnog društva mora se pomenuti i karakter nove opozicije. Uspostavljanje vladavine prava i razvoj civilnog društva zahtevaju demokratsku opoziciju, koja se rukovodi demokratskim vrednostima i čije je individualno i kolektivno delanje kontrolisano i sankcionisano i zakonom i javnom kritikom, odnosno demokratskom javnošću. Novonastala opozicija u Srbiji je obeležena političkom i kriminogenom hipotekom, autoritarna je i bez trunke demokratske političke kulture, korumpirana, neosveščena o sopstvenim gresima, agresivna, uplašena. Ona i dalje zagađuje politički i društveni prostor i pokušava da mobilise javno mnjenje na osnovu tvrdnji da je nova demokratska vlast izdajnič-

ka i nesposobna, da izaziva socijalni i ekonomski kaos, da nije u stanju da reši probleme na Kosovu i jugu Srbije, da se ponaša navodno pogromaški umesto demokratski spram svoje opozicije. Pokušavajući da sebe prikažu kao žrtve umesto kao vinovnike, kao moguće spasioce umesto rušitelja, patriote naspram izdajnika, novi opozicionari plasiraju u svojim karikaturnim imitacijama građanskih protesta parole: „Dole NATO vlada“, „Ne damo nikoga“, „Najbolji je Sloba za Srbiju“, „Jedan hapsi, drugi šamara“. Ovu opoziciju i dalje karakteriše govor mržnje, i to nesankcionisane zakonom i javnom kritikom. Na ekstremno neprihvatljiv način govor mržnje je izražen i u parlamentu Republike Srbije, nakon pobede demokratske opozicije, u rečima poslanika Srpske radikalne stranke Tomislava Nikolića da ne oseća ni trunku žalosti za Slavkom Ćuruvijom. On je, dakle, javno i nekažnjeno dao legitimaciju političkim ubistvima, i to se usudio da učini nakon poraza „crno/crvne koalicije“, vladajuće u bivšem režimu.

Govor mržnje, u svim svojim vidovima, mora se eliminisati iz medija, školstva, vaspitanja, iz političkog diskursa, ako se hoće i korak napred napraviti u civilizacijskom smislu.

Principijelno uzev, razvoj civilnog društva pretpostavlja stanje relativnog mira, relativne socijalne i ekonomske sigurnosti (intenzivna pauperizacija i masovna nezaposlenost onemogućavaju civilno delanje), relativne ekonomske stabilnosti (zasnovane na tržišnoj ekonomiji i privatnom preduzetništvu), kao i relativne pravne sigurnosti (vladavine zakona i kontrole kriminogenog ponašanja bilo kojih subjekata ili grupa, zaštićenost života, svojine, slobode).

U vezi s tim, akutni problemi na jugu Srbije i na Kosovu, nerešeni odnosi u Federaciji, definisanje odnosa spram međunarodne zajednice i u tom sklopu odnosa prema Haškom tribunalu, odnosa prema krivici i odgovornosti pripadnika starog režima, kao i nasleđeno dramatično osiromašenje stanovništva i preteći ekonomski kolaps, i jednako dramatično nasleđeno stanje socijalne i pravne nesigurnosti, suštinski ograničavaju perspektive razvoja civilnog društva.

Prvi navedeni akutni problem, vezan za jug Srbije i Kosovo, drži otvorenom ratnu opciju, dakle, priziva ili daje argumente ako bi neke snage htele da ih upotrebe za dalje podgrevanje „cementiranih“ nacionalističkih sentimentata protiv Albanaca, za produžavanje pogubne militantne politike i za prihvatanje izazova ratne opcije, koju već sprovode i provociraju albanske paravojne formacije. Civilno društvo nasuprot tome, po definiciji, pretpostavlja stanje mira a nikako stanje rata.

Drugi navedeni akutni problem, vezan za intenziviranje političke volje u Crnoj Gori za raspadom i ove poslednje Jugoslavije, takođe, daje povode za razbuktavanje novog nacionalističkog naboja sada usmerenog protiv Crne Gore i Crnogoraca, ali bez postojanja ozbiljne opasnosti od provociranja ili izbijanja ratnog sukoba između Srbije i Crne Gore (koji je u doba Miloševićevog režima predstavljao realnu mogućnost). U vezi s tim, ni vlasti u Crnoj Gori ni vlasti u Srbiji ne ulažu adekvatan napor za sprečavanje pojave anti-

srpskog i anticrnogorskog nacionalizma. Mediji uglavnom prenose vesti na način koji poentira razlike ili naglaske iz stavova političara koji su radikalni, opominjući, preteći, isključivi, a pozivanje na poštovanje volje naroda, insistiranje na mirnom razlazu ili pomirenju često su više retoričkog nego iskrenog karaktera. Nevladin sektor, takođe, po ovom pitanju ne čini ono što bi bio dužan, a to je otvaranje dijaloga i javno prezentovanje argumenata obe strane, objavljivanje na sistematski način argumenata za i protiv očuvanja SRJ, ponuda racionalnih rešenja, a pre svega pozivanje na toleranciju, sprečavanje netrpeljivosti i neprijateljstava, odnosno nacionalizama na obe strane. Naime, nijedna domaća nevladina organizacija nije ništa uradila po tom pitanju; s druge strane, pod pokroviteljstvom stranih nevladinih fondacija jeste organizovano nekoliko korisnih skupova eminentnih crnogorskih i srpskih eksperata, intelektualaca i političara, ali nigde se u medijima nisu pojavile pune sistematske argumentacije obeju strana, a u Srbiji se uopšte nisu dale javnosti na uvid argumentacije crnogorske strane. U medijima, bar u Srbiji, sve se završavalo pretežno na kratkim obaveštenjima o održanim skupovima, temama i, često, na konstataciji o nepomirljivim stavovima dve strane. Takav pristup medija sigurno ne doprinosi smanjenju tenzija i produktivnom iznalaženju političkih rešenja.

Treći akutni problem je internacionalna dimenzija, koja na višeznačan način ograničava perspektive razvoja civilnog društva: vezana je za činjenicu da bi SRJ, i kada su u pitanju predstavnici nove vlasti i kada je u pitanju većina naroda, bezrezervno htela da bude deo međunarodne zajednice⁵ (i uspela je da povрати status punopravnog člana u većini značajnih međunarodnih institucija), a da s druge strane u novouspostavljenoj vlasti postoje nesaglasja i otpori spram Haškog tribunala kao sastavnog dela projekta punopravnog članstva u međunarodnoj zajednici. Relativizovanje ili odbijanje obaveze da se isporuče ratni zločinci, s obrazloženjem da bi taj čin vodio destabilizaciji Jugoslavije i njene nove vlasti, ne stoji ni po moralnim, ni po pravnim, ni po konkretno-političkim i strateško-političkim implikacijama. Moralno uzev, postavlja se pitanje zašto na taj način faktički štiti ratne zločince, odnosno davati prednost procesuiranju lakših oblika kriminogenog ponašanja. Naprosto bi bilo sramota za srpsko pravosuđe i državu da se, recimo, Miloševiću sudi za korupciju, ili krađu izbora, umesto pre svega za ratne zločine i za krvavi raspad države (ovo drugo, naravno, ne isključuje prvo, ali prvo nikako ne bi smelo da potisne u drugi plan ni hronološki ni suštinski uzev zločine protiv čovečnosti).⁶ Pravno

5 Agencija za javno mnjenje „Medium“ je sprovela istraživanje u periodu od 19. do 26. februara 2001. na uzorku od 1050 ispitanika na teritoriji Srbije bez Kosova, s pitanjima o opredeljenju građana u odnosu na međunarodnu zajednicu. Odnos građana prema uclanjenju SRJ u Partnerstvo za mir, NATO i EU pokazuje da je većina građana za integraciju u međunarodne institucije, izuzev kada je reč o NATO, gde je većina ispitanika (58,1 odsto) protiv priključenja Alijansi, (dok je 23,4 odsto bilo „za“, a odgovor „ne zna“ je dalo 18,5 odsto građana). Na pitanje da li bi naša zemlja trebalo da radi na priključivanju Evropskoj uniji pozitivno je odgovorilo 67,9 odsto ispitanika, protiv je bilo 14,2 odsto, a „ne zna“ 17,8 odsto građana. (Videti: *Blic*, utorak 6. mart 2001.)

6 Upravo dok pripremam tekst za predaju, nakon čitave prethodne noći i današnjeg čitavog dana traje još uvek neuspešni pokušaj privođenja Slobodana Miloševića na saslušanje po krivičnoj pri-

uzev, nije tačno da se i po važećem Ustavu ratni zločinci ne mogu izručiti organu UN, čiji je i SRJ član. Konkretno-politički, otezanje sa izvođenjem osumnjičenih za zločine pred sud deluje nasuprot stabilizaciji situacije u zemlji, štaviše doprinosi prikrivanju zločina, a strateško-politički dela nasuprot uspostavljanju pravne države⁷ i nasuprot uspostavljanju vladavine prava (koja podrazumeva i to da se i javno mnjenje pita o strateškim odlukama, a ne da pojedinci iz vrhova vlasti nanovo kroje sudbinu čitave države).⁸ Strateško-politički u ekonomskoj dimenziji ovo pitanje se postavlja zaista kao pitanje opstanaka, odnosno zaustavljanja ekonomskog kolapsa, koji bi doveo i do socijalnog haosa. Strateško-politički u smislu istinske demokratizacije države i ozdravljenja društva, ovo pitanje se takođe postavlja kao pitanje kvaliteta života (u smislu Aristotelovog stava da nije važan samo život, nego dobar život).

Zdrav razum kaže da je navedeno odlaganje nemoralno i politički nemudro „inačenje“ sa svetom čiji bismo deo da budemo; zdrav razum kaže da će svi traženi nalogodavci ratnih zločina i najvažniji direktni egzekutori biti izručeni Haškom tribunalu, samo je pitanje da li pre ili nakon uspostavljanja nove formalne ili faktičke izolacije zemlje, odnosno eventualnih ponovnih sankcija međunarodne zajednice. Praktički um kaže da se ratnim zločincima i kriminalcima, koji su produkt prethodnog režima, mora suditi za sva nedela, ali na prvom mestu za ona najteža učinjenja protiv čovečnosti, jer bez toga nema

---

javi za zloupotrebu službenog položaja i korupciju, i dodatno, za „oružanu pobunu“ prilikom sprečavanja hapšenja.

- 7 Slobodan Vučetić kaže u vezi sa hapšenjem, odnosno odlaganjem hapšenja šefa državne bezbednosti Srbije Radeta Markovića: „Ali, zašto se sa ovim hapšenjem, koje ima skoro presudan značaj za utvrđivanje krivične odgovornosti vrha bivšeg režima, toliko nedopustivo dugo kasnilo? Zašto je do njega došlo tek kad je formirana Vlada Srbije na čelu s Z. Đinđićem? U ime kakve političke procene je objektivno štićen od odgovornosti čovek koji je, po nalogu dedinjskog bračnog para, godinama organizovao „odrede smrti“ koji su njihove političke protivnike protivzakonito tajno prisluškivali, pratili, pretili im i ucenjivali ih, pritvarali, premlaćivali, vršili otmice i ubijali? A bilo je tako očigledno da je zadržavanjem na funkciji šefa tajne policije posle 5. oktobra praktično data šansa vrhu bivšeg režima da na miru počisti tragove svojih mnogih kriminalnih dela, posebno finansijskih malverzacija... Pošto je za višestruko političko ubistvo na Ibarskoj magistrali, pre više od godinu dana, ekspertski tim SPO utvrdio i nadležnim državnim organima i javnosti predočio neoborive dokaze o tome da je reč o terorističkom delu vrha tajne policije Srbije to je bio više nego dovoljan razlog za neodložno hapšenje R. Markovića već 6. oktobra 2000. godine. To, svakako, ne bi bio čin „revolucionarne komunističke pravde“, već upravo striktno sprovođenje krivičnog zakona i krupan doprinos nove vlasti efikasnoj borbi protiv organizovanog kriminala uopšte. Ovakvo, ne samo što mesecima posle 5. oktobra šef tajne policije Srbije nije uhapšen, nego nije ni smenjen sa svoje funkcije!“ (*Blic*, 1. mart 2001.)
- 8 U vezi s participacijom građana u donošenju sudbinskih odluka kao što je ova o Hagu, istraživanje agencije „Argument“, sprovedeno od 12. do 19. februara 2001. na uzorku od 910 ispitanika iz 26 opština u Srbiji bez Kosova, pokazuje da većina ispitanika vezuje navedenu odluku za učešće građana, bilo preko delegata u parlamentu, bilo putem referendumu, ili javnih rasprava. „Odluku o izručenju, prema ovom istraživanju, trebalo bi da nove vlasti samostalno donesu i za to se zalaže 38 odsto anketiranih, dok 35 odsto smatra da o tome treba da odluče građani. Za rešenje koje bi proizašlo is skupštinske rasprave u parlamentu zalaže se 21 odsto anketiranih, dok oko pet odsto smatra da jedini put do odluke o izručenju predstavljaju javne rasprave u kojima bi mogli da učestvuju i građani.“ (Videti: *Blic*, 1. mart 2001.)

presecanja pupčane vrpce između logike rata, nasilja i nacionalističkog ludila, i nema otrežnjenja srpskog naroda. Drugačije rečeno, suočavanje srpskog naroda i građana Srbije i SR Jugoslavije s moralnom i političkom odgovornošću za ulogu koju su imali u krvavom raspadu SFRJ jedna je od ključnih pretpostavki za kristalisanje građanske opcije i za razvijanje civilnog društva. Nije poenta u tome da stanovništvo Srbije skine ljagu sa sebe tako što će da potisne ili mimoide suočavanje s nedelima učinjenim u njegovo ime i od nekih njegovih pripadnika⁹, nego da se suoči sa sopstvenom odgovornošću za to što je davao demokratski legitimitet etnonacionalističkoj politici i logici rata.¹⁰ Iskustvo pokazuje da građani menjaju postepeno svoje stavove o nekom pitanju onda kada političke i intelektualne elite, kao i mediji, počnu jasnije da se opredeljuju po tom pitanju. U tom smislu, jasno opredeljenje nove vlasti i odgovornih intelektualaca u Srbiji da se srpski narod suoči s negativnom „srpskom stranom rata“, i sledstveno medijsko obznanjivanje ratnih nedela učinjenih prema drugim narodima na prostorima bivše SFRJ, naravno bez umanjivanja nedela učinjenih spram srpskog naroda, od izuzetnog su značaja u kontekstu govora o civilnom društvu i njegovim perspektivama na ovim prostorima.

Ograničavajući faktor za razvoj civilnog društva je, što je već napomenuto, i izrazita pauperizacija stanovništva, kao i ogromna nezaposlenost. Pojedinci koji su bazično, egzistencijalno nesigurni i ugroženi, nisu u mogućnosti da delaju kao subjekti civilnog društva i, faktički, oni i nisu bili nosioci građanske opcije tokom poslednje decenije. Oni su se bavili pre svega preživljavanjem,

9 U pominjanom istraživanju agencije „Argument“ ispitivan je stav 910 građana iz 26 opština u Srbiji o ratu, a postavljeno je i pitanje glavnih krivaca za rat. Pokazalo se da više od dve trećine ispitanika (66,2) ima antiratni stav, dok je neutralno više od 30 odsto anketiranih, a samo 2,4 odsto se svrstalo u one s militantnim namerama. U vezi sa ratom u Hrvatskoj, 74 odsto ispitanih je za ratni ishod optužilo političke lidere, 25 odsto međunarodnu zajednicu, a tek u malom broju su imenovani kao krivci: ostrašćene grupe i pojedinci, paravojne formacije, vojska, policija i građani. Najmanje građana smatra da su ratu u Hrvatskoj doprineli mediji. Slični rezultati su dobijeni i povodom pitanja o krivcima za rat u Bosni, a gotovo identični procenti su dobijeni i za slučaj rata na Kosovu. Nadalje, više od 40 odsto smatra da je rat u Hrvatskoj bio koristan sa stanovišta hrvatskog nacionalnog interesa, a samo 2 odsto smatra da je on bio koristan sa stanovišta srpskog nacionalnog interesa, dok 70 odsto misli da je upravo bio sa tog stanovišta štetan. Što se tiče rata u BiH, 28,7 odsto smatra da je bio u muslimanskom interesu, 25,8 odsto da je bio u hrvatskom interesu, a 5 odsto smatra da je bio u srpskom interesu. Na pitanje da li su pripadnici srpskih snaga učestvovali u ratnim zločinima tokom ratova na prostorima bivše Jugoslavije, najviše ispitanika, 49 odsto, smatra da su to radili samo pojedinci eksceno, a 21 odsto je odgovornim za zločine imenovalo paravojne formacije. Oko 8 odsto ispitanika smatra da pripadnici srpskih snaga nisu činili zločine, 6 odsto smatra da su za zločine odgovorni svi pripadnici srpskih snaga, dok samo 0,3 odsto smatra da su za to odgovorne regularne jedinice. Oko 15 odsto ispitanih nije znalo odgovor na ovo pitanje. (Videti: *Blic*, utorak, 6. mart 2001.)

10 U tom pogledu dragoceni su stavovi koji su se mogli čuti na ovom skupu, kao što su stavovi profesora Lina Veljaka da „ako se ne uspostavi pravni okvir za katarzu nužan je neuspeh tranzicije“, ili kako je to profesor Nenad Dimitrijević iskazao: „Pravno se mora obezbediti okvir za sprečavanje nekog budućeg govora mržnje, logike ubijanja po etničkoj pripadnosti.“ Takođe je vredno napomenuti stav profesora Lina Veljaka da se mora obezbediti „praktično, kulturološki, medijski suočavanje s prošlošću i sa još živućom idejom o vršenju zločina prema drugim narodima u ime navodnog nacionalnog interesa“.

sivom ekonomijom. Ipak, deo njih je kroz pervertirano privatno preduzetništvo stekao u redukovanoj meri i nekakav preduzetnički duh, koji se možda može produktivno upotrebiti u procesu ekonomske i socijalne transformacije. Zanimljivo je da se neposredno nakon pobeđe opozicije u privrednom i uslužnom sektoru budi socijalni bunt, aktiviraju se sindikati i pokreću štrajkovi, i to čine isti oni sindikati koji poslednje decenije nisu ništa ili gotovo ništa u tom smislu činili. U prosveti, u kojoj je nekoliko sindikata, za razliku od prethodno pomenutih, bilo aktivno i organizovalo štrajkove i obustave rada i tokom prethodne vlasti, nestrpljenje i stupanje u štrajkove je poslednjih meseci izraženo na delu. Može se pretpostaviti da je u slučaju prosvete pre svega socijalni element presudan, odnosno da stari zahtevi i dalje jesu na snazi, a nestrpljenje i oslobađanje od straha nisu novog datuma. U drugim slučajevima, uticaji oslobođene energije protesta i otpora spram vlasti uopšte, oslobođenje od straha da će režim odgovoriti represijom, suočavanje sa obelodanjenim malverzacijama prethodnih rukovodstava, ali verovatno i delom pokušaji pripadnika bivše vladajuće koalicije da mobilišu radnike protiv nove vlasti i da izazovu socijalni haos, sve to zajedno je na delu.

Evidentno je da bi novoj vlasti bio potreban određeni period socijalnog mira, kako bi energiju uložila u ekonomsku transformaciju i konsolidaciju. Jer, opasnost od ekonomskog kolapsa i prerastanja socijalnog bunta u socijalni haos jeste realna. S druge strane, ne može se osporiti da navedeni socijalni ekonomski motivisani buntovi, kolikogod opasni u ovom momentu, nose i potencijal autonomnog delanja građana i kontrole vlasti. Kao takvi, oni nose neosporni potencijal društvene opozicije, odnosno podsticanja razvoja civilnog društva.

Pretpostavke za razvoj civilnog društva su, generalno uzev, neodvojive od suzbijanja navedenih ograničavajućih faktora. Konkretno uzev, civilnog društva ne može biti bez kažnjavanja za ratne zločine i druga kriminalna dela, dekriminalizacije policije, formiranja nezavisnog sudstva, uspostavljanja pravne i socijalne sigurnosti, borbe protiv korupcije i sive ekonomije, kao ni bez razvoja političke kulture tolerancije i nenasilja, suprotstavljanja činjenjem govoru mržnje i nacionalizmu, suočavanja sa zločinima i odgovornošću, javne kontrole nove vlasti i generalnog unapređenja društvene opozicije (u delanju za boljitak, a ne više samo protiv unazađivanja). Optimalni rezultat bi bio proces ozdravljenja društva i države u Srbiji, odnosno uspostavljanje i na našim prostorima paradigme „pravna država – civilno društvo“, kao izraza normalnog funkcionisanja društva i države i dokaza o pripadništvu modernosti, tj. Evropi i svetu.

Beograd, 31. 3. 2001.

OBSTACLES TO AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN FRY

Summary

The paper starts from the assumption that the modern society is characterized by the paradigm „legal state – civil society“ which worked neither in „real socialist“ societies nor in the FRY emerging after the breakup of SFRY. Another assumption is that after the removal of the old regime Serbia and FR Yugoslavia have a chance to establish a normal, modern liberal-democratic order. The general view that within the liberal-democratic paradigm there can be no civil society without the legal state, and that there is no rule of law without a developed civil society, as a counterbalance or social opposition to the political power begins to apply to Serbia and FRY as well. However, to which extent a genuine transition of Serbia and FRY into a liberal-democratic order will be achieved depends primarily on the dynamics and quality of the moves undertaken on the way of implementing both poles of the given paradigm. Therefore it is very important to consider the factors limiting the development of civil society in Serbia today. The limiting factors of the democratic transformation, in terms of the establishment of the legal system as well as in the sphere of development of civil society, are manifold: the inherited destroyed and corrupt state, the society devastated in all vital segments (economy, social policy, culture, education, the media); insufficiently developed civil society, including the fact of insufficient articulation of the civic option within the broad movement of popular resistance that won over the old regime. Civil society cannot develop further unless these limiting factors are countered. Concretely put, it is necessary to punish war crimes and other criminal acts, to decriminalize the police, to establish independent judiciary, to provide legal and social security, to fight corruption and black economy, and to develop political culture of tolerance and nonviolence, to act against hate speech and nationalism, to face crimes and responsibility, to establish public control of the new government, and generally to upgrade social opposition.

Key words: civil society, rule of law, social opposition, political culture of tolerance, anti-nationalism, anti-militarism.

DEMOKRATSKA KULTURA PROTESTA*

Kultura protesta i, u širem smislu uzev, demokratska politička kultura predstavljaju sastavne delove razvoja civilnog društva i, utoliko, jesu značajan deo analize odnosa demokratske pravne države i civilnog društva.

U Srbiji ne postoji demokratska pravna država, jer formalno-pravne pretpostavke demokratske vladavine nisu u potpunosti zadovoljene, a ne primenjuju se ni u meri u kojoj su proklamovane. Između ostalog, Ustav nije donet demokratskim, parlamentarnim, javnim putem, podela vlasti nije dosledno sprovedena, sudovi nisu nezavisni od izvršne vlasti, izvršna vlast nije ograničena i kontrolisana, parlament nije izraz pluralizma i ravnoteže pluralizma društvenih interesa.

Takođe, ne postoji civilno društvo, a ono malo elemenata civilnog društva koji su inicijalno formirani u bivšoj Jugoslaviji 70-ih–90-ih pod uticajem zapadnog modela modernosti i delimičnih odstupanja od dominantnog real-socijalističkog modela razvoja (retardirani i deformisani model modernosti), tokom poslednje decenije – iako ne potpuno uništeno – bitno je osujećeno i potisnuto i to, najpre, pod uticajem rasta nacionalizma i nacionalističke umesto građanske identifikacije pojedinca, kao i porasta autoritarnih i totalitarnih obeležja vlasti, a zatim i pod uticajem ratnog raspada bivše Jugoslavije i ratnog okruženja, masovne pauperizacije i duboke ekonomske krize, kao i kriminalizacije vlasti, a u vezi sa svim tim, i s negativnim procesom rasta pravne nesigurnosti – ugroženosti imovine, slobode, života jedinke.

Međutim, dogodila se naizgled ili možda i suštinski paradoksalna stvar, da u društvu u kome ne postoji demokratska pravna država niti s njom povezano civilno društvo dolazi do erupcije demokratske kulture protesta i građanske neposlušnosti, do udruživanja i javnog delovanja autonomnih ličnosti, dakle, do ponašanja u skladu s određenjem civilnog društva. Došlo je do toga da se ljudi ne ponašaju kao masa, već da masovno, nenasilno, autonomno, solidarno – kao samosvesne individue i građani u pravom smislu reči – deluju u suprotstavljanju zloupotrebi vlasti vezanoj za nepoštovanje izborne procedure i rezultata izbora, a pozivajući se na demokratske vrednosti i na poštovanje Ustava i zakona. Dogodilo se da se kroz građanski protest – čija masovnost, intenzitet i dužina trajanja su bili neočekivani i za najkompetetnije analitičare političkih zbivanja, i čiji povod je bio ne tako dramatičan (u smislu da su rat i ekstremni nacionalizam iz bliske prošlosti bili dramatičnije pojave a nisu prerasle u povod masovnog građanskog otpora), ali je bio vrlo jasan i konkretan (izborna krađa) – u stvari počelo formirati civilno društvo.

---

* Tekst je objavljen u: Čupić Č., ur. *Duh vedrine – Kultura protesta–protest kulture (Građanski i studentski protest 96–97)*, Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 1997.

Po mom mišljenju, objašnjenje pomenutog paradoksa moguće je tražiti u činjenici da je u Srbiji, odnosno na prostorima bivše Jugoslavije, u okvirima svakodnevnog života, odnosno na pretpolitičkom nivou (porodica, obrazovanje, rad, kultura,...) došlo tokom nekoliko decenija posleratnog razvoja – pod uticajem relativnog otvaranja prema zapadnom modelu razvoja i državi blagostanja, tj. pod uticajem rasta društvenog standarda i kvaliteta života, posredstvom demokratskih pomaka u kulturi i obrazovanju, kao i u sferi porodice i odnosa među polovima (relativno razaranje tradicionalne patrijarhalne kulture odnosa) – do relativnog emancipatorskog pomaka u smislu formiranja autonomnih ličnosti. Naravno, sa događajima koji su sledili a vezani su za rat i raspad zemlje, za rast rigidnog nacionalizma i drastičan pad društvenog standarda, dolazi i do erozije kvaliteta svakodnevnog života i do gušenja emancipatorskih potencijala svakodnevnog, porodičnog života i ukupnog društvenog života (u kulturi, obrazovanju, kvalitetu slobodnog vremena, uslovima i sadržajima profesionalnog rada). Međutim, s druge strane, upravo zahvaljujući činjenici što je pretpolitički nivo privatnog života bio manje izložen retrogradnim procesima nego javni život i politička sfera, relativno razvijeni potencijal individualne autonomije u porodici, vaspitanju, obrazovanju, kulturi... nije poništen, odnosno doživeo je manje razaranje.

Na određeni način, događaji krajem 1996. i početkom 1997. godine pokazali su da su teze o emancipatorskom potencijalu svakodnevnog, porodičnog (društvenog) života i o značaju navedenog pretpolitičkog nivoa za samu mogućnost stvaranja civilnog društva opravdane i da su našle potvrdu u stvarnosti Srbije.

Pokazalo se da je postojao značajan potencijal razvijenih autonomnih ličnosti (pretežno među obrazovanim i urbanim stanovnicima Srbije), da bi se u trenutku izborne krađe i političke manipulacije (neosporne, vidljive, očigledne) spojio sa preostala dva neophodna preduslova civilnog društva – sa asocijativnošću i javnošću. U momentu kada su autonomne individue masovno krenule u protest, one počinju sebe da iskazuju i izgrađuju kao građane, političke subjekte koji iz privatnog i politički pasivnog „spasavanja duša“ prave kvalitativni iskorak ka *vita activa* i ka javnom zalaganju za demokratizaciju društva i države (posredstvom konkretnog zahteva za priznavanje rezultata izbora, po kojima je demokratska opozicija pobedila u najvećim gradovima Srbije, u većini beogradskih opština i za Skupštinu grada Beograda).

Građanski i studentski protesti 96/97. godine su predstavljali – gledano po sadržaju zahteva (pre svega, poštovanje izborne volje, tj. ostvarenih rezultata izbora sprovedenih u skladu sa zakonom), i po formama delovanja (neprijavljeni i neodobreni od vlasti skupovi, šetnje, „buka u modi“, itd.), kao i po karakteru delovanja (nenasilnost, pluralnost, tolerantnost, itd.) – izraz građanske neposlušnosti, demokratske kulture protesta i demokratske političke kulture uopšte uzev.

Centralna teza jeste ta da su se građanski i studentski protest pokazali u datom političkom momentu i kontekstu u Srbiji kao glavne poluge i pro-

moteri uspostavljanja i razvoja civilnog društva, a u daljoj i kompleksnijoj perspektivi – i kao mogući promoteri eventualnog uspostavljanja demokratske pravne države. Drugim rečima, ovi protesti predstavljaju inicijalni oblik i potencijal za obnovu „odozdo“ društva i države, u situaciji paralelno postojeće i dominantne tendencije ekonomskog, političkog, socijalnog, kulturnog razaranja društva i države u današnjoj Srbiji.

Što se tiče dilema vezanih za politički i društveni karakter i rezultat ovih protesta, može se reći da su već unutar tih protesta i u njihovim međusobnim odnosima prisutni inherentni problemi, a da će se mnoga nova pitanja otvoriti i u slučaju da zahtevi protesta budu delimično ili potpuno zadovoljeni, a pogotovo u slučaju ako njihova emancipatorska energija ne bude iskorišćena za istinske političke i društvene promene.

Inherentno uzev, protesti jesu primarno građanski po vrednostima i orijentacijama, ali shodno kumuliranim višeslojnim elementima negativnog političkog iskustva iz bliske prošlosti (radikalni nacionalizam, populizam, masovno pristajanje na rat, neiskristalisan javno mnjenje i oficijelni stav prema raspadu zemlje i prema ulozi Srbije u ratu, ideološka konfuzija generalno uzev, a posebno oko određenja srpskog nacionalnog interesa, itd.), i u samim protestima povremeno provejavaju elementi nacionalizma i netolerancije (na primer, slogan studenata upućen policiji ispred ambasade Albanije: „Idite na Kosovo“); zatim, ponekad je stavljan veći naglasak na odnos prema prošlosti nego prema budućnosti (povremena simbolička i verbalna apoligija četništva, prenaplašavanje religijske tradicije i nacionalnog identiteta). S druge strane, iako je – uprkos navedenim povremenim i delimičnim odstupanjima – karakter tih protesta primarno građanski i demokratski, dilema proizilazi i iz same činjenice da se navedeni njihov karakter ispoljio na vrlo ograničenom polju konkretnog zahteva vezanog za izbornu krađu. Naime, sama po sebi će se nametnuti dalja provera njihovog demokratskog karaktera povodom daleko kompleksnijih i gorućih političkih pitanja, kao što su problem Kosova, uloga Srbije u ratu, odnos Srbije prema političkom okruženju, prema nacionalnim manjinama, prema srpskom nacionalnom interesu i, generalno, prema srpskom nacionalizmu.

U toku samog protesta se pojavila dilema, a u vezi s njom i polemika oko toga da li studentski protest treba da deluje odvojeno od građanskog protesta okupljenog oko partijske koalicije „Zajedno“.

Studentski protest se pojavio kao relativno autonomni deo ukupnog građanskog protesta. Relativno, jer je podstaknut istim razlozima i ciljevima koji su saglasni s onima vezanim za kolaciju „Zajedno“, zatim, jer su dejstva ta dva protesta kumulativna, a ima i fizičke interakcije (studenti i profesori se često priključuju i tom drugom protestu); i, naravno, jer su i studenti i profesori takođe građani. Pri tom, studentski protest je autonoman, i po mišljenju samih studenata treba takav da ostane. Uprkos tome što se objektivno nametnula dilema da li studentski protest treba da deluje autonomno, s glavnim argu-

mentom protiv da se razdvojenošću dva protesta iznutra usitnjava pokrenuta energija i time otpor gubi i na kvantitetu i na kvalitetu, sami studenti nijednog momenta nisu prihvatili tu dilemu kao svoju, odnosno uporno opstaju na samostalnom delanju.

Argumenti u prilog očuvanju relativne autonomije studentskog protesta mogli bi biti sledeći: prvo, studenti su sami pokrenuli svoj protest i dobili bilo aktivnu ili pasivnu podršku univerzitetskih nastavnika. Drugo, način funkcionisanja studentskog protesta je drugačiji. Naime, u slučaju građanskog protesta, partijska rukovodstva članica koalicije „Zajedno“ od samog početka su se nametnula kao isključivo i samorazumljivo vođstvo protesta, iako građanstvo koje je uzelo učešće u protestu daleko prevazilazi i po broju i po opredeljenjima i po političkoj i društvenoj energiji okvire navedenih partija i njihovih lidera. S druge strane, spontano okupljanje studenata je organizaciono artikulisano oko delovanja Glavnog i Inicijativnog odbora i pratećih studentskih službi, pri čemu studenti sa svih fakulteta imaju predstavnike u rukovođenju protestom i odluke se donose preglasavanjem; nema striktnu hijerarhiju između učesnika u protestu i rukovodstava kao ni u samom rukovodstvu, prisutna je česta smenjivost fakultetskih predstavnika u vođstvu studentskog protesta. Treće, studentski protest ima eminentno karakter pokreta, dok građanski protest dobija zbog prihvatanja dominantne uloge lidera Koalicije karakter sprege partija/pokret. Četvrto, kratkoročno i iz neposredne perspektive gledano, kumulativno dejstvo oba protesta i vremenski duže trajanje protestnih akcija svakog dana plodotvornije je od faktora uvećanog kvantiteta protesta posredstvom mogućeg spajanja dva protesta. S druge strane, dugoročno gledano, činjenica da je studentski protest autonoman ostavlja prostor za nadgradnju studentskih zahteva i profesorskog angažmana u cilju poboljšanja kvaliteta univerzitetskog obrazovanja i borbe za autonomiju Univerziteta, i što je možda još važnije, to ostavlja prostor za kritički odnos i prema političkom delovanju opozicionih partija i lidera koalicije „Zajedno“ i za vreme i nakon protesta.

Sam studentski protest, dakle, prethodno navedenu dilemu ne doživljava kao svoju. S druge strane, već pominjani zajednički problem ograničenih dometa postavljenih zahteva i kvaliteta delovanja, odnosno dilema i perspektiva protesta u Srbiji 96/97, izrazio se i u studentskom protestu i u izvesnoj meri dobio svoje specifične boje. Naime, uz preovlađujući demokratski kvalitet u zahtevima i metodama delovanja studentskog protesta (naglašen kosmopolitizam, pacifizam, evropska i svetska orijentacija, postmoderna relativizacija značaja nacionalnog, ideološkog i religijskog opredeljenja, zatim, tolerancija, kreativnost, otvorenost za pluralizam ideja i delovanja, kultura smeha i razbijanja straha...), prisutni su i elementi naglašavanja ili preneglašavanja nacionalnog momenta i religijske tradicije. Pošto je u ovom slučaju reč prevashodno o mladim generacijama neopterećenim ni socijalističkim ateističkim vaspitanjem, ni neposrednim iskustvom raspada zemlje i rata, odnosno, neopterećenih niti tzv. jugonostalgijom niti, nasuprot tome, direktnim utica-

jima rigidnog nacionalizma i populizma koji je bio preplavio Srbiju pred raspad Jugoslavije i tokom građanskih ratova, moglo bi se zaključiti da prisustvo nacionalne i religijske obojenosti studentskog protesta nema nacionalistički i konzervativni (tradicionalistički) karakter, već da je pre svega odraz potrebe mladih generacija da uspostave sopstveni nacionalni i kulturni identitet unutar a ne mimo svetskih civilizacijskih standarda.

Možemo da zaključimo: prvo, građanski i studentski protest u Srbiji 96/97. predstavljaju snažne izraze inicijalnog formiranja demokratske političke kulture, građanske samosvesti i formiranja civilnog društva, kao važnih, mada ne i jedinih, pretpostavki mogućnosti uspostavljanja demokratske pravne države. Drugo, neosporni demokratski karakter protesta će – pod pretpostavkom da protest uspe i izbori se za ispunjenje svojih zahteva – neminovno morati nadalje da se preispituje i uvek iznova potvrđuje na ključnim političkim problemima s kojima je Srbija strukturno suočena. Treće, pod pretpostavkom da se u budućnosti formiraju institucionalni okviri pravne države i da se formira civilno društvo (trajni kanali kontrole vlasti, tj. svake sledeće vlasti), neophodno je da se neguje demokratska politička kultura iskazana u ovim protestima – kultura dijaloga, tolerancije, kosmopolitizma, odustajanja od kulta ličnosti, kultura nenasilja, smeha, oslobađanja od straha... Četvrto, ako se dogodi da pokrenuta društvena energija za demokratske promene ne doživi konkretnu političku realizaciju u smislu istinske demokratske transformacije političkog poretka i karaktera društva u Srbiji, to će, s jedne strane, značiti veliko razočarenje, potiskivanje probuđene demokratske energije, kao i dalje i još gore razaranje ekonomskog, političkog, društvenog, duhovnog tkiva zemlje. S druge strane, i u slučaju ostvarenja ove najgore opcije, moguće je pretpostaviti da energija koja je probuđena i pokrenuta građanskim i studentskim protestom, tj. inicijalno uspostavljeno nasleđe autonomije, građanske samosvesti, udruživanja, kritičke javnosti, proživljavanja kulture dijaloga, oslobađanja od straha, sticanja kolektivnog osećaja o političkoj težini udruženog otpora, identifikacije s demokratskim vrednostima, izgrađivanja demokratske kulture... da sve to ne može lako i trajno da se potisne a pogotovu da ne može da se eliminiše iz društvene memorije. Utoliko, iskustvo građanskog i studentskog protesta samo po sebi ima civilizacijsku vrednost i trajni inicijalni demokratski potencijal, čija konkretizacija i realizacija ničim unapred nije garantovana, ali je – zahvaljujući samoj činjenici da se navedeno iskustvo dogodilo – moguća u bližoj ili daljoj (nadajmo se ne nedostižnoj) budućnosti.

CIVILNO DRUŠTVO I SVAKODNEVNI ŽIVOT*

Konkretno-istorijska analiza kvaliteta svakodnevnog života i njegovog uticaja na perspektive uspostavljanja i razvoja civilnog društva u savremenoj Srbiji, nameće kao prethodni zadatak kategorijalno određenje svakodnevnog života i njegovog odnosa prema civilnom društvu.

Svakodnevni život je empirijska univerzalija u smislu da je uvek postojao i uvek će postojati. U njemu čovek stiće primarno ljudsko iskustvo i kao jedinka i kao deo zajednice, pre svega, porodice. U njemu se čovek primarno ispoljava kao biće potreba koje te potrebe uvek zadovoljava u skladu sa određenim pravilima i normama (sistemima vrednosti). Deskriptivno uzev, ovaj pojam se odnosi na univerzalnu heterogenost neposrednih i spontanih načina reagovanja ljudi na partikularne zadatke koje im reprodukcija života i društvena stvarnost nameću.

Unutar svakodnevnog života se začinje – gledano ontogenetski i filogenetski – usvajanje osnovnih pretpostavki socijalibilnosti „jezika, pravila upotrebe predmeta i osnovnih društvenih normi“ (Heller, 1982). U njemu se ukrštaju, međusobno uslovljavaju i nadgrađuju subjektivno i intersubjektivno, individualno i kolektivno, partikularno i rodno, priroda i kultura (Lefevr, 1977).

Pojam svakodnevni život je nastao tek u modernoj socijalnoj teoriji, zahvaljujući tome što je sam svakodnevni život postao problematičan (ne više samorazumljiv i jednoznačno reprodukujući), i nametnuo se kao tema. Utoliko moderna socijalna i filozofska misao koja je svesna činjenice da je svakodnevni život temelj celine društvene prakse i temelj sveg znanja, mišljenja i delanja, treba i mora od njega da krene u nastojanju da dođe do relevantnog uvida u karakter društvene stvarnosti (Heller, 1978).

Problemizovanje svakodnevnog života je moguće tek od pojave modernog društva u kome dolazi do relativnog razdvajanja civilnog društva i države i, samim tim, do relativnog osamostaljivanja svakodnevnog života u odnosu na vladajući (naučni) pogled na svet i na vladajuću socijalnu strukturu; zatim, u kome se unutar svakodnevice formiraju relativno autonomne individue, sposobne za kritičku distancu spram datosti svog života i spremne da privatne probleme (konkretne izvore nezadovoljstva) izlože javnosti, na osnovu čega ovi problemi – ukoliko nisu samo pojedinačni – prerastaju u osnov okupljanja i samoorganizovanja ljudi u otporu prema vladajućoj socijalnoj strukturi, a sa ciljem da se kvalitet svakodnevice unapredi.

Otuđenje svakodnevnog života nije isključivo moderna pojava, ali se može govoriti o specifično modernom karakteru otuđenja svakodnevnog ži-

---

* Tekst je objavljen u knjizi: Pavlović, V. ur. *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: EKOcentar, 1995.

vota, odnosno, o protivrečnom karakteru svakodnevnog života u modernosti, koji i jeste relevantan sa stanovišta odnosa civilnog društva i svakodnevice. Naime, svakodnevni život je bio otuđen (kolonizovan) i u predmodernoj istoriji, u smislu da je razvoj pojedinca i modusa svakodnevnog ponašanja bio diktiran „spolja“, od vladajućih jednoznačnih i „prirodno datih“ društvenih „normi i pravila“, ali je religijski pogled na svet ipak davao smisao takvom svakodnevnom životu i pružao je osećaj integrisanosti „ljudskom biću kao celini“. Otudenost svakodnevnog života može postati problematična tek s pojavom moderne logike demokratije, koja u kombinaciji sa univerzalizacijom robne proizvodnje, donosi razaranje (svetosti i jednoznačnosti) tradicionalnog načina života, tradicionalnih „normi i pravila“ i, ujedno, nosi rađanje individualne autonomije i demokratske „javne sfere“, oblikovanje univerzalnih vrednosti i stanovišta „racionalnosti intelekta“ kao temelja kritičkog preispitivanja navedenih „normi i pravila“. Dodatni razlozi za problematizovanje svakodnevnog života u modernosti su povezani sa specifično modernim oblikom otuđenja svakodnevnog života – sa njegovom racionalizacijom – prodiranjem naučnog pogleda na svet u svakodnevni život i sa njegovom nemoći da pruži smisao životu, da integriše heterogene aktivnosti pojedinca i da mu pruži osećaj celovite ličnosti, što rezultira individualnim osećanjem alijencije, bivanja spolja dirigovanom marionetom, osećajem nezadovoljstva. To je tačka u kojoj stanovište „racionalnosti intelekta“¹ dotiče svakodnevni život, odnosno gde subjektivno iskustvo nezadovoljstva ima rezonancu prema univerzalnim ljudskim vrednostima (Heller, 1982).

Moderno protivrečje između otuđene „racionalnosti razuma“ i razotuđujuće „racionalnosti intelekta“ ispoljava se na planu pojedinca kao protivrečje između heteronomnih, dirigovanih, konformističkih i manipulativnih „osoba“ sklonih iracionalnosti i, na drugoj strani, autonomnih ličnosti sklonih demokratskom tipu mišljenja, ponašanja i delanja. Na društvenom planu ono se ispoljava kao protivrečje između dirigovanog kolektivnog ponašanja sklonog neofundamentalizmu i, na drugoj strani, formiranja demokratskog tipa „društvenog karaktera“.

Svakodnevni život je u modernom društvu (kao i samo to društvo) strukturalno protivrečan – otuđen (racionalizovan, kolonizovan), ali sadrži i emancipatorske potencijale. Pošto je svakodnevni život (uključujući i porodični život) primarno polje oblikovanja i zadovoljavanja ljudskih potreba,

1 „Racionalnost intelekta“ je sintagma koju Helerova upotrebljava za specifično moderni nivo razvoja istorijske svesti („samosvesti čovečanstva“) zasnovan na univerzalnim ljudskim vrednostima i inherentan demokratskoj javnosti i civilnom društvu. Praktičko delanje u skladu sa „racionalnošću intelekta“ označava kritički odnos sa stanovišta univerzalnih vrednosti prema otuđenom (racionalizovanom) karakteru celokupnog društvenog života u modernosti, uključujući i svakodnevni život. S druge strane, praktičko delanje u skladu sa otuđenom „racionalnošću razuma“ označava pristajanje na otuđenu svakodnevnicu i na postojeće ukupno društveno stanje, odnosno, pristajanje na ispražnjen od moralnog sadržaja pragmatizam „naučno zasnovanih“ pravila ponašanja u svakodnevnom životu i u institucijama socijalne strukture. (Videti: A. Heller, „Everyday Life, Rationality of Reason, Rationality of Intellect“, 1982. Videti, takođe: D. Vujadinović, *Teorija radikalnih potreba – „Budimpeštanska škola“*, 1988.)

neophodno je da se njegova protivrečja analiziraju i sa stanovišta potreba. U modernoj svakodnevici i uopšte u modernom društvu, dolazi – uprkos antinomičnom karakteru tih procesa – do svestranog i univerzalnog razvoja ljudskih potreba i sposobnosti, i to upravo zahvaljujući tome što univerzalne vrednosti kao specifično moderni nivo „istorijske svesti“ utiskuju vrednosni sadržaj svim strukturama potreba. U tom smislu se univerzalne vrednosti javljaju kao zajednička determinanta i otuđenog i neotuđenog karaktera potreba u modernosti (bilo da su u pitanju materijalne, egzistencijalne ili duhovne, kulturne potrebe). Naime, i otuđene (kvantifikovane) potrebe kao i neotuđene (kvalitativne) potrebe proizlaze iz univerzalnih vrednosti slobode, jednakosti, dostojanstva ličnosti, s tom razlikom što u slučaju njihovog oblikovanja i zadovoljavanja nije prisutno svesno opredeljenje za ove vrednosne sadržaje kao regulativne ideje mišljenja, htenja i akcije, već je u pitanju njihovo stavljanje u funkciju kvantifikacije, homogenizacije i redukcije bogatstva ljudskih potreba. U tom slučaju se uspostavlja specifična sprega principijelne neograničenosti potreba oblikovanih univerzalnim vrednostima sa tri žudnje (usmerene na novac, moć i posed) – za *slavom*, *bogatstvom* i *moći*, što je u neposrednoj funkciji produkcije i reprodukcije logike kapitala i kvantifikovanog „progresa“ (Heller, 1982).

Analiza svakodnevnog života je inherentno povezana i s analizom porodičnog života. Porodica je jednako kao i svakodnevni život empirijska ljudska univerzalija i pri tome se ovo dvoje međusobno ukrštaju i pretpostavljaju. Porodica je čelijski oblik zajednice i polazište socijalizacije, oblikovanja potreba i sistema vrednosti, formiranja tipa ličnosti i kvaliteta međuljudskih odnosa.

Porodica i odnosi među polovima su u modernom društvu – jednako kao i svakodnevni život – strukturno protivrečni i to specifično određeni sukobom između patrijarhalne tradicije i tendencija njenog razaranja. Sukob tradicije i emancipacije, odnosno pojačavanje emancipatorskog aspekta porodičnog života i odnosa među polovima je od izuzetnog značaja za uspostavljanje i razvoj civilnog društva. Naime, ako su vaspitanje i sistem vrednosti koji se afirmišu u porodici zasnovani na univerzalnim ljudskim vrednostima, na antiautoritarizmu, antikolektivizmu, antinacionalizmu – otvoren je put formiranju autonomnih ličnosti, formiranju ravnopravnih odnosa među polovima i među roditeljima i decom, a time je otvoren put i civilnom društvu. I obratno.

Civilno društvo se u ovom slučaju, naravno, analizira pre svega sa stanovišta tipa ličnosti koje ono i podrazumeva i promoviše i u tom kontekstu sa stanovišta njegovog odnosa prema kvalitetu porodičnog i svakodnevnog života u modernosti.

Civilno društvo je delatno i komunikabilno polje (javno polje), u kome se artikuliše nezadovoljstvo iz privatnog (pojedinačnog i porodičnog) života i kolektivnog života (vezanog za obrazovanje, zdravlje, stanovanje, zaštitu sredine, rad...) sa stanovišta „racionalnosti intelekta“, odnosno u kome se na nezadovoljstvo postojećim reaguje kao autonomna ličnost i u pojedinačnom ponašanju („privatno je političko“) i u kolektivnom delanju, zasnovanom na principu javnosti i asocijativnosti (u novim društvenim pokretima, lokalnim

samoupravama, različitim oblicima građanske neposlušnosti). To je polje vaninstitucionalne politike ili posredujuće polje između pojedinca, porodice, društva uopšte uzev, na jednoj strani, i države i institucionalne politike, na drugoj strani.

Civilno društvo je autonomna sfera javnog delovanja građana, tako da je građanin kao slobodna ličnost njegov imanentni nosilac. Osnovu civilnog društva ne može da čini pojedinac prosto kao vlasnik privatne svojine ili kao osoba koja funkcioniše na otuđeni način (naprosto pristajući na date uslove egzistencije), već kao građanin i autonomno biće sposobno i spremno u svojoj privatnoj i javnoj delatnosti da odlučuje i da se samoorganizuje u svrhu promovisanja i odbrane određenog kvaliteta privatnog i javnog života.

Ako su u modernom društvu struktura potreba, porodični i svakodnevni život, kao i individualni i društveni karakter obeleženi imanentnim protivrečjima (u krajnjoj instanci, sukobom logike kapitala i logike demokratije), onda je i civilno društvo nužno obeleženo ovim protivrečjima, odnosno, njegovi temeljni principi – autonomnost, asocijativnost i javnost se moraju shvatiti i tretirati kao tendencija za koju se treba konstantno i uvek iznova boriti, uz istovremenu borbu za prevazilaženje negativnih (sa stanovišta logike demokratije) aspekata civilnog društva, kao što su neloyalna konkurencija, posesivnost, egoističnost, partikularizam, lokalizam, netolerancija, na jednoj strani, i za afirmaciju na drugoj strani svih onih obeležja koja mu daju emancipatorski, demokratski karakter, kao što su: solidarnost, pluralizam, mondijalizam, saglasje između pluralizma i univerzalizma, tolerancija, kultura dijaloga, humanitarizam, eunomija, kontraktualnost.

Za emancipatorski potencijal civilnog društva i za njegovu stalnu demokratsku rekonstrukciju od vitalne važnosti je formiranje pojedinca kao autonomne ličnosti i to, pre svega, u porodici i u svakodnevnom životu. S druge strane, s obzirom na to da se u svakodnevnom životu svakog pojedinca kroz lično iskustvo i sudbinu prelamaju uticaji svih sfera društvenog života, za razvoj i unapređivanje demokratskih sadržaja civilnog društva neophodno je da se jedinka vaspitava i socijalizuje unutar demokratskog tipa porodice, da uzima učešće u demokratski oblikovanom obrazovanju, kulturi, asocijacijama, da ima pristup slobodnim medijima. U tom smislu je civilno društvo rezonantno u odnosu na sve sfere društvenog života – porodicu, svakodnevnicu, ekonomiju, obrazovanje, nauku, kulturu, medije i dr. i to u meri u kojoj su one autonomne u odnosu na oblast institucionalne politike, odnosno, u meri u kojoj podstiču razvoj autonomne ličnosti i univerzalni razvoj njenih neotuđenih potreba i sposobnosti, kao i u meri u kojoj afirmišu univerzalne ljudske vrednosti i demokratske principe solidarnosti, tolerancije, humanitarizma.

Baza civilnog društva, subjektivno uzev, jesu ljudi u svom svakodnevnom i porodičnom životu, a objektivno uzev, baza civilnog društva je, s jedne strane, otuđeni i protivrečni karakter svakodnevnog i sveukupnog društvenog života, i s druge strane, demokratska javnost i univerzalne ljudske vrednosti („racionalnost intelekta“). U svakom slučaju je individualni i kolektivni svakodnevni život osnov formiranja i inicijalnog ispoljavanja i pozitivnih i negativnih svojstava civilnog društva.

S druge strane, civilno društvo ipak „isključuje individualni i porodični život“, kao eminentno pripadne privatnoj sferi i ne može da se identifikuje sa „društvom“, čak ni sa njegovim emancipatorskim aspektom. *Differentia specifica* civilnog društva u odnosu na njih je vezana za aktivno, javno, kritičko, racionalno ponašanje prema privatnim i društvenim problemima, odnosno kolektivno dobrovoljno delanje i samoorganizovanje ljudi za promenu postojećeg kvaliteta svakodnevnog i porodičnog života, kao i različitih aspekata društvenog života.

Svakodnevni i porodični život nisu strukturno pripadni civilnom društvu, mada čine (zajedno sa „društvom“ u celini) njegovo nezaobilazno okruženje i bazu.

Demokratski potencijal svakodnevnog života je nužan ali ne i dovoljan uslov za funkcionisanje civilnog društva. U njemu su koreni autonomnosti pojedinca, bez koje civilno društvo nije moguće. Princip autonomije tek u kombinaciji sa principima asocijativnosti i javnosti zaokružuje strukturne komponente civilnog društva.

Princip autonomije tek u kombinaciji sa principima asocijativnosti i javnosti dobija svoje puno demokratsko značenje, odnosno, autonomna ličnost jeste to u pravom smislu reči tek kao subjekt civilnog društva, kao građanin spreman na samoorganizovanje i vaninstitucionalno političko delovanje. Međutim, taj princip autonomije i sam po sebi ima emancipatorsku vrednost, kao prethodni i nužni korak na putu ka civilnom društvu.

Već je pomenuto da je moderno društvo prvo društvo u ljudskoj istoriji u kome je došlo do relativnog osamostaljivanja svakodnevnog života u odnosu na vladajući pogled na svet i vladajuće političke, socijalne i ekonomske strukture. Međutim, može se govoriti i o relativnoj samostalnosti svakodnevnog života i u odnosu na samo civilno društvo, odnosno o emancipatorskom kvalitetu svakodnevnog života kao takvog, o „kvalitetu života“. Naravno, s obzirom na povratnu spregu između svakodnevnog života i civilnog društva može se govoriti u izvesnom smislu i o emancipatorskom kvalitetu modernog društvenog života kao takvog.

Naime, sa stanovišta demokratske politike nije beznačajno civilizacijsko dostignuće (kolikogod da je njegova uloga samo inicijalna) ako se jedinke u svom svakodnevnom i društvenom životu formiraju u manjoj ili većoj meri kao ličnosti, sa neotuđenim kvalitativnim potrebama, sposobnostima i afinitetima, sa izraženom kreativnošću, kritičkim pristupom, inicijativnošću, vitalnošću, sa kulturom tolerancije i dijaloga, u duhu kosmopolitizma i humanosti. Ako se i van konteksta „vaninstitucionalne politike“, što može da znači i pre punog formiranja civilnog društva ili u uslovima potisnutog civilnog društva, ljudi ponašaju, delaju, razmišljaju sa stanovišta univerzalnih vrednosti i suštinski saglasno sa principima na kojima počiva civilno društvo, može se govoriti o inicijalnim pretpostavkama ili klicama civilnog delanja. Ljudi mogu da se ponašaju relativno autonomno, a da pri tome još uvek ne delaju kao pravi akteri civilnog društva. Sa stanovišta demokratske politike jeste negativno to što oni kao takvi ipak još nisu akteri civilnog društva, ali je pozitivno to što bi jedino oni kao takvi i samo njima slični u principu mogli da prerastu u pomenute aktere.

Teza o relativnoj nezavisnosti emancipatorskog potencijala svakodnevnog života (a posredno i društvenog života) od civilnog društva od posebnog je značaja za analizu perspektiva demokratije u onim društvima koja još uvek nisu uspostavila civilno društvo, pa je u tom smislu značajna i za analizu aktualne situacije u Srbiji.

Opšta pretpostavka od koje je počeo rad na projektu (knjizi *Potisnuto civilno društvo*), bila je ta da je u Srbiji danas potisnuto i ono malo elemenata civilnog društva koji su uspeli bili da se probiju kroz ljušturu rigidnog sistema i da se uspostave u bivšoj Jugoslaviji, a kao opšti zaključak iz pojedinačnih analiza sledi da su perspektive za razvoj civilnog društva u Srbiji, i time za demokratizaciju države i društva, za duži period neizvesne i loše. Sa stanovišta ove specifične teme i iz perspektive dosadašnje analize odnosa svakodnevnog života i civilnog društva nameće se pitanje, koje nije u suprotnosti ni sa polaznom pretpostavkom projekta ni sa dobijenim rezultatima, ali jeste specifično u odnosu na njih, jer izlazi iz okvira imanentne analize civilnog društva. Pitanje je: Da li i u kojoj meri postoje na pretpolitičkom i vanpolitičkom nivou unutar svakodnevnog, porodičnog i društvenog života u sadašnjoj Srbiji inicijalne pretpostavke civilnog društva? Da li elementi autonomije, inicijativnosti, kvalitativnog razvoja potreba i sposobnosti, kosmopolitskog sistema vrednosti postoje i opstoje uprkos svemu, da bi kao takvi predstavljali klicu mogućnosti za buduću demokratizaciju. Ostavljaju se po strani imanentne analize toga da li postoje ili ne institucionalne i vaninstitucionalne pretpostavke za uspostavljanje civilnog društva (i ako ne postoje zašto je to tako) i stavlja se težište na analizu toga da li individualni i društveni karakter ljudi i kvalitet njihovog života u bivšoj Jugoslaviji i sadašnjoj Srbiji daju ikakve šanse civilnom društvu (nezavisno od toga da li će te šanse biti ostvarene ili ne).

U bivšoj Jugoslaviji, nakon Drugog svetskog rata, a naročito od 60-ih i 70-ih godina bilo je prisutno specifično ukrštanje elemenata zapadnog i istočnog modela modernog društva, uopšte uzev, i naravno, vezano i za kvalitet svakodnevnog i porodičnog života.

Uočljivi su bili začeci civilnog društva u vidu pojave novih društvenih pokreta, ispoljavanja građanskog otpora i neposlušnosti, iako su na delu bile i značajne političko-pravne prepreke za punu afirmaciju civilnog delanja i identiteta građanina.

U sferi porodičnog života i u razvoju potreba i sposobnosti unutar svakodnevnog života, kao i sferi obrazovanja, kulture, komunikacija i dr., prisutni su bili izvesni emancipatorski pomoci i podsticaji za razvoj pojedinaca kao autonomnih ličnosti.

Svakodnevni i porodični život su stekli relativnu autonomiju u odnosu na vladajući pogled na svet i poredak, a zahvaljujući vidnom rastu društvenog standarda od 70-ih do 90-ih godina, karakterišu ih u civilizacijskom i kvalitativnom smislu relativno visoki dometi.

Oblast vanpolitičkog i pretpolitičkog života (u smislu onoga što prethodi konstituisanju civilnog društva kao domena vaninstitucionalne politike), otvorila je izvesne prostore pojedincima za razvoj autonomije, kreativnosti,

inicijativnosti i utoliko, tendencijski i potencijalno se stvarala baza mogućeg budućeg civilnog društva i istinske demokratizacije.

Naravno, uočljivi su, s druge strane, i negativni aspekti uticaja zapadnog modela u smislu „kolonizacije svakodnevnog života“, tj. otuđenja, redukcije i homogenizacije potreba na bazi žudnji za slavom, moći i bogatstvom, zatim, pojave potrošačkog mentaliteta i masovnog društva, prisustva i negativnih aspekata civilnog društva (egoizma, neloyalne konkurencije, partikularizma).

S druge strane, još je izraženije prisustvo istočnog modela „diktature nad potrebama“ (mada indirektnije i s manjim intenzitetom), a ono se na nivou svakodnevnog i porodičnog života ispoljavalo preko ideološke redukcije i kontrole potreba, preko politizacije svakodnevnog života, preko relativno snažno očuvane patrijarhalne strukture odnosa.

Kada je reč o porodici i odnosima među polovima, u slučaju bivše Jugoslavije se može govoriti o kombinaciji varijanti sukoba tradicije i emancipacije Istoka i Zapada. To je žene u Jugoslaviji u nekim aspektima dovodilo u prednost i u odnosu na žene Zapada (srazmerno su masovnije uključene u radni odnos i u više i visoko obrazovanje, socijalno, zdravstveno, radno, materinski su bolje zaštićene), a svakako u veliku prednost u odnosu na žene Istoka (žene u Jugoslaviji su doživele elemente materijalnog i kulturnog blagostanja, komunikaciju sa svetom, kultivisanje potreba i razvoj estetskih kriterijuma u oblasti ishrane, odevanja, ponašanja, izgleda...). S druge strane i one su, kao i žene Istoka dvostruko opterećene (mada u manje rigidnim formama), jer je i ovde patrijarhalna tradicija još uvek jaka. U celini uzev, patrijarhalni stereotipi relativno gube na snazi i prisutne su promene u odnosima među polovima u porodici i društvu, kao i promene u odnosima između roditelja i dece. Emancipatorski pomaci su naročito izraženi u urbanim sredinama, među obrazovanim i mlađim ljudima.

Sa zaoštavanjem krize u ekonomskim, političkim, međunacionalnim i međurepubličkim odnosima, a posebno sa jačanjem nacionalizma i sa raspadom zemlje, dolazi do značajnog pomeranja karakteristika lokalnih zajednica u pravcu istočnog modela (u različitoj meri i u različitim varijantama). Pri tome, model „diktature nad potrebama“ doživljava sve dublje pervertiranje u situaciji potiskivanja i anuliranja već usvojenih demokratskih uticaja Zapada i istovremenog preneglašavanja nacionalnog momenta. Politički voluntarizam komunističkog tipa (nametnuti kosmopolitizam), koji je namerno zanemario i potiskivao demokratsko rešavanje problema etničke pluralnosti, specifičnost različitih tradicija i nacionalnih identiteta, sada prerasta u politički voluntarizam nacionalnih (republičkih) elita koje zloupotrebljavaju frustriranost nacija i podstiču masovno iracionalno ponašanje nacionalnih entiteta i međusobno neprijateljsko suočavanje različitih nacionalizama.

Sa izbijanjem rata, na scenu stupa (u Srbiji na jedan način, u Hrvatskoj na drugačiji), mnogo drastičnija i civilizacijski razornija varijanta „diktature nad potrebama“ nego što je bila ona na delu u istočnoevropskim društvima „realsocijalizma“. Paradoksalno je upravo to što se nova, vrlo retrogradna i patološka varijanta „diktature nad potrebama“ dešava na prostorima bivše Jugoslavije, u kojoj je ovaj istočni model bio najmanje prisutan i najmanje rigidan.

U aktualnoj Srbiji se, dakle, negativni trendovi od vremena raspada zemlje i vezano sa trajanjem građanskog rata na prostorima bivše Jugoslavije nastavljaju i, naravno, pojačavaju. Moglo bi se reći da u njoj motornu snagu rigidne „diktature nad potrebama“ predstavljaju drastična ekonomska kriza, nacionalizam i rat u okruženju. Pri tome, u okvirima ovog rada ostaju po strani političke implikacije teze o pervertiranoj „diktaturi nad potrebama“ (o prelasku sa „levog“ na „desni“ totalitarizam, tj. na „etnonacionalistički totalitarizam“). Nas zanima, pre svega, kako se retrogradni procesi odražavaju na svakodnevni život.

U najopštijem smislu se može reći da je u poslednjih nekoliko godina došlo do naglog, dubinskog i intenzivnog pogoršanja kvaliteta svakodnevnog života i u materijalnom i u duhovnom smislu, pri čemu je vrhunac negativnih procesa, uopšte uzev i s odrazom na svakodnevnicu, bio na delu tokom 1993. godine (galopirajuća inflacija i masovno siromašenje stanovništva, nacionalistička euforija, eskalacija rata u Bosni). U 1994. godini² su ipak primetna u svakom od navedenih aspekata izvesna poboljšanja, a naročito u ekonomskom pogledu (vezano za primenu ekonomskog stabilizacionog programa).

Što se tiče uticaja nacionalizma na svakodnevni život, može se govoriti o tendenciji nacionalističke manipulacije potrebama, sposobnostima i sistemima vrednosti ljudi, o tendenciji redukcije i kontrole svakodnevnog i porodičnog života (njihovoj „pozitivnoj subordinaciji“) shodno „nacionalnom interesu“. Ljudi su kao pojedinci i kao kolektiviteti stešnjeni u svom ponašanju, mišljenju, načinu života nacionalno ograničenim i nacionalistički determinisanim informacijama, medijskom propagandom, oficijelnom ideologijom. Poželjno je samo ono individualno i grupno mišljenje i ponašanje koje je u skladu (prevashodno ili čak i isključivo) sa „srpskim nacionalnim interesom“. Naravno, navedena nacionalna homogenizacija izaziva frustracije i prikriveni ili otvoreni otpor kod onih koji i dalje ne žele da pristanu na primat kolektivnog nad individualnim principima, i primat nacionalnog i etničkog nad građanskim principom.

Rat u okruženju izaziva kod ljudi strah, strepnju, dileme, zbunjenost, nevericu, psihičke traume, pri čemu nije bio ni mali broj onih koji su ga podržavali (zbog odbrane „ugroženog srpstva“) i onih koji su poverovali medijskoj propagandi (proratnoj kampanji) da je bio neizbežan. Uticaji rata su posredno prisutni u svakodnevici svih – preko medija, ekonomske bede i sankcija UN, izbeglica (često i najbliže rodbine)³, kao i preko pogibije najbližih ili brige za rodbinu u područjima zahvaćenim ratom⁴.

2 Redukcije električne energije u zimskom periodu 1994. godine ipak podsećaju po svom razarajućem dejstvu na svakodnevni život ljudi (po namatanju disfunkcije, nereda, nepredvidljivosti, nekomfora...) na najgori period s kraja 1993. godine.

3 Prema skorašnjim podacima Crvenog krsta Jugoslavije, u Srbiji se nalazi oko 500.000 izbeglica, od kojih je oko 400.000 smešteno u porodicama (kod rođaka, prijatelja, nepoznatih dobrovoljnih domaćina, u iznajmljenim sobama i stanovima).

4 Beogradska agencija „Argument“ je u saradnji sa CIET International (Acapulco, Mexico) i McMaster University (Hamilton, Canada) realizovala u aprilu 1994. godine istraživački projekat „Social Conditions of Health“, u koji je uključeno 3.335 domaćinstava iz Srbije (sa ukupnim brojem članova 12.783, a od toga 2.777 izbeglica). Na pitanje da li je po-

Glavni uzrok naglog i sveobuhvatnog pada kvaliteta svakodnevnog života i životnog standarda (materijalnih i kulturnih uslova i aspekata egzistencije ljudi) ipak je vezan za ekonomsku krizu i posebno za hiperinflaciju koja razara privredu tokom 1992. i 1993. godine i kulminira krajem 1993. godine. O rapidnoj pauperizaciji zemlje i masovnoj pauperizaciji stanovništva upečatljivo govori podatak o padu društvenog proizvoda po glavi stanovnika od 2148 dolara, koliko je iznosio 1989. godine, na samo oko 900 dolara tokom 1993. godine (i na 700 dolara na samom kraju te godine)⁵. Kada govorimo o relativno boljoj ekonomskoj situaciji i povećanom životnom standardu tokom 1994. godine, onda je reč o poboljšanju u odnosu na najgori period, dakle, o nečemu što je daleko od nivoa standarda i kvaliteta svakodnevnog života koji je bio dostignut u bivšoj Jugoslaviji (i Srbiji unutar nje) u periodu od 70-ih do 90-ih godina. U tom smislu postoje procene da bismo pod određenim povoljnim uslovima tek za 18 godina mogli nanovo da živimo na nivou iz 1990. godine.⁶

Pođe li se od pretpostavke da je u vremenu relativnog rasta društvenog standarda u bivšoj Jugoslaviji nivo zadovoljavanja i razvoja i individualnih i društvenih potreba, odnosno i egzistencijalnih i kulturnih (duhovnih) potreba, dostigao bio i u kvantitativnom i u kvalitativnom smislu civilizacijsko-kulturne standarde koji odgovaraju zemljama koje se nalaze u gornjoj grupi srednje razvijenih (A. Pošarac, 1994), u sadašnjoj Srbiji se može govoriti o vidnoj redukciji ukupnog razvoja i zadovoljavanja potreba, uzrokovanoj masovnim i rapidnim siromašenjem najvećeg dela stanovništva. Ljudi su prinuđeni da (uprkos svojoj nepripremljenosti na to) odustaju od već stečenih civilizacijskih standarda u načinu života, od kvalitativnih kriterijuma u ishrani, odevanju, obrazovanju, korišćenju slobodnog vremena, od kulturnih i estetskih navika, zdravstvenih i higijenskih navika. Zbog nametnute nemogućnosti da se zadovolje najelementarnije egzistencijalne potrebe, kod najvećeg dela stanovništva dolazi do svođenja svakodnevice na borbu za puko preživljavanje. To automatski znači da osnovna egzistencijalna potreba za hranom izbija u prvi plan⁷, ali da se pri tome i ona zadovoljava na nižem nivou, gledano i

---

rodica izgubila nekog bližnjeg u prethodnoj godini dobijen je potvrđan odgovor u 390 slučajeva, pri čemu je u 4% slučajeva naveden rat kao uzrok smrti.

- 5 O ekonomskim uzrocima i pokazateljima masovnog siromašenja stanovništva u Srbiji, videti tekst A. Pošarac, koji je deo projekta.
- 6 Procena potiče od Centra za razvoj Saveznog ministarstva za nauku i tehnologiju. Iz istog izvora potiče podatak da je sadašnja Jugoslavija izgubila, zbog sankcija UN i raspada bivše Jugoslavije, u periodu od 1991. do 1994. godine 45,117 milijardi dolara, a da će se taj gubitak uvećati do 2011. godine na čak 147,3 milijarde dolara. „Do ovih brojki došlo se procesom gubitaka na osnovu neostvarenog društvenog proizvoda (38,136 milijardi dolara), na osnovu plaćanja radnika na prinudnim odmorima (436 miliona) i usled vanekonomskog odliva (5,13 milijardi dolara). Vanekonomski odliv znači humanitarnu pomoć izbeglicama i stanovništvu u Krajinama. I pod uslovom da ove brojke smatramo preteranim, skora budućnost nam je daleko od svetle“ (S. Vujović, prilog u knjizi *Razaranje društva*, str. 114).
- 7 „Struktura troškova domaćinstava se značajno promenila, tako što je postala slična onoj u manje razvijenim ekonomijama. U proseku, troškovi ishrane su porasli sa 35,9% u 1990. na 52,1% u periodu januar-jun 1993, što je mnoge porodice ostavilo bez sredstava za zadovoljenje bilo kojih drugih potreba.“ (A. Pošarac, 1994: 4).

kvantitativno i kvalitativno⁸. S druge strane, to znači da se drastično smanjuju raspoloživa lična sredstva za zadovoljenje drugih materijalnih potreba (za kvalitetnim stanovanjem⁹, odevanjem, trajnim materijalnim dobrima¹⁰, kvalitetnim prevozom i saobraćajnim uslugama), kao i potreba za ličnom higijenom, održavanjem zdravlja, obrazovanjem, rekreacijom, odmorom¹¹.

Što se tiče društvene potrošnje, ona je u (bivšoj) Jugoslaviji bila principi-
jelno orijentisana, a delom je i uspevala da se realizuje, po načelima solidar-
nosti, raspodele prema potrebama, a sa ciljem ublažavanja socijalnih razlika i
davanja mogućnosti svakome – nezavisno od socijalnog, materijalnog, kultur-
nog statusa – da ima jednak pristup obrazovanju (besplatno školstvo), zdrav-
stvu (besplatna zdravstvena zaštita), socijalnoj zaštiti i brizi o deci, pravima

-
- 8 U okviru istraživanja koje je grupa autora sproveda u novembru i decembru 1993. godine (na teritoriji SR Jugoslavije bez Kosova), sa uzorkom od 1203 ispitanika i poduzorkom (ekonomska elita) od dodatnih 325 ispitanika, i iz koga je rezultirala knjiga *Razaranje društva*, Beograd 1994. (M. Lazić i sar.), po pitanju ishrane se došlo do određenih rezultata koji su, zatim, upoređivani sa rezultatima sličnog istraživanja iz 1988. godine. Tako, 1993. godine 67% ispitanika ima tri obroka dnevno, a 27% dva obroka, dok 1988. godine 80,3% ispitanika ima tri obroka, a 15,3% dva obroka dnevno. Zatim, 1993. godine se mesom svakodnevno hrani samo 16% ispitanika, mlekom i mlečnim proizvodima 41,5%, povrćem 68%, a voćem 52,4%, dok je 1988. godine meso redovno jelo 33,2%, mleko i mlečne proizvode 46,5%, a voće i povrće 49,7%. Samo jedna četvrtina ispitanika pojede 1993. godine potrebnu količinu hleba (do 250 g), 40% pojede do polovine kilograma hleba, a 36,3% pojede više od pola kilograma ove namirnice (videti: S. Vujović, str. 92).
- 9 Hroničan problem (bivše) Jugoslavije vezan za oskudicu stanova i nizak kvalitet stanovanja sada je mnogo izraženiji. Prvi razlog je što je ukupna masa stambene izgradnje drastično smanjena, što je u direktnoj vezi sa pražnjenjem građevinskih fondova i zamiranjem građevinarstva u uslovima ekonomske krize i embarga. Gotovo je potpuno ukinuta tzv. društvena dodela stanova; gradnja tzv. stanova solidarnosti za najsiromašnije se ukida ili se pretvara u izgradnju naselja za izbeglice. Stambena politika otkupa društvenih stanova od nosioca stanarskog prava, koja je započeta pre raspada Jugoslavije, a sada se u Srbiji privodi kraju, dovela je do značajne preraspodele društvenog bogatstva. Naime, oni koji su dobili od društva stan i sada ga za mala sredstva otkupili, stekli su značajne materijalne privilegije, a oni koji nisu uspeli da dobiju stan (iako su takođe odvajali deo dohotka u stambene fondove) sada su još mnogo dalje od mogućnosti da ikada reše svoj stambeni problem. Pri tome, njihov problem se pooštava i sa činjenicom da cene iznajmljenih stanova stalno rastu (zbog povećane tražnje usled priliva izbeglica).
- 10 Dok je donedavno bilo karakteristično masovno opskrbljivanje stanovništva raznim proizvodima kao što su nameštaj, oprema za domaćinstvo, radio i TV aparati, muzički instrumenti, automobili, kuće za odmor (često i sa potrošačkim preterivanjem), sada se od neophodnih i podrazumevajućih u domaćinstvu mnoga od njih pretvaraju u luksuz. Automobili se manje kupuju i manje voze (a često se voze i u poluispravnom stanju), tako da je većina stanovništva prinuđena da koristi pretrpani, nekomfortni i oskudni javni saobraćaj.
- 11 Kultura putovanja i visokokvalitetnog korišćenja godišnjih odmora (inostranstvo, more, planine), koja je decenijama podsticana za relativno široke slojeve (uz pomoć povoljnih kredita), sada se za najveći broj pretvara u luksuz, a s druge strane, zamenjuje se „šverc turizmom“.

Broj turista iz SRJ u primorskim mestima bio je 1993. godine 341.000, za razliku od 951.000 u 1990; zatim, na planinama 267.000 u 1993. godini, za razliku od 550.000 u 1990. godini; u banjama 274.000 u 1993. godini, za razliku od 455.000 u 1990. godini (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1994).

koja proističu iz rada (radno zakonodavstvo), kulturi. Društvena potrošnja je bila relativno dobro razvijena, nalazila se u stalnom kvantitativnom usponu i uticala je značajno na rast kvaliteta životnog standarda¹². Ipak, generalno uzev, zbog materijalne oskudice, kao i zbog nedoslednosti u vrednosnoj usmerenosti društvene potrošnje, ona je u navedenom periodu relativnog materijalnog i socijalnog blagostanja hronično bila obeležena protivrečjima između podsticanja „buma obrazovanja“ i neiskorenjene nepismenosti, podsticanja autentične kulture za mase stanovništva i kulturnog kiča, podsticanja kulturnih vrednosti u sferi potrošnje i potrošačkog mentaliteta, podsticanja kvalitetnog osmišljavanja slobodnog vremena i manipulacije njime, podsticanja egalitarnosti i demokratizacije zdravstvene i socijalne zaštite svih (a posebno dece, majki, starih) i pooštavanja socijalnih razlika sa negativnim konsekvencama po zdravlje i socijalnu sigurnost (Berković, 1977).

Aktualnu situaciju društvene potrošnje karakteriše drastični pad kvantiteta i kvaliteta ovog tipa potrošnje, sa izuzetno negativnim uticajem na životni standard stanovništva u Srbiji, sa odustajanjem od egalitarnosti i solidarnosti – bilo zbog promene vrednosne orijentacije, bilo zbog ispraznenih društvenih fondova i nemogućnosti da se i ono što je ostalo od ovih principa u zdravstvenom, socijalnom, radnom zakonodavstvu realizuje. Utoliko se društvena potrošnja sve manje javlja kao faktor ublažavanja socijalnih razlika i omogućavanja siromašnim, bolesnim, starim, nemoćnim jedinkama minimuma normalnih uslova za život. Štaviše, pad društvenog standarda se javlja kao promotor rastuće socijalne nesigurnosti „slabih“ društvenih grupa, s tim što se i u opštem smislu može govoriti o naglom rastu socijalne nesigurnosti – zbog bliskosti ratnih područja, narasle ratne psihoze, psihotičnih reakcija povratnika sa ratišta, porasta kriminala i dečije delinkvencije, nabujale „sive“ ekonomije i kriminaliteta koji je ona produkovala, a posebno zbog zaoštavanja inače hroničnog problema nezaposlenosti.

S druge strane, činjenica da je Jugoslavija decenijama odvajala značajna sredstva za društveni standard i da je u nasleđe ostavila vrlo razvijenu mrežu obrazovnih, zdravstvenih i ostalih socijalnih ustanova, uz značajnu kadrovsku i tehnološku bazu, imala je za posledicu da se kriza socijalnih službi (vidna erozija socijalne infrastrukture, kao i kadrovske i tehnološke baze) ipak blaže odrazila na pad standarda u kulturi, obrazovanju, brizi o deci i starima, nego što se realno moglo očekivati.

Što se tiče obrazovanja, hronični (neiskorenjeni) problem nepismenosti i dalje opstoji¹³, a sa rastućim siromaštvom masovnije je odustajanje od obave-

12 „Jugoslavija je dugo vremena izdvajala značajna sredstva za socijalne službe, kao što su zdravstvo i obrazovanje, kao i za programe socijalnog blagostanja. Kao rezultat, Jugoslavija je razvila dobru mrežu zdravstvenih i obrazovnih institucija i postigla je gotovo kompletnu pokrivenost stanovništva i relativno dobar kvalitet ovih službi... Socijalne službe su finansirane gotovo isključivo iz javnih sredstava, s vrlo malim ili nikakvim učešćem korisnika.“ (A. Pošarac, 1994).

13 Na prostoru sadašnje Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) od ukupnog stanovništva je 1981. godine bilo 10,8% nepismenih (od toga 4,6% muškaraca i 16,8% ženske populacije), dok je 1991. godine bilo 7% nepismenih (od toga 2,8% muškaraca i 11,1% žena). Pri tome

znog osmogodišnjeg školovanja. Takođe se smanjuje broj onih koji završavaju srednje škole i fakultete¹⁴. Osnovna i srednja škola i dalje slove kao besplatne, ali troškovi nabavke udžbenika, pribora i uopšte slanja dece u školu postaju značajno finansijsko opterećenje za većinu roditelja. Kvalitet navedenog školovanja naglo pada zbog pada kvaliteta kadrova (slaba motivacija, pritisak egzistencijalne oskudice, smanjen obim stručnog usavršavanja), kao i zbog pada motivisanosti dece (pooštavanje problema u porodici i svakodnevi zbog materijalne oskudice, pojava neuhranjenosti dece¹⁵ i slabljenja koncentracije, rast dečije i školske delinkvencije, erozija sistema vrednosti). Škole se sve manje renoviraju, oplemenjuju, opskrbljuju novim materijalnim i tehničkim sredstvima.

U visokom školstvu se u poslednjih nekoliko godina sve više prelazi sa besplatnog na participirano studiranje, koje je manjem broju studenata dostupno. Sa uvođenjem visokih školarina i restriktivnim kriterijumima za besplatno studiranje, dolazi do dramatičnog rasta socijalnih tenzija i psiholoških problema u vreme fakultetskih upisa u novu školsku godinu. Što se tiče fakultetskih kadrova, jedan njihov deo (posebno sa tehničkih fakulteta) se odlio u inostranstvo, a oni koji su ostali grčevito se trude (i samo delimično uspevaju) da, uprkos materijalnoj oskudici i nametnutoj intelektualnoj izolaciji, očuvaju kvalitet stručnog rada i stvaranja, kao i komunikaciju sa sebi bliskim intelektualnim krugovima u svetu. Tehničko-tehnološko unapređenje univerzitetskog rada je najčešće u stagnaciji i padu. Nekim prirodno-naučnim fakultetima nedostaju elementarna sredstva za obrazovni rad (recimo, laboratorijski pribor).

Ukupnoj duhovnoj situaciji na Univerzitetu daju pečat studentski protest iz 1992. godine, u kome je ispoljena ogromna kreativna energija mladih, i protest protiv režima, a delom i protiv rata, nacionalizma, a zatim je došlo do samodokidanja protesta, kao i do institucionalne tendencije smanjivanja autonomije Univerziteta.

---

se računa stanovništvo staro 10 i više godina. Značajan je podatak da 83% nepismenih pripada starosnoj grupi od 50 i više godina (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1994).

- 14 *Statistički godišnjak Jugoslavije* iz 1994. godine je objavio podatke o obuhvatu školovanjem za 1991. godinu, a podaci za skorije godine sigurno nisu bolji. Obuhvaćenost dece (od 7 do 14 godina) redovnim osmogodišnjim školovanjem je u 1991. godini iznosila 73,2%, dok je u 1981. godini iznosila 97%. Obuhvaćenost dece (od 15 do 19 godina) redovnim srednjim obrazovanjem je 1991. godine iznosila 42,7%, dok je 1980. godine iznosila 54%. Obuhvaćenost omladine (od 20 do 24 godine) visokoškolskim obrazovanjem (studenti fakulteta i visokih škola) iznosila je 1991. godine 17,9%, a 1981. godine 27%. Interesantan je i podatak da je 1993. godine samo 14,6% studenata završilo studije u roku. Inače, prosečno trajanje studija je 6,1 godina (na fakultetima 7,1 godina, a na višim školama 3,9 godina). Interesantni su i podaci iz pominjanog istraživanja agencije „Argument“, da je od ispitanika starosti od 7 do 19 godina (ukupno oko 2.000, 4,5% odgovorilo da ne pohađa školu, a kao razloge su naveli: bolest (12%), novac (16%), učenje kod kuće (5%). Pri tome, poslednji odgovor se tiče albanske populacije ispitanika sa Kosova, koji masovno odbijaju da prihvate postojeći sistem školstva i tendiraju ka formiranju paralelnog albanskog školstva.
- 15 Nutricionisti Kliničkog centra u Beogradu su na osnovu istraživanja utvrdili da je kod dece u uzrastu između 7 i 14 godina u poslednje tri godine došlo do smanjenja prosečne težine za 2–3 kg, do povećane anemije i podložnosti bolestima. Zbog primećene masovne neuhranjenosti dece Crveni krst je dodelio besplatne užine osnovnim školama 93/94 i 94/95. školske godine.

Što se tiče kvaliteta sadržaja nastave, uočljiv je njegov pad naročito u osnovnoškolskom obrazovanju, a posebno u slučaju maternjeg jezika i istorije, čiji programi su se menjali nakon raspada zemlje¹⁶.

U vezi sa ukupnim negativnim stanjem u obrazovanju citiramo kompetentno mišljenje: „Zašto su promene potrebne? Prvi zabrinjavajući činilac je stanje obrazovanja u naciji. Podaci iz popisa iz 1991. godine govore da jedna trećina stanovništva ove zemlje nema ni osnovno obrazovanje. Kad pogledate neke delove populacije, na primer, seosko žensko stanovništvo – 60% tog stanovništva nema završenu osnovnu školu... Dalje, ozbiljna evaluacija (evaluation) dostignuća učenika pokazuju da od celokupnog programa koji je predviđen na raznim nivoima školstva, jedva da se 30–40% usvaja, što opet govori o velikoj neefikasnosti. U ovom trenutku, zbog društvene krize i tranzicije, nastaje paraliza obrazovanja. Škole su sada, reklo bi se, ispražnjene od sadržaja i aktivnosti. Nastava se redovno održava, ali se stvarni uticaji na decu ne dešavaju u školi, već u životu. Škola je postala marginalna. Treće, gledajući materijalni položaj obrazovanja – izdvajanje je manje od 3% nacionalnog dohotka. Pri ukupnom bruto nacionalnom dohotku, koji je vrlo nizak, ovo izdvajanje je takvo da ne može da održi postojeći standard obrazovanja, a kamoli da doprinese razvoju. Materijalni položaj stanovništva je nizak. Određene kategorije stanovništva neće moći da školuju svoje članove u ovim uslovima...“ (Ivić, 1994).

U zdravstvu su se na najteži način ispoljili svi aktualni problemi vezani za ekonomsku krizu, embargo međunarodne zajednice i pad životnog standarda.

Jugoslovensko društvo je decenijama izdvajalo znatna sredstva za razvoj zdravstvenih kadrova, visokodiferencirane bolničke strukture i medicinske tehnologije, zahvaljujući čemu je kvalitet zdravstvenih usluga pratio evropske i svetske standarde i to u uslovima besplatne zdravstvene zaštite. U poslednjih nekoliko godina je došlo do drastičnog smanjenja izdvajanja sredstava za zdravstvo, do praznjenja društvenih fondova, a time i do naglog osiromašenja i bolnica i kadrova. Tehnološko zaostajanje za svetom je sve izraženije, a više-decenijska disproporcija između ogromne društvene potrošnje i zanemarljive lične potrošnje za zdravstvo obrnula se u svoju suprotnost, tako da ne samo

---

16 U najnovijim udžbenicima istorije prisutna je ideološka konfuzija, u smislu da se novi tip nacionalne svesti i njegova ideologizacija i instrumentalizacija (ideja o istorijskoj ispravnosti sopstvene nacije) kombinuje sa ostatkom „neočišćenih“ starih interpretacija. Primeri stare ideologije se prepoznaju u stavovima prema buržoaziji, kapitalizmu, fašizmu, radničkom pokretu i nacionalnoj istoriji, a nova ideologizacija se prepoznaje u umanjivanju značaja jugoslovenske orijentacije i preinačavanju prikaza odnosa među jugoslovenskim narodima.

U čitankama za maternji jezik prisutna je zamena jugoslovenskog nacionalnim patriotizmom, a pacifističke vrednosne orijentacije je mnogo manje nego „ratničkog modela socijalizacije“ (isticanje junaštva bez racionalnih granica, isticanje da naš narod obavezno pobeđuje neprijatelja jer su sve naše borbe pravedne, glorifikovanje stradanja naroda, stvaranje osećanja neprekidne ugroženosti i naglašavanje da je pogibija za domovinu sreća, ponos i čast (R. Rosandić, V. Pešić, 1994).

da zakonodavstvo predviđa sve veću participaciju pacijenata za lečenje, već su bolesne osobe i njihove porodice (posebno tokom 1993. godine) prinuđene da ličnim sredstvima učestvuju u nabavci najelementarnijih sredstava za bolničku negu (hrane, zavoja i dr.), a uz to i u nabavci skupih lekova i operativnog materijala. U uslovima naglog pada životnog standarda i istanjenih ličnih primanja, opterećenje koje zdravstvo nameće pojedincima i porodicama je nerešiv problem, odnosno, na ovaj način su drastično pooštrene socijalne razlike i socijalna nesigurnost većine stanovnika, a pomoć humanitarnih organizacija samo delimično ublažava problem.¹⁷

Pad životnog standarda, masovna socijalna beda i opisano stanje u zdravstvu, negativno se odražavaju na stanje zdravlja ukupnog stanovništva¹⁸.

Socijalna zaštita lica koja zbog bolesti, starosti ili nesposobnosti za rad ne mogu o sebi da brinu, a koja je u bivšoj Jugoslaviji bila u kvantitativnom i kvalitativnom usponu, sada pokazuje mnoge znake propadanja i kolapsa. Na taj način se jedna važna komponenta brige društva o čoveku, koja je bila zasnovana na principu solidarnosti, preinačuje u nešto što funkcioniše na principu milosrđa i milostinje (recimo, javne kuhinje za sirotinju) ili u nešto što

17 Ukupna medicinska pomoć koja je stigla u SR Jugoslaviju u 1993. godini, prema procenama Svetske zdravstvene organizacije, zadovoljila je samo 15 do 20% potreba (izveštaj Crvenog krsta Jugoslavije, 1994). Interesantan je odgovor koji ispitanici daju u pominjanom istraživanju agencije „Argument“ na pitanje o tome šta očekuju od humanitarnih organizacija. Naime, čitavih 60% je odgovorilo (ništa), 13% (lekove), a 8% (novac).

18 Prema izveštaju Crvenog krsta Jugoslavije „smrtnost od zaraznih bolesti je povećana (za 115%) kao i smrtnost odojčadi, starih lica i lica sa akutnim bolestima. U porastu je broj obolelih od tuberkuloze, reumatske groznice, dečjih zaraznih bolesti... Umiru deca astmatičari, dijabetičari, hemodijalizovani... Posledice rata i ekonomske nesigurnosti dovele su do porasta psihičkih oboljenja i samoubistava. Posebno je porastao broj samoubistava među stanovništvom iznad 62 godine“. I podaci Saveznog zavoda za statistiku govore o porastu stope smrtnosti u periodu od 1990. do 1994. godine. Stopa smrtnosti na 1000 stanovnika se menja od 9,3% u 1990, 9,8% u 1991, 10,1% u 1992, 10,2% u 1993. i aproksimativno 10,0% u 1994. Istovremeno je prisutna tendencija smanjenja živorođene dece na 1000 stanovnika, od 14,7% u 1990, 14,6% u 1991, 13,5% u 1992, 13,4% u 1993. i aproksimativno 13,3% u 1994. godini. Otuda sledi da se i prirodni priraštaj (natural increase) vidno smanjuje od stope 5,4% u 1990. na samo 3,2% u 1994. godini.

Što se tiče zdravstvenog stanja naročito su alarmantni podaci o vidnom smanjenju broja vakcinisane i revakcinisane odojčadi protiv tuberkuloze (samo 67% u 1993. godini) i to ne samo na Kosovu (zbog deregulacije zdravstva) već i šire. Podaci iz istraživanja agencije „Argument“ govore o tome da je u 1994. godini vakcinacija protiv boginja bila prisutna samo u 52% slučajeva, dok je u 1990. iznosila 90%. Pri tome je vakcinacija dece izbeglica u 1994. godini daleko efikasnija, tako da je vakcinisano 91% dece. Što se tiče zdravstvenog stanja starih lica, „dvoje od troje boluju od neke hronične bolesti. Obično su to kardiovaskularne bolesti ili artritis (preko polovine ispitanika) ali ne treba zanemariti ni tuberkulozu (6,4%), koja po učestalosti počinje da dostiže dijabetes“. Što se tiče ukupnog duhovnog i psihičkog stanja starih, „oko 20% pije alkohol svakog dana, a 15% izjavljuje da pije više nego ranije. Još gore od toga, više od polovine ispitanih (54%) u stanju su akutne ili hronične depresije“. Pri tome, većina ne zna tačan uzrok svog stanja, tako da siromaštvo, bolest i starost zajedno ne prelaze polovinu navedenih uzroka depresije, a samo 3% svoje stanje povezuje sa sankcijama (podaci su iz istraživanja agencije „Argument“, obavljenog tokom avgusta 1994. godine sa uzorkom od 3.421 domaćinstva (sa 11000 osoba), gde su ispitanici svi prešli starosnu crtu od 60 godina; videti: časopis *Vreme*, 31. oktobar 1994).

uopšte ne funkcioniše i prepušta nemoćne, stare, siromašne (sve masovnije i penzionere) samima sebi.¹⁹

Što se tiče brige o deci, društvo se uprkos svemu i možda ponajviše trudi da očuva civilizacijske standarde (preko napora da se održe jeftina obdaništa, da svako treće dete u porodici i deca iz siromašnih porodica imaju besplatan smeštaj u njima, kao i preko prava na dečiji dodatak (shodno materijalnom stanju roditelja) i na materinski dodatak (za pomoć za novorođenčad), kao i preko porodičnog bolovanja (u trajanju od 12 meseci) i finansijske nadoknade za taj period u visini dohotka. Naravno, ukupni uslovi brige društva o deci su tokom godina krize pogoršavani, sa kulminacijom u 1993. godini kada su obdaništa često vrlo zapuštena, higijenski uslovi i kvalitet pogoršani, broj dece u obdaništima vidno smanjen. Tokom 1994. godine situacija je popravljena, naročito u Beogradu u kome je rad obdaništa dotiran ne samo od republike već i od grada, tako da je cena obdaništa za roditelje (njih 80% plaća) najniža u Srbiji (14 dinara do oktobra 1994, 18 dinara od tada), a kvalitet usluga je poboljšan i broj dece je povećan za 6.230 u odnosu na prethodnu godinu.²⁰

Što se tiče uticaja kulture na kvalitet svakodnevnog života, karakteristična je, s jedne strane, vidna oseka prisustva „visoke“ kulture u životu stanovništva, zbog prekida kulturne razmene sa svetom i razaranja relativno jedinstvenog jugoslovenskog kulturnog prostora, zbog smanjenja kulturne produkcije u zemlji (usled materijalne oskudice, duhovne apatije, protesta protiv rata, odlaska mnogih umetnika iz zemlje) i, naravno, zbog redukovanih materijalnih mogućnosti samih ljudi, a sa druge strane, vidna ekspanzija „neofolk kulture“. Novokomponovana muzika je pravi „opijuma za narod“ – obojen primitivizmom, kičom, nacionalizmom i sumnjivim vrednostima; pri tome je sveprisutna u medijima i utoliko je veoma moćna, uticajna i pogubna po duhovnost i kvalitet svakodnevice masa, a naročito mladih.

Ako bismo o kulturi govorili u najširem smislu, kao o duhovnoj i kulturnoj klimi, promene nagore su vrlo izražene. Hiperinflacija, materijalna oskudica, ratno okruženje i psihoza, nacionalizam i populizam, nagli prekid komunikacija sa svetom, nepripremljenost ljudi na kumulirane retrogradne procese delovali su razorno na psihu ljudi i ukupnu duhovnost. Sve to je rezultiralo masovnim doživljajem bezperspektivnosti, nemoći, demotivisanosti, erozijom sistema vrednosti, ispoljavanjem apatije, konfliktualnosti, agresivnosti, psihičkih poremećaja. Opet, s druge strane, pojedinci i društvene grupe, koje karakteriše razvijenija individualnost, autonomniji format ličnosti, interiorizovan sistem univerzalnih vrednosti, odgovorili su na sveukupnu situaciju nepristajanjem na nacionalizam i rat, očuvanjem međunacionalne tolerancije i kosmopolitizma, afirmacijom solidarnosti u međuljudskim odnosima, kreativnim odnosom prema profesiji, očuvanjem ličnog dostojanstva.

19 U istraživanju koje je agencija „Argument“ obavila među populacijom iznad 60 godina starosti, na pitanje: Ko vam je pomagao u najtežim mesecima prošle godine, čitavih 59% je odgovorilo „Niko“, zatim, 35,9% „Rodaci“, 2,2% „Prijatelji“, 0,9% „Komšije“, a država, crkva i domaće i strane humanitarne organizacije takoreći ne figuriraju na spisku (*Vreme*, oktobar 1994).

20 Izveštaj Sekretarijata za socijalnu i dečju zaštitu, septembar 1994. godine.

Što se tiče problema porodice i odnosa među polovima, specifično moderni sukob između patrijarhalne tradicije i procesa emancipacije, koji u normalnim uslovima – sa ekonomskim prosperitetom i demokratizacijom – vodi pojačavanju emancipatorskog aspekta, u aktualnoj patološkoj situaciji doživljava regresiju i pojačavanje patrijarhalnog aspekta. Naime, iako se ne može govoriti o srazmerno većem gubitku zaposlenja žena u odnosu na muškarce²¹, izvesno je da je pod prinudom materijalne oskudice došlo do masovnog vraćanja žena kućnim poslovima, često i onima od kojih su odavno odustale i odvikle se (pravljenje zimnice, šivenje za ukućane, pečenje hleba. Sa multiplikovanjem domaćih poslova uvećava se neplaćeni rad žena u domaćinstvu, a dvostruka opterećenost onih žena koje i dalje rade van kuće se nesrazmerno uvećava. Teškoće sa snabdevanjem i u saobraćaju pooštravaju navedene probleme i dodatno redukuju slobodno vreme (za odmor, usavršavanje). Proces razaranja ljubavi i rasta konfliktualnosti u porodici se intenzivira²², što se izražava kroz pojačano nasilje muškaraca prema ženama i deci (pojavljuje se sindrom „batina nakon večernjeg TV dnevnika“). Javljaju se društveni pritisci (posebno od Pravoslavne crkve) i za ukidanjem prava na abortus, kao i ideološko prenaplašavanje reproduktivne funkcije žene. S druge strane, žene ne odustaju lako od postignutih rezultata emancipacije, što znači da se i dalje grčevito trude da sačuvaju već stečene standarde vezane za kvalitet svog života, rada, ponašanja, izgleda, zdravlja²³. Što je još važnije, i kada pristaju na nametnuti (obnovljeni i pojačani) patrijarhalni model, one ga u suštini delom dokidaju, jer na nove probleme sa kojima se suočavaju one odgovaraju često sa preduzetničkim duhom, aktivizmom i vitalnošću, snalažljivošću, istrajnošću, dakle, ne pre svega kao žrtve, već kao subjekti koji delaju u najnepovoljnijim mogućim uslovima. Može se reći da su žene ponele najveći teret krize i da je upravo zahvaljujući njihovoj pozitivnoj energiji, dejstvo krize ublaženo u životu porodica i dece. Multiplikovana opterećenost je iscrpila snagu žena, ali im nije uništila stečeni relativno autonomni identitet. Model mačo-muškarca nije uspeo značajnije da ojača, uprkos globalnom jačanju patrijarhaliz-

21 Broj zaposlenih muškaraca je u periodu od 1987. do 1993. godine opao za 15% (26.000), a žena samo za 4,2% (50.000), a ukupna zaposlenost muškaraca je standardno skoro dva puta veća (64% u odnosu na 36%). Inače, broj lica koja prvi put traže zaposlenje u 1993. godini je 463.000, a od toga 270.000 su žene (109.000 su nekvalifikovane). Ukupan broj lica koja traže zaposlenje u 1993. godini je 739.000, a od toga je 407.000 žena (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1994).

22 Uprkos tome, a verovatno uzrokovano sveopštom socijalnom nesigurnošću i strahom od neizvesne budućnosti, broj razvoda brakova (doduše i broj novosklopljenih brakova) se smanjio. Tako, ukupan broj sklopljenih brakova u 1990. godini iznosi 6,2%, a u 1994. godini aproksimativno 5,6%, a ukupan broj razvedenih brakova iznosi u 1990. 1,0% a u 1994. godini 0,6%. Od ukupno sklopljenih brakova u 1989. godini, 18,2% se razvodi, a u 1992. godini se razvodi samo 10,2%. Pri tome, oko polovine razvedenih brakova nema decu, a najveći broj dece se dodeljuje majci (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1994).

23 Već pominjani pad nataliteta tokom godina krize (od stope 5,4 u 1990. na stopu od 3,2 u 1994.) govori da žene nisu pristale na oficijelnu i crkvenu (često nacionalistički obojenu) pronatalitetnu propagandu. O očuvanim kulturnim standardima žene svedoči i podatak da je broj porođaja koji se obavljaju izvan zdravstvene ustanove smanjen od 19% u 1982. godini na 14% u 1992. godini (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1994).

ma, jer su se i muškarci našli masovno na prinudnim odmorima, u situaciji gubljenja profesionalnog identiteta i perspektivnosti.

Porodice koje su se opredelile za emancipovanu varijantu odnosa među polovima i za pedagošku alternativu u odnosu prema deci, nisu pod pritiscima krize odustale od svog životnog stava. Takođe, mešoviti brakovi se u Srbiji, po svemu sudeći, nisu razarali pod nacionalističkim pritiscima, a solidarnost među porodicama prijatelja, rođaka i komšija je prisutna u značajnoj meri. Važna je i činjenica da je samoorganizovanje žena ovih poslednjih godina vrlo intenzivno, i to u okviru više modaliteta, kao što su SOS-telefon, Žene u crnom, Autonomni ženski centar, Centar za ženske studije i komunikaciju, Ženski parlament, Centar za pomoć žrtvama rata i silovanja. Tako je očuvan kontinuitet sa jugoslovenskim feminističkim pokretom. Ženske grupe su očuvale komunikaciju sa svetom i sa antinacionalističkim feminističkim grupama u novonastalim državama nakon raspada zemlje, neprestano šire aktivnosti i uključuju se u sve antiratne i antinacionalističke inicijative u Srbiji. Takođe, one energično reaguju na sve antiženski intonirane poteze oficijelne politike, kao i crkve (oko zakona o abortusu, na primer)²⁴, kao i na manifestacije instrumentalizacije ženskog pitanja za potrebe vlasti.²⁵

S druge strane, interesantna je pojava da je jedan od retkih²⁶ socijalnih protesta na pretpolitičkom nivou (na nivou neposredne i lične ugroženosti) vezan upravo za spontani otpor i organizovane zahteve majki i (očeva) na

24 Na zakonski predlog o restriktivnijoj primeni prava na abortus široko žensko javno mnjenje (dakle, ne samo feministkinje) odgovorilo je žestokim suprotstavljanjem. „Poslati su brojni protesti na adrese inicijatora, feminističke grupe su organizovale javno potpisivanje peticija protiv donošenja ovog zakona, koje je potpisalo desetine hiljada žena u Beogradu i drugim mestima. Svi ovi protesti urodili su plodom te su zagovornici zakonskog projekta morali odustati od njegovog donošenja.“ (A. Milić, *Porodica Žene Politika, Politika Žene Porodica*, knjiga u štampi, str. 176.)

25 Ovako izgleda skorašnji proglas Beogradskog ženskog lobija „Učinimo žensku obespravljenu vidljivom: Povodom II kongresa Saveza društava za međubalkansku saradnju žena, autonomne ženske grupe u Beogradu izjavljuju da se u Srbiji neprekidno krše osnovna ženska ljudska prava: 18% ženske populacije je nepismeno, 96% romske ženske populacije je nezaposleno, 97% albanske ženske populacije je nezaposleno, 65% žena u bračnom statusu je preživelo fizičko nasilje od svojih partnera (podaci SOS telefona za žene i decu žrtve nasilja), svakih pola sata u Beogradu jedna žena je seksualno zlostavljana (podaci Autonomnog ženskog centra protiv seksualnog nasilja), 17% devojčica su žrtve incesta, problem seksualnog uznemiravanja i ucenjivanja na poslu, u srednjim školama i na fakultetima tek je otvoren, analiza igara u zabavištu pokazuje da su devojčice u 92% slučajeva podstaknute da se igraju „doma i porodice“, a dečaci aktivnih i takmičarskih igara, analiza bukvara pokazuje da samo 8% ilustracija prikazuje ženu u vezi sa profesijom (istraživanje Antiratnog centra), ni u jednoj društvenoj instituciji (kulturnoj, medijskoj...) ne postoji dosledna upotreba ženskih oblika profesija (gradonačelnica, ministarka, filozofkinja...), lezbejska prava su još uvek ispod praga društvenog senzibiliteta, nijedan novi zakon koji je doneo srpski parlament nije unapredio ženska prava, od kada je rat počeo istraživačice beleže porast pornografije, seksualne trgovine i upotrebe žena za seksualno ropstvo (grupa „Ženska prava su ljudska prava“), SOS beleži da od 65 do 80% srpskih vojnika kada se vrate sa fronta tuku, maltretiraju i siluju žene u svom domu. Da li će neka od ovih pitanja biti razmatrana na ovom kongresu?“ (*Republika*, 1–15. decembar 1994.)

26 U navedenu kategoriju bi mogao da se svrsta i protest „deviznih štediša“ zbog zarobljenih deviza u državnim bankama.

počecima građanskog rata i širom bivše Jugoslavije protiv regrutacije i mobilizacije sinova u jedinice JNA²⁷. U Srbiji su posebno zapamćene pojave zaposedanja Skupštine Jugoslavije od strane majki koje traže povratak sinova vojnika iz Slovenije, zahvaćene ratom, i protesti roditelja ispred Generalštaba za vraćanje sinova vojnika iz Bosne i Hercegovine, takođe zahvaćene ratom.

U ovim završnim analizama je već impliciran pozitivan odgovor na pitanje koje smo postavili kao centralno – da li u sadašnjoj Srbiji postoje unutar svakodnevnog i porodičnog života inicijalne pretpostavke civilnog društva.

Emancipatorski elementi i potencijali koji su se sa začecima civilnog društva ispoljavali počev od 70-ih godina i našli svoj izraz na nivou svakodnevnog i porodičnog života, na nivou sistema potreba i vrednosti, nisu u potpunosti poništeni, mada jesu značajno redukovani i potisnuti.

Rigidna „diktatura nad potrebama“ nije uspela da proguta, da potpuno sebi podredi porodični i svakodnevni život ljudi, kao ni kulturu, obrazovanje, medije. Kolikogod da ona (uz pomoć političko-kulturološkog nasleđa iz prethodnog perioda) u suštini onemogućava artikulaciju nezadovoljstva ljudi individualnim i ukupnim društvenim životom do stanovišta „racionalnosti intelekta“, tj. do samoorganizovanja građana u cilju autentičnog civilnog delanja, jednako toliko se može reći da navedena nacionalistička hegemonizacija i redukcija života ne uspeva da ostvari svoj cilj da bude sveobuhvatna i sveprožimajuća.

Dostignuti nivoi kvaliteta života, relativne autonomije pojedinca, porodičnog i svakodnevnog života, kvaliteta potreba i sposobnosti, znanja i afiniteta, teško se u potpunosti napuštaju. To isto važi i za već osvojene elemente kosmopolitizma, kulturne i međunacionalne tolerancije (osvojene posredstvom afirmacije univerzalnih ljudskih vrednosti, delimično formiranog jugoslovenskog kulturnog prostora i otvorenosti bivše Jugoslavije prema svetu), koji se uprkos nacionalističkoj duhovnoj klimi i indoktrinirajućoj ulozi medija nisu u potpunosti izbrisali iz „istorijske svesti“ ljudi.

Za potvrdu teze o očuvanosti (kolikogod to bilo zatomljeno, potisnuto) inicijalnih pretpostavki civilnog društva u smislu iskazivanja autonomnosti, kreativnosti i inicijativnosti individua u okvirima svakodnevnog života (privatne sfere) i u okvirima svih onih aspekata društvenog života koji preko učešća individua u njima postaju i sami deo njihovog svakodnevnog života, može nam poslužiti analiza „druge strane medalje“ svakog od pominjanih elemenata ličnog i društvenog standarda, odnosno, ukazivanje na najrazličitije manifestacije snalažljivosti, vitalnosti, kreativnog rešavanja problema, so-

27 „Ovde se po prvi put suočavamo sa javnim otporom ratu i vladajućim ratnim opcijama. Ali se žene ovde još uvek drže svog stereotipnog obrasca – majki koje samo pokušavaju da zaštite vlastitu decu/sinove... Međutim, ugušivanje otpora se vodi po liniji njegove transformacije od protesta ka manifestaciji koja podržava zvaničnu politiku vlasti. U svim republikama spontani protesti majki protiv slanja njihove dece u JNA iskorišćene su za različite političke ciljeve... koji su u suprotnosti sa težnjama njihovih inicijatora“ (A. Milić, *isto*, str. 193).

lidarnosti, preduzetničkog duha, izdržljivosti, čak i u najgorim momentima kobne 1993. godine.

Naravno, ne treba izgubiti iz vida ambivalentni karakter ove prinudne kreativnosti i žilavosti ljudi, jer se ona delimično i sa pravom može protumačiti i kao promotor trpljenja negativnog stanja stvari (i produžavanja agonije), kao što se i izražena solidarnost prema bližnjima, komšijama i prijateljima može delom pripisati i postojećem tradicionalizmu.

U oblasti ishrane, u doba najveće finansijske oskudice i oskudice u prehrambenim proizvodima, iskazana je velika snalažljivost i solidarnost u nabavci hrane i rezervi, i dovitljivost u pripremi raznovrsnih namirnica od jednoličnih sastojaka.²⁸

Što se tiče, recimo, lične potrošnje za obrazovanje (za lično usavršavanje), ljudi koji su uobičajeno kupovali knjige, časopise, udžbenike, ploče i koji to sebi više nisu mogli da priušte, snalaze se tako što prelaze na pozajmice, razmenu, antikvarnu kupovinu. S druge strane, s obzirom na to da je kultura učenja stranih jezika razvijana decenijama, nije došlo do masovnog odustajanja od te vrste usavršavanja; štaviše, uz mnogobrojne institute otvaraju se i mnoge privatne škole jezika. S obzirom na to da cene tih kurseva nisu niske, može se zaključiti da ljudi koji su razvijali svest i potrebu za tom vrstom učenja (kao i, recimo, za dodatnim muzičkim obrazovanjem i obučavanjem u oblasti kompjutera), ne žele da se odreknu takve vrste kulturnih i obrazovnih potreba.

Iskazana je i velika originalnost i snalažljivost u očuvanju određenih estetskih i kvalitativnih standarda po pitanju odevanja, lične higijene, kozmetičkih i drugih estetskih usluga i to, pre svega, kod osoba koje su već bile razvile navedenu vrstu potreba. Naravno, ni zaljubljenici u sport i u putovanja ne odustaju lako od svojih potreba, već individualno ili kolektivno (princip solidarnosti) traže besplatna ili povoljna rešenja za zadovoljavanje svojih potreba.

Što se tiče obrazovanja, uprkos svim navedenim negativnostima po pitanju sadržaja, kadrova, efikasnosti, činjenica je da ono pruža i izvesnu dozu autonomije đacima (elementi antiautoritarnosti u odnosima nastavnika i učenika, i elementi antireproduktivističkog tipa učenja), da pruža relativno kompleksan opseg znanja (zahvaljujući čemu ovdašnji prosečni i solidni đaci postižu dobre rezultate u inostranim školama), kao i to da deo kadrova (posebno na Univerzitetu) i dalje drži (uprkos materijalnoj demotivisanosti) do dostojanstva profesije.

---

28 „Da bi se oskudna i jednolična ishrana učinila podnošljivijom, pobrinula se mašta i snalažljivost domaćica i urednika kulturnih rubrika u novinama. Izmišljeni su „embargo“ i „sankcije“ recepti, tj. recepti za jeftinu pripremu testa, kolača, torti (sa jednim jajetom), sokova. Mnoga gradska domaćinstva, koja to nisu radila od vremena posle Drugog svetskog rata, počela su da peku hleb kod kuće, itd. Da, to su trivijalnosti, ali od njih se dobrim delom sastojao svakodnevni život u kuhinji i za trpezom.“ (S. Vujović, *Razaranje društva*, str. 93.)

U zdravstvu je, takođe, uprkos negativnim pokazateljima, izražena vitalnost i spremnost na prilagođavanje otežanim uslovima rada (između ostalog, blagovremeno se odreagovalo racionalizacijom troškova i sredstava); karakteristično je očuvanje kadrova i profesionalnog digniteta (entuzijazam i odgovornost, nesegregacijski odnos prema pacijentima drugih nacionalnosti, neprekinuto usavršavanje, spremnost na pojačani angažman uprkos materijalnoj demotivisanosti i ukupnoj eroziji društvenih sistema vrednosti), očuvanje i obnova (u 1994) tehnološke baze, relativno malo smanjenje broja ambulantnih pregleda i operativnih programa²⁹, kao i tendencija očuvanja evropskih i svetskih standarda u visokospecijalizovanim oblastima medicine i u vrhunskoj hirurgiji³⁰, i očuvanje svetskih standarda po pitanju srazmernog broja pacijenata u odnosu na kadrovske potencijale³¹.

Što se tiče društvene brige o deci, uočljiva je i pozitivna pojava da se u organizovanu brigu o deci uključuje sve više i društvenih i privatnih alternativnih obdaništa, koja se baziraju na ideji ne naprosto čuvanja dece, već kreativnog bavljanja decom. Pojedinci ili grupe stručnjaka i u privatnom i u društvenom aranžmanu okupljaju decu sa ciljem da razvijaju njihove sportske sposobnosti, ekološku svest (nedavno su čak tri ekološka obdaništa krenula sa radom u Subotici), ukupnu kreativnost, muzičke, dramske, pevačke, lingvističke, afinitete. Pozitivno u vezi sa ovim institucijama je i to što su cene najčešće pristupačne širokim grupacijama roditelja, a naročito je pozitivno to što one predstavljaju bilo rezultat pojačane društvene brige o deci, bilo rezultat privatnog preduzetništva visokoobrazovanih i stručnih ljudi koji, s jedne strane, beže od prinudnih odmora i slabo plaćenih poslova u društvenim firmama, a s druge strane pokazuju spremnost da svoja znanja i talente prenesu deci kroz pedagoške alternative.

Takođe, u oblasti kulture i njenog uticaja i učešća u svakodnevnom životu nije situacija sasvim crna. Štaviše, uprkos svemu, u pozorišnom, muzičkom, likovnom životu i izdavaštvu, pokazana je izuzetna vitalnost, snalažljivost, entuzijazam da se očuva kvalitet³². Moglo bi se reći da zahvaljujući tome što su

29 U Univerzitetskom kliničkom centru Srbije u Beogradu, 1994. godine je hospitalizovano 85.000 bolesnika (14% manje nego 1991), bolničkih dana je ostvareno 1,2 miliona (11 % manje nego 1991), operacija je urađeno 45.000 (samo 10% manje nego 1991).

30 U Specijalističkoj ortopedskoj bolnici „Banjica“ je tokom 1994. godine urađeno 7.000 operacija (na 4.700 pacijenata), a 1993. godine 6.500 operacija (na 5.000 pacijenata). Ambulantnih pregleda je u 1994. bilo 132.000, a u 1993. 127.000. Inače, ova specijalizovana ustanova beleži svake godine porast obima rada za 3% do 5%, a u 1994. godini izuzetno čitavih 10%.

31 Broj stanovnika po jednom lekaru u 1990. je iznosio 493, a u 1992. 504, što u poređenju sa situacijom u svetskim okvirima jeste pozitivan pokazatelj. (Recimo, u Švajcarskoj je taj broj 700, u Japanu 610, USA 420, Francuskoj 350, Austriji 230) (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1994. \ *The World Development Report 1993*, World Bank, Washington, DC 1993.)

32 Profesionalna pozorišta su u 1992/93. godini izvela veći broj predstava (4.999) za veći broj posetilaca (1,34 miliona) nego u sezoni 1989/90 (4.131 predstava i 1,15 miliona posetilaca). S druge strane, 1992. godine je upola smanjen broj novih izdanja knjiga i bro-

porodica i svakodnevni život (a posredno i društveni život) u bivšoj Jugoslaviji, pod uticajem zapadnog modela modernosti, stekli relativnu nezavisnost u odnosu na vladajući pogled na svet i poredak, oni ni u aktualnoj Srbiji ne ostaju bez navedenog kvaliteta. Ne samo da nacionalistička homogenizacija nije uspjela da ih u potpunosti apsorbuje, već, štaviše, mnoge jedinice nalaze utočište upravo u porodici i svojoj svakodnevnici (povlačenje u privatno) pred naletom nacionalističkih zahteva. I kada se ne usuđuju da im se javno i organizovano suprotstave (da civilno deluju), oni se u individualnom životu – kroz vaspitavanje dece, odnos prema profesiji, očuvanje mešovitih brakova, prijateljstva i solidarnosti sa ljudima drugih nacionalnosti, kroz neodustajanje od univerzalnih ljudskih vrednosti – od njih distanciraju.

Zaključimo time da ipak postoje indikatori o neuništenim emancipatorskim potencijalima unutar svakodnevnog života – u porodici, vaspitanju, obrazovanju, zdravlju, kulturi. Kosmopolitska identifikacija sa Evropom i svetom, pacizam, tolerancija prema drugim nacijama i kulturama, težnja ka građanskom identitetu i autonomnom razvoju ličnosti nisu izbrisani iz istorijske memorije i afiniteta ljudi u Srbiji. Jesu potisnuti i nedovoljno ukorenjeni, ali nisu ni potpuno neukorenjeni, a ni potpuno iskorenjeni.

S obzirom na to da su porodični i svakodnevni život temelj ukupne društvene prakse, očuvanje, revitalizacija i dalji razvoj (potisnutih) demokratskih potencijala na ovom prepolitičkom nivou jeste od vitalnog značaja za eventualno uspostavljanje civilnog društva u Srbiji i za njen eventualni demokratski razvoj u budućnosti.

Literatura

- Berković, E. (1971): *Kvalitet životnog standarda*, Beograd.
- Diamond, A. (1994): „Toward Democratic Consolidation“, *Journal of Democracy*
- Heller, A. (1978): *Svakodnevni život*, Beograd.
- (1981): *Vrednosti i potrebe*, Beograd.
- (1982): „Everyday Life, Rationality of Reason, Rationality of Intellect“, manuscript, (1982).
- (1981): *Das Leben Ändern*, Hamburg.
- Heller, A., Feher, F., Markus, Đ. (1986): *Diktatura nad potrebama*, Beograd.
- Ivić, I. (1994): „Šta bi trebalo menjati u našem obrazovnom sistemu“, *Obrazovni potencijali kao faktor razvoja*, Beograd.
- Lazić, M. i saradnici (1994): *Razaranje društva*, Beograd.
- Lefevr, H. (1997): *Svakodnevni život*, Beograd.
- Milić, A.: *Porodica Žena Politika, Politika Žena Porodica*, manuscript (knjiga u štampi).

šura (2.618 prema 5.190) u 1989. godini, što u odnosu na ekonomsku situaciju i nije tako poražavajući rezultat (*Statistički godišnjak Jugoslavije*, 1994).

Rosandić, R., Pešić, V. (1994): *Ratništvo, patriotizam, patrijarhalnost*, Beograd.

Vujadinović, D. (1978): *Teorija radikalnih potreba – „Budimpeštanska škola“*, Nikšić.

Istraživanja:

Agencija „Argument“ (and CIET International, Mexico, McMaster University, Canada), „Social Conditions of Health“, april 1994.

Agencija „Argument“ – „Uslovi života starih lica“, oktobar 1994 (rezultati objavljeni u časopisu *Vreme*, okt. 1994).

Projekat Međunarodnog crvenog krsta, „Potrebe za javnim kuhinjama u SRJ“, Pošarac, A. i saradnici, Beograd, 1994.

Izveštaj Crvenog krsta Jugoslavije, april, 1994.

Izveštaj Sekretarijata za dečju i socijalnu zaštitu, septembar 1994.

Statistički godišnjak Jugoslavije, 1994, Savezni zavod za statistiku, 1994.

II

POLITIČKE INSTITUCIJE

SRBIJA NA PREKRETNICI STRATEŠKIH OPREDELJENJA*

– Pobjeda proevropske i proreformske opcije? –

Rezultati poslednjih predsedničkih i prevremenih parlamentarnih izbora, održanih 2008. godine, ukazuju na to da Srbija konačno počinje da prevazilazi blokadu tranzicijskih procesa (blokadu demokratskih reformi i procesa pridruživanja Evropskoj uniji). Blokada je bila na delu čak i nakon demokratske promene Miloševićevog režima 2000. godine, a posebno nakon 2003. godine, kada je ubijen Zoran Đinđić – prvi demokratski premijer Vlade. To je bilo povezano s rastom uloge Srpske radikalne stranke (SRS), kao i drugih ekstremno desnih, etnonacionalističkih političkih aktera, a bilo je dubinski uzrokovano sporim i slabim popravljanjem socijalne, ekonomske, kulturne situacije u Srbiji i lošim kvalitetom života ljudi u njoj.

Srbija je poslednjih godina raspolučena, na raskršću dve suštinski suprotstavljene civilizacijske opcije: na jednoj strani, liberalno-demokratskih reformi i evropskih integracija ili, na drugoj, pseudotradicionalističkog antidemokratskog puta razvoja i međunarodne izolacije (prerastanja u „crnu rupu“ Evrope i sveta).

Prevazilaženje politički retrogradnih procesa i civilizacijskog ćorsokaka je nagovešteno laganim ali izvesnim rastom prevage demokratskog političkog tela nad onim tradicionalističkim/etnonacionalističkim.

Rezultati pominjanih izbora iz 2008. godine pokazuju da narod u Srbiji počinje većinski da optira za ekonomski napredak zemlje i za evropske integracije i da konačno počinje da daje prednost kvalitetu života nad populističkom etnonacionalističkom demagogijom.

Ključne reči: Srbija, civilizacijsko razmeđe, identitetsko-vrednosni raskoli, tranzicijski procesi, liberalno-demokratske reforme, evropske integracije, parlamentarni izbori, predsednički izbori.

Tekst je zasnovan na hipotezi da skorašnja socijalno-politička pomerenja u izbornom telu – iskazana u rezultatima predsedničkih izbora održanih januara 2008. godine i, posebno, vanrednih parlamentarnih izbora održanih

---

* Tekst je objavljen u knjizi: Lilić, S. ur. *Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije*, Knjiga III, Beograd: Pravni fakultet, 2008.

maja 2008. godine – pružaju nagoveštaje da će se Srbija konačno većinski opredeliti, iako s velikim zakašnjenjem, za proevropsku opciju razvoja moderne liberalno-demokratske države i društva.

Pozadinska hipoteza je da se Srbija donedavno nalazila na opasnom razmeđu i bespuću uzrokovanom izjednačenom snagom međusobno potpuno suprotstavljenih tendencija razvoja: na jednoj strani, ka modernoj evropskoj državi, i na drugoj, ka antimodernoj, izolovanoj, pseudotradicionalističkoj državnoj tvorevini. Ili, tačnije rečeno: put evropske integracije i liberalno-demokratskih reformi, kome teže stranke građanske opcije, bio je blokiran, odložen unedogled, onemogućen delovanjem neuobičajeno jakih antievropskih i antireformskih snaga.¹ To, naravno, ne znači da su eliminisane opasnosti i prepreke na

1 Da bi se izbegla eventualna pojmovna konfuzija, sledi nekoliko napomena:

Prvo, proreformske i proevropske stranke u Srbiji predstavljaju modernizacijske snage, koje se zalažu za uspostavljanje liberalne demokratije, slobodnog tržišta, uključenja u međunarodnu zajednicu i, na prvom mestu, Evropsku uniju. Antireformske i antievropske stranke se zalažu za retradicionalizaciju, repatrijarhalizaciju i klerikalizaciju države i društva, i insistiraju na „patriotizmu“ koji se manje ili više identifikuje s etnonacionalizmom. Radikalne snage su osvetničke, militantne, konfliktne ka unutra a i naročito ka spolja – one uporno perzistiraju na militarnom konceptu „Velike Srbije“.

U proreformske i proevropske stranke spadaju: na prvom mestu, Demokratska stranka (DS), a uz nju i manje stranke, kao što su G17 plus i Liga socijaldemokrata Vojvodine (LSV), Liberalno-demokratska stranka (LDP), Srpski pokret obnove (SPO), stranke manjina (Stranka vođovodanskih Mađara – SVM, Sandžačka demokratska unija – SDU itd.). Ovom bloku se nedavno na kontroverzan način priključila i Socijalistička partija Srbije (SPS).

Demokratska stranka Srbije (DSS) je od vremena borbe protiv Miloševićevog režima 90-ih godina pa sve do marta 2008. godine, formalno i faktički pripadala grupaciji stranaka demokratske orijentacije, tj. „građanskoj opciji“. Međutim, prema tipu političkog govora i delovanja, ova stranka se sve više približava – a naročito od momenta proglašenja nezavisnosti Kosova – tradicionalističkim socio-političkim snagama. To važi i za koalicionog partnera DSS na poslednjim parlamentarnim izborima – za Novu Srbiju (NS).

S druge strane, SPS je, po definiciji, pripadao etnonacionalističkoj matrici od vremena Miloševićeve vladavine, a ni do danas je nije u potpunosti napustio; međutim, od 2004. godine, od vremena ulaska u aranžman podrške manjinskoj vladi DSS i G17 plus, s premijerom Vojislavom Koštunicom na čelu, SPS pravi izvesne programatske pomake vezane za prihvatanje oročene privatizacije i integracije u EU. Može se reći da SPS od 2004. do 2007. godine lojalno učestvuje u funkcionisanju ove Koštuničine Vlade. Takođe, od avgusta 2008. godine, SPS učestvuje u proevropskoj i proreformskoj Vladi formiranoj nakon vanrednih parlamentarnih izbora iz maja 2008. godine. (Videti intervju Vladimira Goatija, u VIKEND *Danasu*, 9–10. avgust 2008; <http://www.danas.co.yu/20080809/vikend2.html#0>; takođe videti: Goati, V., *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2006)

Drugo, tradicionalističke (antievropske i antireformske) socio-političke snage, po svom idejno-političkom profilu – etnonacionalizam, neprihvatanje vrednosti demokratije, tolerancije, pluralizma, jednakosti Drugog – pripadaju ekstremnoj desnici, ali po svojoj neuobičajenoj masovnosti (tendencijski oko polovine biračkog tela), ne mogu da se nazovu „ekstremna“ desnica, jer po definiciji ekstremne opcije u političkom polju ne prelaze 10 do 15% biračkog tela. Pri tom, njima programatski primarno pripada Srpska radikalna stranka (SRS), kao i etnonacionalističke ekstremističke grupe, klerofašističke i nacističke organizacije, militantne grupe sportskih navijača itd. Tradicionalističkom / etnonacionalističkom bloku se od 2008. godine priključila i narodnjačka koalicija, koju čine DSS i NS.

putu reformi i evropskih integracija, koje proizilaze iz ogromne snage i uticaja tradicionalističkih političkih aktera, ali znači da je sada već jasno uočljiv trend jačanja i dominacije građanske/modernizacijske nad tradicionalističkom/etnonacionalističkom političkom opcijom.

U tekstu će najpre biti obrazložena pozadinska hipoteza, a zatim će, uporednim predstavljanjem izbornih rezultata predsedničkih i parlamentarnih izbora u nekoliko poslednjih godina, biti prikazane socio-političke tendencije, odnosno pomeranja u strateškim opredeljenjima građanstva, s namerom da se argumentuje u prilog glavne hipoteze da je konačno došlo i do prekretnice, početka kraja „zarobljenosti“ Srbije i konačnog trasiranja njenog evropskog i reformskog demokratskog puta.

Srbija na epohalnim razmeđama

Pozadinska hipoteza je da se Srbija – nakon uspešno okončane decenijske borbe protiv autoritarnog etnonacionalističkog režima Slobodana Miloševića, krunisane pobedom demokratskih snaga na izborima 2000. godine, i nakon početnih reformskih uspeha – ponovo našla u situaciji krize i zaustavljanja reformi i integracijskih nastojanja. Retrogradni proces je uslovljen ubistvom demokratskog premijera Zorana Đinđića 2003. godine, kao i kontroverznom i blokirajućom politikom od 2004. do 2008. godine dveju vlada u kojima je glavni akter bio Vojislav Koštunica² (što ne znači da blokirajućeg delovanja

---

Treće, svrstavanje u modernizacijske ili tradicionalističke/etnonacionalističke stranke nije fiksirana datost, jer se delom radi i o dinamičnim pojmovima, u smislu da je moguće programatsko i/ili delatno pomeranje stranaka iz jednog u drugi identitetsko-vrednosni politički blok. O tome se u današnjoj Srbiji može govoriti vezano za DSS i SPS.

- 2 Prva Vlada, s premijerom Vojislavom Koštunicom, formirana je marta 2004. godine, nakon vanrednih parlamentarnih izbora iz decembra 2003. godine.

Pri tom, 27. januara 2004. godine održana je konstitutivna sednica novog saziva srpskog parlamenta, a zatim, tek krajem februara, DSS – G 17 plus – SPO-NS postigli su koalicioni sporazum o formiranju Vlade, na čelu s Vojislavom Koštunicom. Takođe, postignuta je saglasnost da socijalisti podržavaju tu Vladu u parlamentu, ali da ne dobiju ministarska mesta.

Posle raspada državne zajednice SCG, maja 2006. godine, Vlada Srbije je dobila dva nova ministarstva – ministarstvo odbrane i spoljnih poslova.

Dan nakon izglasavanja novog Ustava Srbije u parlamentu, 1. oktobra iste godine, ministri iz G 17 plus podneli su ostavke zbog toga što nisu nastavljeni pregovori s EU. Međutim, njihove ostavke parlament je konstatovao tek 9. novembra, nakon referenduma o Ustavu koji su građani potvrdili.

Druga Koštuničina Vlada je trajala od 2007. godine do 2008. godine, a formirana je nakon parlamentarnih izbora održanih januara 2007. godine.

Nakon što je parlament 10. novembra 2006. godine izglasao Ustavni zakon o sprovođenju Ustava, predsednik Republike Srbije Boris Tadić raspisao je parlamentarne izbore za 21. januar 2007. godine. Na tim izborima, rezultat je bio sledeći: Srpska radikalna stranka (SRS) osvojila je – 81 poslaničko mesto, Demokratska stranka (DS) – 64, Koalicija Demokratska stranka Srbije/Nova Srbija (DSS-NS) – 47, G17 plus – 19, Socijalistička partija Srbije (SPS) – 16, Koalicija okupljena oko Liberalno-demokratske partije (LDP)

Vojislava Koštunice kao predsednika savezne države³ nije bilo i za života prvog demokratskog premijera Zorana Đinđića).

Demokratske reforme su započete 2000. godine, čitavu deceniju nakon tranzicijskih procesa u zemaljama centralne i istočne Evrope; zatim su u velikoj meri zaustavljene nakon atentata na prvog demokratskog premijera Đinđića; odnosno, zajednička vlast DS i DSS, s pominjanim značajnim uticajem predsednika DSS Vojislava Koštunice kao premijera u dva mandata, dovela je do značajnog prekida određenih sfera reformskih procesa i do određene mere obnavljanja etnonacionalističke matrice, tj. do revitalizacije mилошевићевskih principa vođenja unutrašnje i spoljnje politike. Naime, iako je načelno demokratska vlast DS i DSS sprovodila važne reformske procese u ekonomiji, zakonodavstvu, delimično u pravosuđu, delovi vlade koji su bili pod uticajem Koštunice istovremeno su kočili reformisanje određenih poluga vlasti i sistema vrednosti, bez kojih demokratizacija države i društva u punom opsegu nije ni bila moguća. U tom smislu, sprečeno je sprovođenje donetog zakona o lustraciji⁴, reformisanje mилошевићевskih vojnih i civilnih bezbedonosnih struktura,

– 15, Savez vojvođanskih Mađara (SVM) – 3, Lista za Sandžak – 2, Koalicija Albanaca Preševske doline – 1, Unija Roma Srbije – 1, Romska partija – 1.

Konstitutivna sednica parlamenta održana je 14. februara. Na toj sednici, verifikovani su poslanički mandati, a nakon toga sednica je odložena na neodređeno vreme. Nastavljena je tek 7. maja, biranjem predsednika parlamenta. Ujutro 8. maja – glasovima radikala, socijalista i DSS-a – Tomislav Nikolić (zamenik lidera radikala) izabran je za predsednika Skupštine Srbije. Nekoliko dana kasnije, 11. maja, lideri DS, DSS i G 17 plus (Boris Tadić, Vojislav Koštunica i Mladan Dinkić) okončali su troipomesečne pregovore o sastavu Vlade. Konstitutivna sednica parlamenta nastavljena je 12. maja, raspravom o smeni Tomislava Nikolića, koju su inicirali poslanici novoformirane skupštinske većine. Idućeg dana, 13. maja, Nikolić je podneo ostavku na svoju funkciju.

Predsedavanje parlamentom preuzeo je Milutin Mrkonjić, potpredsednik parlamenta. Mandatar za sastav nove Vlade Srbije – Vojislav Koštunica – podneo je 15. maja ekspeze pred poslanicima Skupštine Srbije, a nakon višesatne rasprave, članovi nove Vlade (iz DS i G17 plus, kao i iz DSS i NS) stupili su na dužnost.

Nakon proglašenja nezavisnosti Kosova i Metohije, 17. februara 2008. godine, Vlada zapada u duboku krizu. Jedan deo izvršne vlasti (DS i G17 plus), i pored činjenice da EU nije osudila kosovsku nezavisnost, zalagao se da Srbija nastavi pregovore o pridruživanju zemlje EU. Drugi deo Vlade (DSS i NS) zahtevao je da EU jasno saopšti da priznaje teritorijalnu celovitost Srbije. Pošto su se razmimoilaženja nastavila, očigledno je bilo da su vanredni izbori jedino rešenje. Nadalje, SRS 5. marta predlaže parlamentu na usvajanje Rezoluciju o zaštiti teritorijalnog integriteta Srbije u odnosima sa EU. DSS i NS podržavaju rezoluciju, dok DS i G17 plus to ne prihvataju. Idućeg dana, 6. marta, Tadićevi i Dinkićevi ministri na sednici Vlade preglasavaju ministre DSS-NS po tom pitanju. Premijer Koštunica izjavljuje da „više nema poverenja u koalicione partnere po pitanju očuvanja teritorijalnog integriteta“. U tom smislu, 8. marta, Koštunica saopštava javnosti da će predložiti predsedniku Republike raspuštanje parlamenta i raspisivanje vanrednih parlamentarnih izbora za maj mesec. Vlada na vanrednoj sednici, 10. marta, jednoglasno prihvata taj predlog. (Videti: sr.wikipedia.org/wiki/Српске_Владе_после_5_октобра_2000. – 58k)

3 Nakon – na demokratskim izborima izvojevane – smene vlasti u SRJ i Srbiji krajem 2000. godine i Miloševićevog priznanja da je izgubio na izborima, Vojislav Koštunica je bio izabran za prvog predsednika savezne države.

4 U Srbiji je Zakon o lustraciji (Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava) usvojen 30. marta 2003. godine, ali se zbog nedostatka političke volje ne primenjuje. Ovaj Zakon bi se

a međunarodna obaveza pune saradnje sa sudom u Hagu samo je delimično ispunjena. Na delu je bio sve izraženiji strateško-politički razlaz između DS i DSS u Vladi; unutar demokratske vlasti je, dakle, postajao sve oštrij sukob i vidnija podela između proreformskih i proevropskih snaga, okupljenih oko DS, i snaga okupljenih oko DSS, koje su sve izraženije i otvorenije iskazivale antievropsko raspoloženje i davale prednost etnonacionalističkoj nad reformskom matricom mišljenja i delanja.

Ovaj politički sukob, koji je značio i ideološko-vrednosni rascep, iskazao se, kao što je već pomenuto, u krajnje zaoštrenom vidu u momentu samoproglasa nezavisnosti Kosova, koje se dogodilo sa značajnom podrškom Amerike i najvažnijih članica EU. Uprkos jedinstvenom odbijanju oficijelne politike da prihvati ideju i praksu nezavisnog Kosova, ideološko-politički rascep se jasno iskristalisao oko pitanja da li je državi Srbiji ipak neophodno da nastavi proces pridruživanja EU, ili je nužno da te procese potpuno uslovi zahtevom da se Amerika i države članice EU, kao i sve one koje su priznale nezavisno Kosovo, odreknu svog čina.

Nakon što su se iskristalisala dva različita odgovora na pitanje odnosa Evrope i Srbije – Evropa svakako, ili Evropa samo ukoliko integrisanje u nju podrazumeva Kosovo kao integralni deo Srbije – parlamentarna većina, u kojoj su bile dominantne DS i manjim delom DSS, nije više bila moguća. Politički vokabular DSS je postao sasvim sličan onom koji je tradicionalno prepoznatljiv kod SRS, a konvergencija stavova DSS i SRS je simbolički artikulisana u njihovom svrastavanju u „patriotski blok“, a bez velikih ustručavanja da se medijski i u javnom govoru druga strana satanizuje kao „izdajnička“ i „nepatriotska“.

U decenijama oštre borbe protiv Miloševićevog režima, u okvirima sukoba između proreformski i proevropski orijentisanih političkih snaga, na jednoj strani, i tradicionalističkih i u manjoj ili većoj meri etnonacionalističkih snaga, na drugoj, DSS je uvek bio uz DS i druge demokratski orijentisane stranke i aktere, nasuprot SPS i SRS i njima srodnim stranakama i akterima. Dakle, u godinama pre 2000. godine, a ni nakon demokratske promene vlasti 2000. godine, pomenuti veoma uočljiv ideološko-politički rascep svakako nije podrazumevao da se stranka i koalicije oko DSS i Vojislava Koštunice otvoreno priklone ovoj drugoj opciji.⁵ Međutim, nakon ubistva premijera Đinđića, a pogotovo poslednjih nekoliko godina u kojima je bila sve izvesnija secesija Kosova – DSS i Vojislav Koštunica lično sve su izraženije naginjali etnonacionalističkim i antievropskim idejama i postupcima. U pregovorima

---

primenjivao na sva kršenja ljudskih prava izvršena posle 23. marta 1976. godine, kao dana stupanja na snagu Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, a pod uslovima predviđenim ovim zakonom.

(Videti: <http://www.ldp.org.yu/cms/item/politics/sr/lustracija.html>)

5 Doduše, još od građanskih protesta 96/97. godine pa nadalje, a možda i ranije, bilo je mnogo povoda i suštinskih razloga za dovođenje u sumnju njihove pune demokratske opredeljenosti. (Videti, na primer: D. Vujadinović, *Prepreke i perspektive razvoja civilnog društva u SRJ*, u. Subotić, M., Spasić, I. ur. *Revolucija i poredak – O dinamici promena u Srbiji*, Beograd: IFDT, 2001.

pre proglašenja nezavisnosti Kosova, u velikoj meri se upravo među predstavnicima DSS očitovao miloševićevski diskurs, kao i sentimentali bliski idejama SRS, a nakon proglašenja nezavisnosti Kosova distanciranje od evropske, a time i reformske politike, bilo je potpuno eksplicitno. Pri tom, upravo kao i u vreme Miloševićeve vladavine i raznih pregovora povodom ratnih sukoba i kriznih žarišta, oficijelni pregovarački pristup ignorisanja argumenata druge strane i upornog istrajavanja na sopstvenim isključivim stavovima, bez ikakve spremnosti za kompromise i ustupke, rezultirao je gubitkom šansi za bilo kakve dobitke na strani srpskog stanovništva na Kosovu, kao i na strani Srbije i njenih državnih interesa. Politička strategija navodnih „pregovaranja“ – ili celo Kosovo (kao srpska teritorija, a nezavisno od želja i brojnosti većinskog albanskog stanovništva), ili ništa – u rezultatu je dovelo do nezavisnosti Kosova, bez ikakvih prethodno obezbeđenih uslova zaštite srpskog stanovništva u enklavama i generalno na teritoriji Kosova.

Da zaključimo, pozadinska hipoteza je da se Srbija poslednjih godina našla na strateško-istorijskoj razmeđi tendencija modernosti i antimodernosti⁶, u smislu oštrog sukoba i izjednačene snage političkih aktera koji bi zemlju da usmere u progresivnom pravcu demokratskih reformi i evropskih integracija, na jednoj strani, i onih koji bi da je odvuku unazad, u retrogradne procese izolacije, etnonacionalizma, zaustavljanja reformi u ekonomiji, politici, kulturi, na drugoj strani. Sticajem političko-istorijskih okolnosti, Srbija je najduže ostala zarobljena realsocijalističkim i etnonacionalističkim nasleđem, i to u poređenju sa gotovo svim državama nastalim na prostorima bivše Jugoslavije⁷, a pogotovo u odnosu na zemlje centralne i istočne Evrope; u Srbiji je tranzicijski proces liberalno-demokratskih reformi i evropskih integracija izrazito zakasnio ili odložen – zbog ratova, sankcija, razorenosti društva i institucionalnog sistema, blokiran – zbog nezavršenih obaveza države prema Haškom tribunalu, i u znatnoj meri neuspešan – zbog izrazitih procesa retradicionalizacije, klerikalizacije, repatrijarhalizacije srpskog društva i neuobičajeno visokog rasta ekstremne desnice u političkom polju.

Kao što je na početku rečeno, osnovna hipoteza u ovom tekstu jeste da u Srbiji počinje da se zaustavlja trend rasta etnonacionalističkih, antimodernizacijskih, tradicionalističkih snaga, koji je bio veoma izražen tokom nekoliko poslednjih godina, odnosno da se Srbija tendencijski sve izraženije okreće – polako ali sigurno, i nezaustavljivo – ka proreformskom, demokratskom i proevropskom strateškom putu. Za argumentaciju u prilog ovoj hipotezi, od najvećeg značaja je analiza poslednjih predsedničkih i parlamentarnih izbora iz 2008. godine, s tim što se zbog poređenja izborne snage i uticaja stranaka

6 Videti: D. Vujadinović, Srbija između antimodernosti i modernosti, *Helsinška povelja*, feb/mart 2004, br. 73–74.

D. Vujadinović, Šta je nacionalni i državni interes moderne Srbije?, u: Vujadinović, D. i Goati, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije – Nacionalni i državni interes moderne Srbije*, Beograd, CEDET, 2007.

7 Videti: D. Vujadinović, Uvodni tekst za knjigu: Vujadinović, D., Veljak, L., Pavićević, V., Goati, V., ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd, CEDET, 2002.

i u njima izraženih političko-strateških tendencija, delom uzimaju u obzir i rezultati predsedničkih i parlamentarnih izbora održanih u Srbiji tokom nekoliko poslednjih godina.

Političko-istorijske tendencije prelomljene kroz izborne rezultate

Na vanrednim parlamentarnim izborima decembra 2003. godine⁸, više od 50% izbornog tela odabralo je građansku opciju⁹, a 35% se opredelilo za radikalnu stranku SRS i delom za SPS, za razliku od saveznih izbora u oktobru 2000. godine i republičkih¹⁰ u decembru 2000. godine, kada se 64,4% glasača opredelilo za demokratsku opciju. Dakle, nakon tri godine demokratskih promena i zastoja reformskih procesa posle ubistva premijera Đinđića, 700.000 glasača se vratilo¹¹ ekstremnoj desnici (od 322.333 decembra 2000. na 1.008.074 glasača decembra 2003. godine).

Rast radikalnog izbornog tela se nastavlja još izraženije od 2004. do 2008. godine¹², što se vidi, na primer, i po rezultatima parlamentarnih iz-

8 Navedeni vanredni parlamentarni izbori su održani 28. decembra 2003. godine, i to nakon ubistva premijera Zorana Đinđića, i nakon tri neuspešna kruga predsedničkih izbora. Izlaznost je bila 58,84%. SRS je dobio 28% glasova i 82 mandata, DSS – 18% glasova i 53 mandata, DS – 13% glasova i 37 mandata, G17 plus – 12% glasova i 34 mandata, koalicija SPO-NS – 8% glasova i 21 mandat, SPS – 8% glasova i 22 mandata, a preostalih 14% dobile su ostale manje stranke.

Nakon ovih izbora, formirana je prva Koštuničina Vlada, koja je trajala od 2004. do 2007. godine. (Videti: sr.wikipedia.org/wiki/Српске_Владе_после_5.октобра_2000. – 58k; www.cesid.org)

9 U tom periodu, a formalno i faktički sve do marta 2008. godine, DSS je nedvosmisleno pripadao grupaciji stranaka demokratske orijentacije, tj. „građanskoj opciji“.

10 Nakon nekoliko odlaganja sednice i opstrukcije poslanika SRS, 24. novembra 2000. Skupština Srbije je izabrala prelaznu, tehničku Vladu Srbije, koja će do vanrednih parlamentarnih izbora obezbediti funkcionisanje zemlje. Vladu su formirali DOS (Demokratska opozicija Srbije), SPO i SPS, a za predsednika je bio izabran Milomir Minić (SPS). Predsednik Skupštine Srbije Dragan Tomić raspisao je 25. novembra prevremene republičke izbore.

Na prvim parlamentarnim izborima u postmiloševićevoј Srbiji, održanim 28. decembra 2000. godine, Demokratska opozicija Srbije (DOS) odnela je ubedljivu pobedu osvojivši 176 od 250 poslaničkih mesta.

Nova Narodna skupština Republike Srbije konstituisana je 22. januara 2001. godine i u njoj, pored DOS, poslanike je imala SPS – 37, SRS – 23, a Stranka srpskog jedinstva (SSJ) – 14 poslaničkih mesta. Skupština Srbije je 25. januara 2001. izabrala novu, prvu demokratsku republičku Vladu, čiji je predsednik bio dr Zoran Đinđić. (Videti: http://www.cesid.org/rezultati/sr_jun_2004IIkrug/index.jsp)

11 Upotrebljena je reč „vratilo“, jer SRS je na parlamentarnim izborima 1992. godine imao više od milion glasača.

12 O izraženom trendu rasta ekstremizma u Srbiji u poslednjih nekoliko godina, odnosno rastu popularnosti SRS, bujanju ekstremnih desničarskih organizacija i udruženja, kao i klerikalizaciji i retradicionalizaciji društva, videti: D. Vujadinović, Prepreke na putu integracije Srbije u Evropsku Uniju (odeljak: Etnifikacija političkog polja kao glavna prepreka procesa integracije Srbije u Evropsku Uniju), u: S. Lilić, ur. *Pravni kapacitet Srbije za*

bora održanih 21. januara 2007. godine; međutim, na tim izborima se vidi i jasan trend rasta snage DS, tj. kristalisanja dve dominantne a međusobno suprotstavljene vrednosno-političke oprijentacije. Biračko telo se ukрупnjava, izdvajaju se dve dominantne stranke – SRS i DS – (manje stranke konvergiraju jednoj od njih), odnosno, dolazi do blokirajuće podeljenosti političkog tela Srbije na „pola-pola“¹³.

Politički analitičari su tokom nekoliko poslednjih godina tvrdili da SRS ima stabilnu izbornu bazu, koja disciplinovano izlazi na izbore i ima svoj prag maksimuma negde oko 1.400.000 glasova. Doduše, analitičari i istraživači su, takođe, ukazivali na to da rast gubitništva tranzicije, siromaštvo, nepismenost i negativna rešenja kosovskog pitanja predstavljaju bazu rasta radikalne popularnosti.

Pokazalo se, međutim, u nizu izbora nakon 2003. godine, da izborna baza SRS može još da raste; nisu samo siromašni, neobrazovani, stari, neurbani stanovnici pretežno glasali za Nikolića, već i značajan broj urbanog, obrazovanog, mladog stanovništva. Sigurno je da su „gubitništvo tranzicije“ i loša socijalno-ekonomska situacija doprinosili rastu radikalne opcije tokom poslednjih nekoliko ključnih godina zakasnele i nepotpune demokratske tranzicije; uz to, nacionalno pitanje – artikulirano kao kosovsko pitanje – presudno je doprinosilo rastu radikalne političke opcije¹⁴.

Čini se da rast radikalnog izbornog tela, ipak, od 2008. godine počinje da se zaustavlja i da se, uz činjenicu ukрупnjavanja dva bloka međusobno suprotstavljenih opredeljenja oko DS i SRS, nazire tendencijska prevaga opredeljenja biračkog tela za DS i druge manje ili više konvergirajuće stranke demokratske profilisanosti.

Predsednički izbori 2008. godine

Na uspešnim¹⁵ predsedničkim izborima iz maja 2004. godine, demokratski kandidat Boris Tadić je pobedio kandidata SRS Tomislava Nikolića. Pri

evropske integracije, knjiga II, Beograd: Pravni fakultet u Beogradu, 2007, 90–106. Videti, takođe: Bakić, J., *Radical ideological-political Extremism of the Contemporary Serbia*, Wikipedia, 2006: <http://en.wikipedia.org/wiki/Extremism>

- 13 Tada je od 6.652.105 građana s pravom glasa na izbore izašlo 4.020.744 glasača. Pri tom, SRS je dobio 28,7% glasova i 81 mandat, DS 22,9% glasova i 65 mandata, DSS 16,7% glasova i 47 mandata, G17 plus 6,8% glasova i 19 mandata, a LDP 5,3% glasova i 15 mandata.
- 14 Videti: Goati, V., *Državni interes kroz prizmu opredeljenja vladajućih partija*, u: Vujadinović, D. i Goati, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije – Nacionalni i državni interes moderne Srbije*, Beograd, CEDET, 2007.
- 15 Pre predsedničkih izbora iz 2004. godine, tri pokušaja predsedničkih izbora su se završila neuspešno, čemu je pogodio izborni zakon prema kome je više od polovine upisanih u birački spisak moralo da glasa za jednog kandidata. Na prvim neuspešnim predsedničkim izborima 2002. godine, Vojislav Šešelj je dobio 845.000 glasova, a Vojislav Koštunica i Miroljub Labus u drugom krugu – 1.123.000 i 995.000. Na drugim, takođe neuspešnim predsedničkim izborima, krajem 2002. godine, Vojislav Šešelj je dobio 1.063.296 glasova, a Vojislav Koštunica 1.670.000 glasova. Na trećim neuspešnim predsedničkim izborima,

tom, u prvom krugu Nikolić je imao prednost u odnosu na Tadića, odnosno za Nikolića je glasalo 939.695 glasača, ili 30,1%, a za Tadića je glasalo 852.230 glasača, ili 27,3%. Drugi krug predsedničkih izbora završen je tako što je Tomislav Nikolić dobio 1.431.833 glasova ili 45,0%, a Boris Tadić 1.706.888 glasova ili 53,8%.

Dok je u prvom krugu predsedničkih izbora, 20. januara 2008. godine, kandidat SRS Tomislav Nikolić osvojio 39,99%, odnosno 1.646.172 glasa, kandidat DS i aktuelni predsednik Srbije Boris Tadić osvojio je 35,4%, odnosno 1.457.030 glasova. U drugom krugu – održanom 3. februara 2008. godine, Tomislav Nikolić je dobio 2.197.155 glasova ili 47,97%, a Boris Tadić 2.304.467 glasova ili 50,31%. U drugom krugu Boris Tadić 847.437 glasova, a Tomislav Nikolić 550.983 glasa više nego u prvom krugu.

Odziv birača u prvom krugu predsedničkih izbora iz 2008. godine bio je 4.117.870, odnosno 61,38% (od 6.708.697 birača upisanih u birački spisak); odziv birača u drugom krugu predsedničkih izbora iz 2008. godine bio je 4.580.428, odnosno 68,14% od 6.723.762 birača upisanih u birački spisak¹⁶.

Visoka izlaznost u prvom krugu bila je potpuno neočekivana za sve partijske i političke analitičare; još veća izlaznost u drugom krugu, međutim, za njih više nije bila iznenađenje. Visoka izlaznost na ovim izborima, slična onoj iz sudbonosnog perioda izbora krajem 2000. godine, predstavljala je dokaz da su građani procenili da su i ovi izbori sudbinski. Na jednoj strani, našli su se masovno oni koji neće u Evropu, neće da daju Kosovo, hoće savez pravoslavnih država, ne smeta im izolacija, ne veruju u liberalno-demokratske reforme, a na drugoj strani, takođe veoma masovno, oni koji misle da će se – ako pobedi radikalna opcija – sudbinski stati s proreformskom, proevropskom, modernom strategijom razvoja i da će se sudbina Srbije okrenuti u lošem pravcu.

Osim što analitičari, kao što je već pomenuto, pred prvi krug predsedničkih izbora iz januara 2008. godine uopšte nisu predvideli ovako veliki rast izlaznosti birača, oni su pogrešili i s procenom da će eventualna veća izlaznost više odgovarati demokratskom predsedničkom kandidatu Tadiću; pogrešili su, jer su se srazmerno bili povećali i glasovi za radikalnog predsedničkog kandidata Nikolića.

U tom smislu, realno moguća je bila pobeda radikalne opcije u krajnjem ishodu predsedničkih izbora, i na to su upućivala i predizborna istraživanja i političke analize, iako se govorilo i o tome da je ipak verovatnija pobeda demokratske opcije. U svakom slučaju, znalo se da će odlučivati mali brojevi u prilog jednog ili drugog rešenja. Pretpostavljalo se da će izlaznost biti još

2003. godine, potpredsednik SRS Tomislav Nikolić je dobio 1.166.896 glasova, a demokratski kandidat Dragoljub Mićunović samo 894.000 glasova. (Detaljno o izbornom zakonodavstvu i neuspešnim predsedničkim izborima, videti: Goati, V., *Partijske borbe u Srbiji u postoktobarskom razdoblju*, Beograd, FES, 2006)

16 Oko 150.000 novih glasača na ovim izborima činili su mladi i izbeglice koje su dobile državljanstvo u međuvremenu (2004. godine je bilo 6.532.940 glasača).

veća u drugom krugu, ali nakon iskustava iz prvog kruga (velika izlaznost, disperzija glasova na veći broj predsedničkih kandidata), znalo se da će se koncentrisanje glasova na dva predsednička kandidata odraziti na rezultate obe strane.¹⁷

Na osnovu empirijskih pokazatelja, jasno je da je izlaznost birača bila srazmerno mnogo veća i u prvom i u drugom krugu predsedničkih izbora 2008. godine nego 2004. godine¹⁸, ali na izborima 2004. godine u prvom krugu je srazmerno bila zanemarljiva prednost Nikolića nad Tadićem (oko 30% naspram 27,3%), a u drugom krugu je bila značajno srazmerno veća prednost Tadića nad Nikolićem (54% naspram 45%); u tom smislu se može govoriti o ubedljivoj pobedi Borisa Tadića kao predsedničkog kandidata 2004. godine. Međutim, na izborima 2008. godine, u prvom krugu je bila srazmerno veća (iako načelno mala) prednost Nikolića nad Tadićem (oko 40% naspram 35,39%), nego Tadićeva prednost u drugom krugu nad Nikolićem (50,31% naspram 47,97%). Praktično, Tadić se provukao „kroz iglene uši“ i objektivno je ishod izbora bio veoma neizvestan¹⁹.

Podeljenost partijskog tela (približavanje dvopartijskom modelu) i izbornog tela 50% prema 50% bila je vidljiva nakon predsedničkih izbora 2008. godine, ali ne u smislu podeljenosti između dve liberalne ili demokratske opcije, što je slučaj u razvijenim stabilnim demokratijama, već između dva modela razvoja, dva strateško suprotstavljena opredeljenja, modernog i antimodernog. Podeljenost konfliktualnog tipa se očitovala na delu, tj. podeljenost koja suštinski postavlja stratešku političku i vrednosnu dilemu – da li se ide u pravcu dalje demokratizacije ili antimodernosti. Suštinski različite razvojne koncepcije su na dnevnom redu i „pat“ pozicija situaciju čini sudbinskom i dramatičnom, generalno lošom sa stanovišta demokratskih reformi i evropskih integracija.

Trend promene srazmere glasova između radikalnog i demokratskog predsedničkog kandidata, na način da prednost predstavnika SRS iz prvog kruga u drugom krugu biva zamenjena prednošću demokratskog kandidata, dogodila se i na predsedničkim izborima 2004. godine i na predsedničkim izborima održanim 2008. godine. Međutim, ta prednost demokratskog kandidata srazmerno je bila znatno veća na izborima 2004. nego 2008. godine.

17 U prvom krugu je „rasut“ značajan broj glasova, u smislu da je preko milion glasova otišlo kandidatima manjih stranaka: Milutinu Mrkonjiću (SPS – 260.000), Velimiru Iliću (NS – 350.000), Čedomiru Jovanoviću (LDP – 240.000), oko 100.000 Šandoru Pastoru – predsedničkom kandidatu mađarske manjine.

Znalo se da u drugom krugu radikalni kandidat još može da dobije deo glasova SPS, NS, DSS, a da će demokratski kandidat dobiti veći deo glasova LDP, veći deo glasova DSS i NS, a možda i nešto glasova SPS.

18 Na izbore u januaru 2008. u prvom krugu je izašlo skoro milion građana više nego u prvom krugu predsedničkih izbora u junu 2004. godine, a u drugom krugu predsedničkih izbora iz 2008. izašlo je skoro milion i po više glasača nego u drugom krugu iz 2004. godine. U drugom krugu predsedničkih izbora 2004. izlaznost je bila nešto veća nego u prvom krugu (oko 50.000 građana), a izlaznost na predsedničkim izborima 2008. godine porasla je od prvog do drugog kruga za skoro pola miliona glasača.

19 Zbog toga što nije dobio podršku DSS i LDP, Tadiću su mnogi predviđali poraz.

Može zvučati paradoksalno, ali bi se upravo pobeda Borisa Tadića na predsedničkim izborima 2008. godine – iako „tesna“ i srazmerno brojčano neubedljivija od one iz 2004. godine – mogla smatrati indikatorom trenda ponovnog jačanja demokratske opcije i ponovnog slabljenja radikalske opcije (uprkos tome što su pozitivni rezultati veoma daleko od onih iz 2000. godinu). Naime, to što je Tadić uspeo da pobedi u drugom krugu, iako nije dobio javnu i zvaničnu podršku nijedne veće ili značajnije stranke iz kruga demokratske opcije, i u vreme veoma loših međunarodnih signala o predstojećem rešenju statusa Kosova, a u pominjanom kontekstu rasta nezadovoljstva stanovništva i rasta tradicionalističke opcije u biračkom telu i javnom mnjenju, predstavljalo je veoma jasan znak da se biračko telo polako ali izvesno ipak većinski okreće evropskoj, demokratskoj, proreformskoj opciji.

Upravo iskorak iz radikalske prednosti u prvom krugu ka maloj ali dovoljnoj prednosti demokratske opcije u drugom krugu predsedničkih izbora, i to u situaciji kada ni DSS ni LDP nisu javno i zvanično dali podršku Borisu Tadiću, predstavlja prekretnicu u srpskom političkom telu i njegovim dominantnim strateškim opredeljenjima.

Predsednički i parlamentarni izbori 2008. godine

Činjenica da je Tadić ipak pobedio (veoma „tesno“, doduše) predstavljala je značajnu prekretnicu za dalja događanja i relevantan predznak ili nagoveštaj trenda – koji će se i potvrditi na vanrednim parlamentarnim izborima, održanim maja 2008. godine.

Istraživanja javnog mnjenja su do pred same vanredne parlamentarne izbore predviđala blagu prednost radikala, a opšte očekivanje je bilo da će rezultati koalicije oko DS i SRS biti veoma izjednačeni, s tim što se svaka strana uzdala više u sreću nego u sigurna predviđanja da će u krajnjem ishodu njena mala prednost prevagnuti²⁰. Dogodilo se, međutim, da je demokratska opcija vidno relaciono ojačala, a da eksperti ovu prekretnicu ili nagoveštaj promene raspoloženja i strateških opredeljenja među stanovništvom u Srbiji nisu prepoznali niti očekivali.

Naime, upravo zbog traumatične i neizvesne situacije na predsedničkim izborima januara i februara 2008. godine, evidentnu pobedu u svim segmentima vlasti demokratske opcije (na istovremeno održanim vanrednim parlamentarnim izborima na nivou Vojvodine, na nivou grada Beograda i na lokalnom nivou maja 2008. godine), nije predvideo nijedan relevantan analitičar, kao nijedno empirijsko istraživanje. Istraživači su očigledno bili podlegli utisku veoma ojačale ekstremne desnice tokom poslednjih nekoliko godina, zatim utisku da će tema Kosova imati apsolutni prioritet i da etnonacionalističke snage okupljene oko SRS, ali i oko DSS, mogu iz problema Kosova i

20 Ispitivanja javnog mnjenja tokom poslednjih godina pokazuju stabilno održavanje visoke popularnosti SRS, oko 35–40%, odnosno SRS je pojedinačno bila najjača parlamentarna stranka. Udružena demokratska opcija je ipak, po pravilu, imala većinu, mada je u nekoliko istraživanja javnog mnjenja tokom 2007. i 2008. godine indikovano i to da bi SRS mogao da formira parlamentarnu većinu sa SPS.

proglašene nezavisnosti te srpske pokrajine da izvuku sigurnu izbornu dobit i pobjedu.

Na pitanje – zašto su i empirijska istraživanja „podbacila“ u prognozama raspoloženja javnog mnjenja i zašto su pretežno davala blagu prednost SRS u odnosu na DS (i ZES), ne postoji jasan odgovor. Naknadna objašnjenja su podsećala na činjenicu da od 2000. godine sva empirijska istraživanja stavova stanovništva Srbije pokazuju visoke procenete pozitivnih pokazatelja opredeljenosti za EU, uprkos rastu tradicionalističkih snaga i uprkos pominjanoj lošoj socijalno-ekonomskoj slici. U tom smislu se „naknadnom pameću“ zaključivalo da je u poslednjem momentu među stanovništvom prevagnuo strah od daljeg pogoršanja socijalno-ekonomske slike Srbije ukoliko radikalna opcija pobjedi i udalji Srbiju od EU. Takođe, pominjani su i pozitivni efekti neposredno pred izbore parafriranog Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SPP) sa EU, kao i ekonomski sporazum o saradnji automobilske industrije „Zastava“ iz Kragujevca i italijanskog „Fijata“.

Parlamentarni izbori 2008. godine

Na nedavnim parlamentarnim izborima, održanim 11. maja 2008. godine, udruženo su nastupile proevropski orijentisane stranke DS, G17 plus, SPO, LSV Nenada Čanka, SDP Rasima Ljajića, pod imenom Koalicija za evropsku Srbiju (ZES). Pri tom, kao što je već pomenuto, istovremeno s parlamentarnim, održani su i lokalni izbori na svim nivoima, kao i regionalni izbori za pokrajinsku skupštinu Vojvodine.

Od oko 4,2 miliona izašlih na izbore koalicija ZES je na parlamentarnim republičkim izborima dobila oko 1,5 milion glasova, tj. 38,75% glasova ili 102 mandata (od toga G17 plus 25 poslanička mesta, SPO i SDP po 4, LSV 3). Rezultati izbora su sledeći: ZES 102 poslanička mesta, SRS 78, DSS-NS 30, SPS-PUPS-JS 20, LDP 13, manjine 7²¹.

Stranke same po sebi, nezavisno od koalicija, prošle su – upoređujući parlamentarne izbore iz januara 2007. godine i vanredne parlamentarne izbore iz maja 2008. godine, na sledeći način: SRS je pao sa 81 na 78 mandata, DS je porastao sa 60 na 66, DSS je pao sa 33 na 21, G17 je porastao sa 19 na 25, SPS je pao sa 14 na 12, NS je pala sa 10 na 9, LDP porastao sa 11 na 13 (pri tom, 2006. godine je izašao na izbore samostalno, a 2008. godine u koaliciji s nekoliko malih partija), LSV je pao sa 4 na 3, JS je porasla sa 2 na 3, PUPS nije postojao a sada je dobio 5, SPO nije imao poslanika a sada je dobio 4, SDP porastao sa 3 na 4 mandata.

Demokratska stranka, sama po sebi, povećala je broj mandata sa 60 na 66, ali je koalicija – čiju ona okosnicu predstavlja – značajno odskočila od SRS, odnosno sakupila je 24 mandata više od radikala, što je podatak koji

21 Mađarska koalicija je dobila 4 mandata, Bošnjačka lista – 2, Koalicija Albanaca Preševske doline 1 mandat. Manjine su, dakle, ukupno dobile 7 mandata. Romske partije su išle razjedinjeno i usitnjeno i izgubile sva mesta (u prethodnom sazivu Parlamenta, dve romske partije su imale po jednog poslanika). (Videti: *Blic*, 2. juni 2008; www.cesid.org)

nijedan od analitičara i nijedno od predizbornih empirijskih istraživanja i predviđanja izbornih rezultata nije pogodilo.

Pobeda proevropske opcije govori nekoliko stvari: prvo, da je proevropsko raspoloženje u Srbiji posle faze „pola-pola“ tokom poslednjih godina ipak tendencijski ojačalo i postalo dominantno. Činjenica izrazite ravnomerne podeljenosti biračkog tela nakon 2003. godine, bila je posledica toga što je nakon ubistva premijera Đinđića antievropska i antidemokratska opcija bila uspela da se povрати i ojača, što je bio i suštinski cilj i politička pozadina ovog atentata. Tokom 2007. godine je retko ko – i među demokratski opredeljenim ljudima – još sumnjao da se može dogoditi istorijski poraz demokratske opcije, odnosno mnogi su strahovali da će u skoroj budućnosti radikali preuzeti vlast. Međutim, kao što je pomenuto, već je rezultatima predsedničkih izbora januara 2008. godine, blago je nagovešten trend, a na poslednjim parlamentarnim izborima je mnogo jasnije izražen trend dominacije proevropskog raspoloženja među stanovništvom.

Neočekivana nesrazmera u dobijenim glasovima između DS i SRS, a u korist DS (i stranaka bliskih DS), protumačena je kao trijumf proevropske opcije na parlamentarnim izborima 2008. godine, a iskazana je ne samo na republičkim, već i lokalnim opštinskim i gradskim²², kao i regionalnim izborima (za pokrajinsko Veće u Vojvodini).

Rezultati izbora²³ za pokrajinsku skupštinu u Vojvodini pokazali su najveći srazmerni napredak opredeljenja za demokratske reforme i evropske integracije, i najveći pad u popularnosti SRS i etnonacionalističke politike,

22 Što se tiče lokalnih izbora u Beogradu, od ukupno 17 beogradskih opština, Koalicija za evropski Beograd (ZEB), koju su činili DS i G17 plus, najviše glasova osvojila je u 12 opština, SRS u 4 opštine, dok je samo u opštini Sopot najveće poverenje dobila Grupa građana. Koalicija DS i G17 plus najviše glasova je dobila u centralnim gradskim opštinama Savski venac, Stari grad, Voždovac, Palilula, kao i u opštinama Novi Beograd, Lazarevac, Barajevo, Rakovica, Čukarica, Zvezdara i Obrenovac, a apsolutnu vlast osvojila je na Vračaru. Radikali su najveće poverenje birača osvojili u Surčinu, Zemunu, Mladenovcu i Grockoj, ali ni u jednoj opštini ne mogu samostalno da formiraju vlast.

U poređeno gledani rezultati lokalnih izbora na nivou grada Beograda iz 2004. i izbora iz 2008. godine, daju sledeću sliku: lista oko DS – lista za Evropski Beograd (ZEB) – porasla je od 32,2% na 39,20 (SPO – koji je 2008. godine u ZEB, 2004. godine je ostao ispod cenzusa, a G17 je samostalno imao 4,9%, a cenzus je bio 3%); radikali su porasli od 26,6% na 35,01%; DSS je sam imao 2004. godine 12,5%, a sada je u koaliciji sa NS dobio samo 11,12%; SPS je pao sa 5,5 na 5,22%; LDP 2004. godine nije postojao, a sada je prešao cenzus; Pokret snaga Srbije je 2004. godine imao 4,6%, a sada 0,3%.

U Nišu su demokrate ostale na istom broju mandata kao 2004. godine, a to je 18 mandata; međutim, radikali su poboljšali rezultat za 6 mandata više; G17 je ostao na istom broju mandata (7), a DSS i NS zajedno imaju jedan mandat manje 2008. nego što je DSS sam imao 2004. godine; socijalisti su dobili dva mandata više, a i LDP je prešao cenzus.

23 U Vojvodini se primenjuje kombinovani (proporcionalni i većinski) dvokružni izborni sistem, a republički izbori se sprovode po čistom proporcionalnom sistemu. (Videti: Goati, V. Izborni sistem Srbije, u: Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije – Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni sistem*, Beograd, CEDET, 2002.

koju ona (zajedno sa narodnjačkom koalicijom DSS-NS) reprezentuje. Lista za evropsku Vojvodinu (ZEV), koju su sačinjavale DS i G17 plus, dobila je 64 poslanička mesta, SRS 24, Mađarska koalicija 9, Zajedno za Vojvodinu 6, DSS-NS 6, SPS-PUPS 5, LDP 1, ostali 5²⁴.

Činjenica da je narodnjačka koalicija DSS-NS – predvođena Koštunicom – izgubila snagu, odnosno da je od prethodnih 47 sada dobila samo 30 mandata, predstavlja jedini tačno predviđeni izborni rezultat. Kako je narodnjačka koalicija u predizbornoj kampanji otvoreno koristila politički diskurs mnogo bliži radikalskom, deo njenog biračkog tela je očigledno glasao za ZES; a kako je fokus stavila na kosovsko pitanje i očekivala da će izborne poene dobiti upravo na traumatičnom događaju nešto ranije proglašene nezavisnosti Kosova, pokazalo se da izborna tela u Srbiji ipak ne smatra da je jedino prioritarno pitanje status Kosova, već jednak značaj pridaje i pitanjima kvaliteta života i ekonomskog prosperiteta.

Socijalistička partija Srbije je sama po sebi pala sa 14 na 12 mandata, ali je koalicija SPS sa strankama Partija ujedinjenih penzionera Srbije (PUPS) i Jedinstvena Srbija (JS), dobila 20 mandata. Tih 20 mandata je u izbornoj matematici dobilo ključnu ulogu za formiranje parlamentarne većine i, u tom smislu, koalicija SPS-PUPS-JS je postala ključna za pravac kojim će Srbija dalje ići.

Na političku scenu se ovim izborima ponovo vratila i SPO, ako ne u meri i značaju kao SPS, ali ipak dovoljno značajno, u smislu da sa 4 poslanička mesta i jasnom proevropskom i proreformskom opredeljenošću može da doprinese unapređenju demokratske političke opcije²⁵.

Liberalno-demokratska partija (LDP) je doživela relativan neuspeh, tačnije stagnaciju, jer nije nimalo povećala glasačko telo, a da je dobila samo tri poslanička mesta više mogla bi da se formira demokratska vlast, bez ikakve potrebe za pravljenjem teških i kontroverznih kompromisa sa SPS. Najveći dokaz nezrelosti kampanje LDP je neuspeh u Vojvodini, koja je na ovim izborima pokazala najveću demokratsku opredeljenost.

Čedomir Jovanović je formirao svoju stranku, između ostalog, i usled nezadovoljstva prevelikom tolerancijom koju je DS na čelu s Tadićem pokazivao za politiku DSS, i u tom kontekstu je bio žestok kritičar kohabitacije DS i DSS

24 Vojvodani su okrenuli leđa radikalskim i u tradicionalno radikalskim bastionima (Bačka Palanka, Srem, Beočin, Novi Sad, Sremski Karlovci, na primer). U drugom krugu je ZEV teško porazio radikale, a gubitnici su i DSS, Mađarska koalicija, SPS i Liga socijaldemokrata Vojvodine Nenada Čanka, jer su svi dobili manje poslanika nego u prethodnom sazivu pokrajinske skupštine. Nakon prvog kruga, SRS je imala 39 kandidata, od kojih je 14 startovalo s boljih pozicija i očekivali su pobjedu u drugom krugu, a ni jedan od tih 14 kandidata nije prošao u drugom krugu. Na opšte iznenađenje, kandidati Mađarske koalicije poraženi su u „svojim“ sredinama. Izgubili su izbore u Adi, Senti, Malom Idošu, Čoki, Temerinu, a najviše ih je „iznenadio“ neuspeh u Subotici. (Videti: *Blic*, 1. juni 2008).

25 Osim ulaska sa 4 mandata u republički parlament, SPO je i na lokalnom nivou izbora prešao cenzus u osam opština, u kojima je nastupao samostalno: Lapovo, Paraćin, Trstenik, Čičevac, Žabari, Majdanpek, Bogatić, Arandelovac. U Smederevu je uz pomoć jedne lokalne stranke prešao cenzus, a u ostalim opštinama je nastupao uspešno u kolaiciji sa DS i G17 (Videti: *Vreme*, 15. maj 2008).

tokom dve vlade, čiji je premijer bio Koštunica²⁶. S pravom je ukazivao na to da je najveća odgovornost na Koštunici za mnoge manifestacije kočenja demokratskih reformi, ali i na Tadiću u meri u kojoj je to dopuštao. Međutim, prigovara se s pravom i Čedomiru Jovanoviću i LDP-u što nisu pokazali više državičnog sentimenta u vođenju politike na poslednjim predsedničkim izborima (kada nisu javno i jednoznačno podržali u drugom krugu Tadića kao protivkandidata Nikoliću), kao i da su se u kampanji za poslednje parlamentarne izbore ponašali ekskluzivistički, elitistički, obraćajući se samo „odabranim“ ili prosvetljenim građanima, i da su kritičku oštricu više okretali protiv DS nego protiv SRS²⁷. Poenta je: da je LDP dobio nešto više glasova nego na

- 26 U intervjuu koji je Čedomir Jovanović dao listu *Blic* neposredno nakon izbora, na pitanje: Da je Đinđić živ, šta bi rekao da vidi Srbiju danas? – on odgovara: „Dok smo radili zajedno, bilo nam je najvažnije rešavanje problema koji onemogućavaju promene u Srbiji. I svi kordoni, suzavac, sukobi s policijom, demonstracije, Koštunica, 5. oktobar, hapšenje Miloševića, crvene beretke – bili su ‘žabe’ koje smo gutali da bi društvo išlo napred. Kao ni tada, tako ni danas SPS, kao žaba koju treba progutati, nije veći problem od onih koji su godinama tako vodili Srbiju da ona danas zavisi od socijalista, koji su je svojevremeno uništili. Kohabitacija i koalicija DS i DSS nas je vratila na početak. Tadić je uz Koštunicu najodgovorniji za to, s tim što on pokušava da izmeni postojeće odnose tražeći nove partnere u SPS-u, dok Koštunica pokušava da konzervira Srbiju uz podršku radikala. Ljudi su 11. maja glasali za Evropu i budućnost, ideale čija je personifikacija Zoran Đinđić. Od onoga što bi on rekao o Srbiji danas važnije je šta ćemo mi uraditi kako bi društvo pokrenuli iz živog blata u kome tapka od 12. marta 2003. godine.“ (*Blic*, 20. juli 2008)
- 27 Novinar, politički analitičar, Teofil Pančić daje kritički osvrt na ponašanje LDP na nedavnim predsedničkim i parlamentarnim izborima: „Nakon zimušnjih predsedničkih izbora i katastrofalnog strateškog promašaja LDP-a u drugom krugu istih – doduše, bar delimično saniranog Čedinim glasačkim urankom – počelo je da izgleda da će im to i uspeti, i to tako što će im ih LDP svojom grotksnom nadmenom smušenošću *pokloniti*. Nakon parlamentarnih i beogradskih izbora – na kojima je LDP osetno podbacio, mada niko iz vrha te stranke neće to javno priznati,... – to je već postalo krajnje zabrinjavajuće. LDP kao da je neminovno otklizavao nazad u samozadovoljni narcistički autizam. Debatnog Kluba Pravednika, dok je stvarni politički život šibao svojim tokom, negde daleko iznad njihove, u ovoj aritmetici, prilično neupotrebljive ‘kote 13’. ... No, Čedomir Jovanović ne bi bio to što jeste (dakle: vanserijski politički talenat!) da nije brzo uvideo da je to jalovo ‘sektašenje’ poslednje što mu je potrebno u životu, jer bi s njime mogao samo da zamandali dućan, prethodno razjurivši Trust Mozgova koji ga je odveo u bankrot. Otuda napadno *konstruktivan* postizborni stav LDP-a prema DS-u, čak i kada je u pitanju (iznuđena, ali i podosta neukusno ‘opremljena’) saradnja Tadićevaca sa Mićskim Arhineprijateljem u vidu SPS-a, bilo na državnom ili prestoničkom nivou.... Najavljeno ‘strateško združivanje demokrata i liberala, pre svega na evrointegracijskim poslovima’, jeste jednim delom i ‘plašenje’ Dačićevaca, koji nikako da pređu ‘beogradski Rubikon’, ali teško da se ovaj potez time iscrpljuje.... Pre će biti da je na obe strane shvaćeno da je ono što nazivamo ‘proevropska Srbija’ isuviše krhko da bi smelo sebi da dozvoli luksuz strateških neprijateljstava u ime nadgornjavanja u Pravovernosti (ili u bilo čemu drugom, uostalom).... Vreme će pokazati jesam li bio preveliki optimista, ali čini mi se da LDP – valjda poučen sasvim zasluženom izbornom šamarčinom – polako počinje da prevazilazi *adolescentski sindrom*; sa ovako zamašnim postizbornim kapitalom, i DS je u poziciji da, uz manje rizika nego ranije, počinje da prevazilazi svoj *kunktorski sindrom*, koji ga je u vreme famozne ‘kohabitacije’ povremeno izobličavao do neprepoznatljivosti (uostalom da nije bilo tako, LDP možda nikada ne bi ni nastao, a svakako se ne bi plasirao u parlament). Što znači da bi ovo mogao da bude ‘početak jednog lepog prijateljstva’.... Niko ne traži od Borisa T. i Čede J. da se vole: biće sasvim dovoljno da učine nešto korisno za opšti interes.“ (*Vreme*, 17. juli 2008).

prethodnim parlamentarnim izborima, umesto što je ostao na svojih 220.000 birača, odnosno da je dobio samo tri poslanička mandata više, „gutanje žabe“ u liku SPS uopšte ne bi bilo potrebno!

Da zaključimo sledećom važnom napomenom: Srpska radikalna stranka je poslednjih godina sistematski beležila političke poraze, iako je pojedinačno bila najjača politička stranka. Paradoks je da je SRS upravo 2008. godine bio najbliže mogućnosti da ne samo dobije najveći broj glasova (na predsedničkim i parlamentarnim izborima), nego i da formira vlast, a da je zahvaljujući najnovijim pomeranjima u biračkom telu ipak ostao u opoziciji. Međutim, ne može se naprosto reći da je *vox populi* – većinski demokratski opredeljenog biračkog tela – presudio, jer i uprkos tome što je DS (s koalicijom Za evropsku Srbiju) značajno nadjačao SRS na poslednjim parlamentarnim izborima, ipak se moglo dogoditi da koalicioni aranžman dovede SRS na vlast²⁸ (u slučaju da se koalicija SPS–PUPS–JS priklonila SRS). Prema izbornoj matematici i realno mogućem optiranju partijske koalicije SPS–PUPS–JS za vladavinsku koaliciju sa SRS, mogla je i tradicionalistička opcija da dođe na vlast. Drugim rečima, pobeda stranaka demokratske orijentacije je delom i uslovna i uslovljena odlukom čelnika koalicije oko SPS. Međutim, kolikogod je *vox populi* u ovom slučaju bio podložan promenama pod uticajem faktora koalicionih varijabilnih aranžmana, ipak je profilisanje tendencije jačanja modernizacijske u odnosu na tradicionalističku opciju presudno uticalo na finalne koalicione aranžmane i pobedu snaga oko DS. Moglo bi se zaključiti da je finalni rezultat ipak na pravi način izrazio *vox populi*/većinsku volju naroda.

Postizborna previranja

Radikali su generalno lošije prošli na poslednjim parlamentarnim izborima nego što su očekivali, i lošije od svih objektivnih očekivanja i empirijskih pokazatelja. Posebno loše su prošli na regionalnim izborima u Vojvodini.

Srpska radikalna stranka i narodnjačka koalicija DSS–NS – suočeni s rezultatima lošijim od očekivanih – pokušali su da brzo nakon parlamentarnih izbora naprave matematičku većinu i prikriju neuspeh. I u tome nisu uspeli, iako su pokazali priličnu efikasnost u sklapanju načelnih sporazuma sa koalicijom SPS–PUPS–JS za formiranje vlasti u Beogradu, kao i javnim obećanjima da će formirati i parlamentarnu većinu za republičku vlast; pri tom su pravili intenzivnu javnu promociju tog nastojanja i izrazito jak medijski pritisak na političku i društvenu javnost Srbije.

U svim formalnim i neformalnim postizbornim razgovorima i pregovorima, od ključnog značaja je bilo kako će se u krajnjem rezultatu SPS oprede-

28 Vladimir Goati ukazuje na to da politikologija sve izoštrenije uočava tendenciju da u zapadnim demokratijama koalicije postaju suštinska intervenirajuća varijabla u postizbornom periodu, tako da koalicioni aranžmani realno mogu u političkoj praksi da deformišu rezultate demokratski iskazane većinske volje naroda (*vox populi*). U tom smislu, savremena politikologija mora imati u vidu ukrštanje teorije demokratije s teorijom koalicija. Videti: Goati, V., *Političke partije i partijski sistemi*, Podgorica, Fakultet političkih nauka Univerziteta Crne Gore, 2008, str. 71–92.

liti – da li uz SRS i narodnjačku koaliciju, ili će se preorijentisati i pridružiti DS i strankama koje bi da formiraju demokratsku vlast. Socijalistička partija Srbije se, posle mnogo dilema i pritisaka iznutra i spolja, ipak opredelila da formira skupštinsku većinu na republičkom nivou sa DS i drugim strankama demokratske opcije, a zatim je istoznačna logika postepeno primenjivana na svim nivoima piramide vlasti. Pri tom, deklarativno uzev, prelomno za to što se SPS opredelio da „promeni stranu“, bila je procena rukovodstva ove stranke, kao i koalicionih partnera, da će se upravo demokratska vlast zalagati za principe do kojih je koaliciji SPS–PUPS–JS stalo, a to su principi socijalne pravde i integracija u EU (konkretno, potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju s EU). Faktički, verovatno je rukovodstvo SPS procenilo da je u dugoročnom interesu stranke, a i u ličnom interesu, da se SPS prikloni „pobedničkoj strani“. Zahvaljujući pomenutoj odluci koalicije SPS–PUPS–JS, etnonacionalističke „patriotske snage“ – među koje se uz SRS nedvosmisleno sada svrstala i DSS – ostale su bez ikakvih šansi da formiraju najpre republičku vlast, a zatim su otpali i svi formalni i neformalni dogovori o njihovom formiranju gradske vlasti u Beogradu, kao i u najvećem broju opština širom Srbije.

U međuvremenu je napravljen dogovor rukovodstava DS i SPS o stvaranju „proevropske vertikale između ove dve stranke od opština preko pokrajine do republike“.²⁹ Dogovor da se piramidalna struktura saradnje DS i SPS primeni na svim nivoima lokalne vlasti, rezultirao je raskidanjem nekih već ostvarenih sporazuma SPS s radikalima (i narodnjacima – DSS–NS) o lokalnoj vlasti širom Srbije³⁰.

Najveći problemi u formiranju vlasti pojavili su se na nivou grada Beograda. Razlog je u tome što je veoma brzo nakon parlamentarnih i lokalnih izbora bio sklopljen preliminarni koalicioni sporazum između SRS, DSS i gradskog odbora SPS (koji se smatra „tvrđim jezgrom“ ili ortodoksnim predstavnikom miloševićevske verzije SPS). U međuvremenu, nakon pristanka SPS da prekine neformalne pregovore ili raskine nagoveštavane saveze s radikalima i narodnjačkom koalicijom na republičkom nivou, došlo je i do raskidanja formalnog sporazuma SRS, DSS–NS, i SPS–PUPS–JS na nivou grada Beograda.

29 U skladu s tim, dogovoreno je i na vrhu vojvođanske vlasti da SPS uzme učešća i u Vojvodini u vlasti, iako je dobio zanemarljiv broj glasova na pokrajinskim izborima. U Vojvodini će, dakle, socijalisti – zajedno s demokratama – direktno ili indirektno činiti vlast u gotovo svim opštinama, iako SPS u 17 opština nije ni prešao cenzus. Ideja je da se i navedenim ustupcima SPS u Vojvodini, kao i prestrukturisanjem skupštinskih većina u lokalnim organima vlasti, formira celina i sklad unutar piramide vlasti, kako bi nesmetano funkcionisala proevropska i preformatska vlast na svim nivoima. (Videti *Blic*, 11. avgust 2008)

30 U tom smislu, nakon raskida saveza SPS sa DSS–NS i SRS, restrukturisana vlast se uspostavlja u Titelu, Beočinu, Kikindi, Temerinu, Sremskoj Mitrovici, a isto se očekuje u Bačkoj Palanci, Vrbasu, Apatinu, Odžacima, Kikindi, Žabalju i Kovinu. Veoma zanimljiv podatak jeste da su u većini pomenutih opština i lokalni predstavnici DSS prihvatili da uđu u koaliciju s DS, iako je vrh stranke nakon poslednjih izbora doneo odluku (povodom procesa formiranja gradske vlasti u Beogradu, u kojoj su u prethodnom sazivu veoma uspešno saradivali DS i DSS), o zabrani ulaska u koalicionu vlast na bilo kom nivou sa DS. (Videti *Blic* 20. juli 2008; *Blic*, 11. avgust 2008)

U kontekstu postizbornog „odmeravnaja snaga“ i teških pregovora za formiranje republičke vlade i čitave „piramide“ vlasti, zanimljivi su i rezultati empirijskih istraživanja, rađenih u pomenutom postizbornom periodu, jer pružaju manje ili više pouzdane indikatore o tome koji politički akteri bi bili gubitnici a koji dobitnici na eventualnim ponovljenim republičkim izborima, kao i lokalnim izborima u Beogradu.

Agencija za ispitivanje javnog mnjenja „Stratedžik marketing“ obavila je od 22. do 24. maja istraživanje javnog mnjenja, na uzorku od 1.086 ispitanika. Prema dobijenim rezultatima – kada bi ponovo bili održani parlamentarni izbori, stranke demokratske opcije na čelu sa DS (DS, LDP i manjine), imale bi većinu i mogle bi da formiraju proevropsku vladu, bez „neprincipijelnih koalicija“ sa SPS. Naime, ZES bi dobio 111, LDP 13, manjine 7, DSS–NS 28, SRS 75 poslaničkih mesta. I dalje bi dve trećine građana glasalo za pridruživanje EU, a mišljenje o međunarodnim institucijama promenilo se nabolje, pa sada pozitivno mišljenje o EU ima 39% (prosek tog stava je poslednjih godina bio oko 20%). Među problemima koji najviše brinu građane, prvi od tri najvažnija je nezaposlenost (navodi ga 50% građana), zatim nizak standard (navodi ga 38% građana). Problem Kosova je s prvog mesta, na kome je bio u februaru 2008. godine, pao na treće mesto i navodi ga 24% ispitanih. Po važnosti problema koje bi Srbija trebalo da rešava, kriminal i korupcija obično su na četvrtom i petom mestu.³¹

Ista agencija je obavila 15. jula istraživanje javnog mnjenja u Beogradu, vezano za eventualno ponavljanje izbora za skupštinu grada Beograda. Rezultati empirijskog istraživanja su pokazali da bi, u slučaju da su lokalni izbori tada ponovljeni, vlast mogli da formiraju Koalicija za evropski Beograd i LDP, dok koalicija SPS–PUPS–JS ne bi prešla cenzus (a sada ima 6 poslanika). U parlament bi ušao ZEB sa 44% glasova i 50 poslanika, SRS 37% i 42 mandata, DSS–NS 8% i 10 mandata, LDP 7% i 8 mandata.³²

Poenta je da i ova postizborna empirijska istraživanja javnog mnjenja nedvosmisleno pokazuju srazmeran stalni rast većinskog opredeljivanja građana

31 Videti *Blic*, 25. maj 2008.

32 Videti *Blic*, 18. juli 2008.

Moglo bi se reći da je, između ostalog, upravo i zato koalicija SPS–PUPS–JS pristala da raskine od početka napravljen koalicioni sporazum sa SRS i DSS, jer je bila u opasnosti i da naknadno izgubi učešće u republičkoj vlasti, a da na nivou grada izgubi sve šanse za ulazak bilo s kim u vlast, jer na ponovljenim izborima po svemu sudeći ne bi prešla cenzus.

Istraživanje „Stratedžik marketinga“, rađeno od 23. do 25. avgusta 2008. godine, na uzorku od 1.020 ispitanika, pokazalo je pad rejtinga svih partija i rast broja neopredeljenih, pri čemu i dalje Predsednik Srbije Boris Tadić i njegova stranka DS uživaju najveću popularnost. Kada bi izbori bili održani poslednje nedelje avgusta 2008. godine, a s istim izbornim listama kakve su bile na majskim izborima, ZES bi pobedila još ubedljivije od ostalih, odnosno osvojila bi 41% glasova. Koalicija oko SPS možda ne bi prešla cenzus, jer je po ovom istraživanju pala na 4%. Radikali bi dobili 32%, a LDP se stabilno pozicionirao na 7% podrške. DSS bi zajedno sa NS osvojila 13% glasova. Najpopularniji političar je Boris Tadić, Čedomir Jovanović je i dalje popularniji od svoje partije, a Tomislav Nikolić i Aleksandar Vučić su se skoro izjednačili po popularnosti. Kada bi te nedelje bio raspisan referendum o tome da li Srbija treba da pristupi Evropskoj uniji, čak 61% građana bi glasalo potvrdno. (*Blic*, 4. septembar 2008. godine).

Srbije za proevropsku i proreformsku politiku, odnosno da je građanima sve manje važan populizam i etnonacionalistička demagogija (koja je nažalost veoma duboke korene pustila u narodu od doba vladavine Miloševića) i da mu je sve važniji kvalitet života, rast standarda, zapošljavanje, ekonomska stabilnost.

Naravno, Srpskoj radikalnoj stranci i ostalim pripadnicima „patriotskog bloka“ nije lako da priznaju poraz na ovim izborima, da prihvate „tvrdu“ činjenicu da nijednom do sada – uprkos rastu snage – nisu uspjeli da osvoje vlast, i da se suoče s tim da im pada popularnost i da su im – na istim ideološko-političkim premisama – sve lošije perspektive za osvajanje vlasti u budućnosti.

Upravo u delikatnom momentu suočavanja „patriotskih snaga“ s činjenicom da im izmiče svaka šansa i mogućnost formiranja vlasti na čitavoj piramidalnoj strukturi, uključujući i grad Beograd, dogodilo se hapšenje Radovana Karadžića – jednog od glavnih optuženika za ratne zločine i Haškog begunca. Taj događaj je iskorišćen za organizovanje mitinga „patriotskih snaga“ u utorak 22. jula 2008. godine – pod vođstvom SRS – s očekivanjem da će se okupiti više stotina hiljada ljudi i efektom ponovnog jačanja SRS i narodnjačke koalicije.

Priprema mitinga je praćena govorom mržnje usmerenim na lidere demokratskih stranaka, podsticanjem antievropskih i militantnih sentimentata, a s parolom da miting organizuju „patriotske“ snage protiv „izdajničkih“ snaga i s očekivanjem da će ogromne nezadovoljne mase inicirati rušenje novouspostavljene vlasti. Međutim, okupio se zanemarljiv – u odnosu na očekivanja – broj građana; procene su da je bilo oko 15.000 prisutnih. Miting se završio žestokim uličnim sukobima policije i huligana i uništavanjem gradske imovine. Ispostavilo se da se „patriotizam“, kakav nude etnonacionalističke snage – kao i u nekoliko prethodnih slučajeva³³ – ukrstio i preklopio s huliganstvom.

Ulična okupljanja građana, koja su zasnovana na populističkoj demagogiji i indoktrinaciji, koja su praćena nasiljem, govorom mržnje, pretnjama smrću političkim protivnicima, po definiciji spadaju u ono što se u političkoj teoriji naziva „necivilno civilno društvo“³⁴; u njima se politika svodi na nasilje i samim tim se anulira, jer se borba političkim sredstvima zamenjuje borbom (nepolitičkim) nasilnim sredstvima. Za razliku od (civilnog) civilnog društva, koje po definiciji podrazumeva nenasilno, dobrovoljno javno okupljanje autonomnih jedinki koje se bore za unapređenje, uspostavljanje ili kontrolu ustavom garantovanih prava i istinsku afirmaciju načela liberalne

33 U slučaju mitinga za odbranu Kosova iz marta 2008. godine, identifikacija huliganstva/kriminogenog ponašanja i „patriotizma“ ispoljena je na najdrastičniji način – paljenjem ambasada, uništavanjem gradske imovine, masovnim pljačkanjem radnji s luksuznom robom i sportskom odećom.

34 Videti J. Keane, *Civil Society – Old Images, New Visions*, Polity Press 1998; videti, takođe D. Vujadinović, Pojam civilnog društva u savremenom kontekstu, u Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd, CEDET, 2004.

demokratije i koje u suštini predstavlja otelotvorenje politike u širem smislu reči, „necivilno civilno delanje“ izlazi iz okvira političkog i u užem i u širem smislu značenja „političkog“.

Rukovodeći predstavnici SRS obećavaju od jeseni 2008. godine intenziviranje uličnih protesta i masovno okupljanje nezadovoljnika rezultatima poslednjih parlamentarnih i lokalnih izbora, a s namerom da sruše novouspostavljenu vlast. Dosadašnji pokazatelji karaktera i ishoda takvih okupljanja ne obećavaju ništa dobro. Jedino dobro u vezi s tim obećanjima i namerama je to što će najverovatnije biti bez masovne podrške i da će doživeti neuspeh. Takođe, dobro bi bilo ako bi nadležni organi sprečili i sankcionisali nasilnička masovna okupljanja i ako bi se pokrenule ozbiljne inicijative za zabranu organizacija i oblika delanja koji promovišu govor mržnje i militantno ponašanje, i time ugrožavaju temelje demokratskog poretka³⁵.

Nasilje i „patriotizam“ izjednačen s populističkom demagogijom i huli-ganstvom mogu da imaju krajnje negativne konsekvence u blokiranju parlamenta i zakonodavne aktivnosti i u prebacivanju parlamentarne borbe u nasilne oblike vanparlamentarne borbe. Populizam u doba Miloševića bio je spojen s ratnim profiterstvom i kriminalizacijom društva i države, a u najgorem slučaju s ratnim zločinima masovno činjenim u ime srpskog naroda; sadašnji populizam je njegov direktni nastavak i svodi se na podgrevanje i očuvanje etnonacionalističke matrice.

Vanparlamentarna borba građanske opozicije u vreme vladavine Miloševića bila je dominantno nenasilna. Građanski i studentski protesti od 90-ih do 2000. godine, a naročito 96/97. godine, bili su izraz političkog delovanja u širem smislu reči; predstavljali su manifestacije razvijanja i delovanja civilnog društva, koje se borilo za uspostavljanje demokratskog poretka³⁶. Za razliku

35 Poslanici SRS imaju bogatu istoriju upućivanja pretnji i uvreda političkim neistomišljenicima. Zamenik predsednika Tomislav Nikolić je 23. februara 2003. godine uputio premijeru Đinđiću poruku – da je i Tito imao problem s nogom pred smrt. Nikolić je, takođe, 13. februara 2001. godine, sa skupštinske govornice izjavio „da je ponosan što je fašista“. Narodni poslanik Zoran Krasić je na sednici održanoj 1. decembra 2005. godine izvredao predsednika republike Borisa Tadića, nevladine organizacije i medije: „Da nesvesno čovek saučestvuje s fukarama običnim, Tadićem, Karićem, DS, PSS, nevladine organizacije, Žene u crnom, belom, zelenom, kako bilo, jer ima toga koliko hoćete. Kada to dohvati Bogoljub Karić sa svojom šiptarskom BK televizijom, B92 sa svojom ustaškom televizijom, zaludi se narod s pravom.“ Poslanik SRS Goran Cvetanović je 2007. godine izjavio da je potpredsednica G17 plus Ivana Dulić-Marković ustaša i da su joj brat i otac takođe ustaše. Identičan izraz se svakoga dana koristi za predsednika Tadića. Takođe, optužene za ratne zločine radikali odavno nazivaju „srpskim junacima“, a reč „izdajnici“ su uveli u svakodnevni politički govor za predstavnike demokratske opcije. Jedna od poslednjih drastičnih afera govora mržnje je izjava poslanice SRS Verice Radete, kojom se na najprijetiviji neotradicionalistički način proklinju buduća pokoljenja porodice Borisa Tadića. (Videti: *Danas*, utorak 29. juli 2008.)

36 Videti Pavlović, V., ur. *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: EKOcentar, 1995; Skenderović-Čuk, N. and Podunavac, M. eds. *Civil Society in the Countries in Transition*, Subotica: Open University Subotica, 1999; D. Vujadinović, *Prepreke i perspektive razvoja civilnog društva u SRJ*, u: *Revolucija i poredak – O dinamici promena u Srbiji*, (ur.), Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 2001, str. 333–347; D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević, ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo*

od toga, sadašnji protesti radikalske opozicije – iako bi po izvesnim simboličkim sredstvima hteli da imitiraju pominjane građanske proteste – u načelu predstavljaju žarište govora mržnje, nasilništva, delinkvencije, s potencijalom isklizavanja i u ozbiljnije oblike nasilja i terorizma; kao takvi, oni ne služe uspostavljanju i konsolidaciji već destabilizovanju i rušenju začetaka liberalno-demokratskog poretka.

Zaključna razmatranja

Pretpostavke od kojih se pošlo u analizi i oko kojih je razvijana argumentacija su sledeće: prvo, Srbija je i dalje na razmeđu strateških opredeljenja između demokratskih reformi i ravnopravnog uključivanja u međunarodnu zajednicu i Evropsku uniju, na jednoj strani, i retrogradne tendencije stvaranja pseudotradicionalističkog etnonacionalističkog modela izolovane antimoderne državne tvorevine, na drugoj strani; drugo, rezultati poslednjih parlamentarnih izbora (u kontinuitetu s poslednjim predsedničkim izborima), pokazali su (blagu ali jasnu) tendenciju pomeranja izbornog tela ka demokratskoj opciji; treće, iako je pomenuta tendencija očigledna, ona ipak nije dovoljno jaka da bi se u parlamentu od demokratski opredeljenih političkih stranaka formirala većina; četvrto, dok je DS postigao svoj trenutni maksimum, odnosno neočekivano dobar izborni rezultat, LDP je postigao manji od očekivanog rezultata, i u tom smislu je onemogućio formiranje „čiste“ demokratske većine u parlamentu; peto, upravo taj mali ali presudno važan manjak demokratskih glasova doveo je političku scenu Srbije u paradoksalnu situaciju da – uprkos većinskom demokratskom opredeljenju izbornog tela – formiranje demokratske vlasti u Srbiji zavisi od SPS, stranke s kojom je Slobodan Milošević „žario i palio“ sudbinom Srbije i čitavog regiona od kraja 80-ih pa sledećih deceniju i po; šesto, od SPS se očekuje da istinski prihvati proreformsku i proevropsku politiku, što neizbežno znači i da se SPS programski i delatno distancira od svog miloševićevskog nasleđa i pečata prošlosti i, konačno, DS i LDP u postizbornom periodu pokazuju konstruktivne znake „strateškog udruživanja“, tj. saradnje i združene odgovornosti za jačanje strateških kapaciteta i ciljeva vezanih za modernizaciju Srbije.

Ukratko, činjenica da građanstvo pomera svoje prioritete ka socijalno-ekonomskim pitanjima i da sledstveno većinski daje prednost proevropskoj i proreformskoj političkoj opciji, predstavlja prekretnicu u odnosu na doneavno blokirajuću raspolućenost biračkog tela i opasnu suočenost Srbije s jednakom snagom dveju međusobno suprotstavljenih istorijskih tendencija.

Da li će nova demokratska vlast uspešno i stabilno funkcionisati zavisice od toga u kojoj meri će se prioritarno baviti onim što samo građanstvo većinski postavlja kao prioritet, a to su socio-ekonomske teme, i s njima povezane

---

i politička kultura, CEDET, Beograd 2004; Mihailović, S. ur. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung, 2006. Pavlović, V., *Civilno društvo i demokratija*, Beograd: Službeni glasnik, 2006; Pavlović, V., *Društveni pokreti i promene*, Beograd, Službeni glasnik, 2006.

evropske integracije; zatim, od toga koliko će i da li će biti uspešna saradnja DS sa SPS na jedan način i saradnja DS i LDP na drugačiji način, ali uspešna u oba slučaja u smislu fokusiranja na dva pomenuta prioriteta. Takođe, stabilno funkcionisanje ove demokratske vlasti će zavisi i od parlamentarnog i vanparlamentarnog delovanja sadašnjeg sklopa opozicije, sačinjenog od etnonacionalističkih „patriotskih“ snaga, a pre svega od toga koliko će nova vlast uspeti svojim socio-ekonomskim i političkim rezultatima da anulira antititistevski delovanje sadašnje opozicije i da utiče na dalje smanjivanje snage i uticaja SRS i, generalno, antievropskih i antireformskih snaga.

SERBIA ON THE CROSSROAD OF STRATEGIC ORIENTATIONS

– Victory of the Pro-European and Pro-Reform Option? –

Summary

Results of presidential and early parliamentary elections, both held in 2008, indicate that Serbia has finally started overcoming the blockage of transitional processes (of democratic reforms and the EU accession process). The blockage used to be at agenda even after the democratic turn over of Milošević's regime in 2000 and especially after 2003 (after the assassination of the first democratic prime-minister Zoran Đinđić). It was linked with a rising strength of Serbian Radical Party (SRS) and other extreme right, ethnonationalist political actors, and had been deeply caused by too slow and poor improvement of social, economic, cultural situation and low quality of life of Serbian people.

Serbia was divided and at the crossroad between two essentially different civilizational options – opting either for liberal-democratic reforms and EU integrations, or for pseudo-traditionalist anti-democratic development and international isolation (becoming the „black hole“ in Europe and the world).

Overcoming of this political retrograde process and civilizational dead-end has been indicated by the gradual but clear rising dominance of democratic political body over the traditionalist/ethnonationalist one.

Results of the above mentioned elections, held in 2008, show that majority of people in Serbia starts opting for the economic prosperity and the EU integration, and finally starts giving priority to the quality of life than to the populist ethnonationalist demagoguery.

ŠTA JE RACIONALNI NACIONALNI I DRŽAVNI INTERES MODERNE SRBIJE?*

U uvodnom tekstu Zbornika razmatra se razmeđe između procesa modernizacije i antimodernih tendencija, u kome se Srbija aktuelno nalazi. U centru razmatranja jeste pokušaj određenja razlike između racionalnog i iracionalnog koncepta nacionalnog i državnog interesa. Naročita pažnja se obraća na destruktivne posledice Miloševićevog režima, zatim na sadašnji porast ekstremno desničarskog procesa i antimoderne tendencije, kao i na pogubnost perpetuiranja militarnog koncepta „velike Srbije“. Zastupa se shvatanje da racionalni državni interes moderne Srbije mora da se dovede u direktnu vezu s normativnim zadatkom uspostavljanja ustavne demokratije, izgradnjom u punom i pravom značenju građanskog/republikanskog poretka. U tom smislu, racionalni nacionalni interes može da se ostvaruje ukoliko se na temeljima ustavne demokratije ide – uz odbijanje samoizolacije i ksenofobije – u pravcu otvorenosti za saradnju, za interakciju, komunikabilnost, toleranciju, bogaćenje kroz ekonomske, kulturne i socijalne uzajamne uticaje, preuzimanje na autentičan način pozitivnih dostignuća drugih, uz prihvatanje najviših civilizacijskih standarda kao svojih.

Ključne reči: modernizacija, antimoderne tendencije, etnonacionalizam, tranzicija, demokratija, racionalnost, nacionalni interes, državni interes.

Dijagnoza stanja

Srbija se nalazi na razmeđu procesa modernizacije¹ i jakih antimodernih tendencija. U pitanju je duboki sukob između oficijelne strategije moderni-

---

* Tekst je objavljen kao uvodni u knjizi: Vujadinović D., Goati, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije – Nacionalni i državni interes moderne Srbije*, Beograd: CEDET, 2007.

1 O pojmu modernog društva, pojmu modernizacije i antimodernizma u izvornom, kao i u modifikovanim savremenim tumačenjima, uključujući i ono u postmodernističkom ključu, govori bogata literatura.

Moderno doba je proizvod zapadnoevropske civilizacije, star oko dve stotine godina (u širem smislu oko četiri stotine godina), vremenski približno od Francuske revolucije, američkog rata za nezavisnost i industrijske revolucije, a sadržinski gledano – otkada su se tri osnovne komponente modernog doba spojile i time utemeljile i oblikovale njegovu specifičnu protivrečnu strukturu, u kojoj su istovremeno na delu univerzalna politička jednakost i ekonomska nejednakost. Moderno društvo je, najopštije rečeno, određeno *univerzališućim projektom*, koji deluje posredstvom istovremeno egzistirajućih – međusobno povezanih i relativno nezavisnih – *logika industrijalizacije, kapitalizma i demokratije*. (Viđeti: Agnes Heler, 1984. *Teorija istorije*, Beograd: Rad, str. 378–380.)

Po Baumanu, jedno od ključnih obeležja modernosti jeste revolucija u mentalitetu ljudi – oslanjanje na sopstveni razum i um, na istraživanje novih mogućnosti, otvorenost za

zacije i njenih nosilaca, na jednoj strani, i veoma izraženih antimodernizacijskih tendencija² i njihovih socijalnih i političkih reprezenata, na drugoj strani. Kao rezultat, modernizacijski procesi u Srbiji ne samo da su odloženi (u odnosu na druge postkomunističke tranzicijske države), i delimični (proces izgradnje institucionalnog političko-pravnog okvira i uspostavljanja svih pretpostavki tržišne privrede su delimično ostvareni), već su i bitno ugroženi antimodernim tendencijama retradicionalizacije, klerikalizacije, repatrijarhalizacije, samoizolacije, ksenofobije.

Pod procesom „modernizacije“ u slučaju Srbije misli se – idealno tipski uzet – na transformaciju nasleđa realsocijalističkog autoritarnog poretka i na njega nadograđenog etnonacionalističkog pseudodemokratskog poretka iz vremena Miloševićevog režima u istinski demokratski poredak. U pitanju je normativni zadatak uspostavljanja ustavne demokratije, vladavine prava, tržišne ekonomije³, socijalne pravde, razdvojenosti države i društva i izgradnje razvijenog civilnog društva, razdvojenosti države i crkve i izgradnje otvorenog i sekularnog društva, izgradnje autonomnog tipa ličnosti građana i demokratske političke kulture, podsticanja procesa individualizacije i savladavanja dominacije kolektivnog (etničkog) identiteta, savladavanja patrijarhalne strukture odnosa u porodici i u celini društvenih odnosa. Normativni zadatak

---

nova i neortodoksna rešenja, vera u progres i u snagu razuma. Već od XIX veka, mnogi analitičari suštinu modernog dinamizma vide u emancipaciji ljudskog delanja od nepromenljivih običaja, tradicije, i obaveza prema kolektivitetu, zajednici. Iako je klasično viđenje moderne s razlogom dovedeno u pitanje u okvirima tzv. postmoderne (na primer, vera u progres i jednoznačni istorijski proces, u dominaciju razuma i racionalizacije nad emotivnim i spontanim, u dominaciju zapadnog načina života nad pluralizmom vrednosti i stilova života), ipak se ne dovodi u pitanje temeljno određenje modernosti kao najvišeg nivoa razvoja, u smislu dostignutog nivoa univerzalnosti i prerastanja u prvu globalnu civilizaciju u istoriji. „Tako, modernost se obično opisuje kao najviša forma istorijskog razvoja. Iako inherentno dinamična, moderna civilizacija ipak zadržava sopstveni identitet. Sposobna je za kontinuiranu kreativnost za razliku od drugih civilizacija, koje okoštavaju i gube sposobnost prilagođavanja „novim“ izazovima. S njenom pojavom svet se podelio u moderni deo i u ostatak, koji je suočen s izazovom modernizacije. (Videti: Zygmunt Bauman, *Modernity*, Krieger, J. ed. 2001. *The Oxford Companion to Politics of the World*, Oxford: Oxford University Press, pp. 550–555.)

Modernizacija – kao izazov za „ostatak sveta“ da se transformiše po uzoru na najrazvijenije zemlje Zapada, rezultira veoma raznolikim institucionalnim konstelacijama, zavisno od specifičnih obeležja tradicionalnih poredaka i socijalno-političko-ekonomsko-kulturnih obeležja. Modifikovano tumačenje modernizacije (u postmodernističkom ključu) ne dovodi, ipak, u pitanje činjenicu da ključni elementi transformacije tradicionalnih društava prate u manjoj ili većoj meri bar neke ključne aspekte onoga što izvorno predstavlja modernost. (Videti, na primer: Agnes Heller i Zygmunt Bauman, *op.cit.*)

- 2 Antimodernizam se u savremenosti ne profilise više, kao što je to bio izvorno slučaj – kao konzervativizam i tradicionalizam, već u postmodernističkom ključu oblikovanja novih tipova fundamentalizama i autoritarizma. (Videti, na primer: Marieme Heli-Lukas, 2007. *Fundamentalizmi danas – Feministički i demokratski odgovori*, Beograd: Žene u crnom, Sarajevo: Žena i društvo.)
- 3 O nacionalnom i državnom interesu iz ekonomske perspektive videti tekst Vladimira Gligorova u ovoj knjizi.

liberalno-demokratskih reformi „iznutra“ neodvojiv je od međunarodnih integracijskih procesa⁴.

Pod „jakim antimodernizacijskim tendencijama“ u današnjoj Srbiji misli se na kombinaciju sveprožimućeg etnonacionalizma i narastajućih procesa klerikalizacije, retradicionilizacije i repatrijarhalizacije⁵, o čemu će još biti reči kasnije.

Proces modernizacije vezan je u Srbiji danas za demokratske reforme i evroatlantske integracije; on je oficijelno prihvaćen kao strategija razvoja države i društva od vremena uspostavljanja demokratske vlasti, nakon oktobarskih promena 2000. godine. Međutim, institucionalni okvir demokratije je nekonsolidovan, a socijalni i politički akteri demokratizacije i modernizacije nemaju kritičnu masu za odlučne poteze (jer je u pogledu prihvatanja odnosno odbijanja modernizacije političko telo raspolučeno gotovo po sredini), a nemaju ni iskristalisanu i konsenzualno prihvaćenu viziju reformi (jer je i demokratski opredeljeni deo političkog tela obeležen dubokim razlikama.⁶ Strateška podeljenost i elita i biračkog tela vezana je za tzv. ideološko-identitetski rascep.

U zemaljama bivšeg „realsocijalizma“ centralne i istočne Evrope, vrlo brzo nakon rušenja Berlinskog zida je ideološko-identitetski rascep na prorežimske komunističke snage i one antirežimske stavljen u drugi plan; odnosno, u ključnom inicijalnom periodu rušenja autoritarnog režima uspostavljen je politički konsenzus o neophodnosti uspostavljanja liberalno-demokratskog poretka i pristupanja evroatlantskim integracijama⁷. U Srbiji je, za razliku,

4 O međunarodnoj dimenziji nacionalnog i državnog interesa videti tekst Vojina Dimitrijevića u ovoj knjizi.

5 Videti tekst Mirka Đorđevića u ovoj knjizi.

6 Na nivou oficijelne strategije modernizacije postoji nesaglasje, na primer, između Demokratske stranke (DS), koja se zalaže za evroatlantske integracije, i Demokratske stranke Srbije (DSS), koja se eksplicitno suprotstavlja ulasku u NATO. (Videti tekst Vladimira Goatija u ovoj knjizi.)

7 U najuspešnijim tranzicijskim zemljama centralne i istočne Evrope, nakon više od 15 godina proteklih od pada Berlinskog zida i pominjanog konsenzualnog političkog i ukupnog strateškog opredeljenja za uspostavljanje liberalno-demokratskog poretka i evroatlantskih integracija, sve su vidljiviji znaci socijalnog nezadovoljstva rezultatima tranzicije, kao i znaci evroskepticizma, a socijalni bunt i politički konflikti su u značajnoj meri obeleženi pitanjima etničkog i kulturnog identiteta, ideološkim raskolima i njima obeleženom istorijskom memorijom. Sve češće se govori o „post-accession crisis“ (Attila Agh), odnosno o različitim manifestacijama bilo političke nestabilnosti ili/i ekonomske krize i socijalnog nezadovoljstva masa u državama bivšeg realsocijalizma, koje su najuspešnije sprovele ekonomsku i političku tranziciju i već postale članice EU i NATO. Tako, na primer, ekonomsko nezadovoljstvo masa stanovništva „gubitnika tranzicije“ – u kombinaciji s političkim traumama – dovelo je i 2006. i 2007. godine do velikih uličnih nemira u Mađarskoj, gde su kao povod upotrebljeni jubileji, vezani za mađarsku antikomunističku revoluciju ugušenu u krvi vojnom intervencijom trupa sovjetskog bloka 1956. godine. Masovno nezadovoljstvo se koncentriše oko ideja „kulturne politike“ ili identitetskih pitanja (evroskepticizma u kombinaciji s nacionalizmom i ksenofobijom). U vakuumu nedovoljno razvijene građanske političke kulture i civilnog društva, masovno nezadovoljstvo se ne artikuliše u smeru zahteva za većom demokratizacijom države i društva, za odbranom ugroženih socijalnih i ekonomskih prava, već u vidu ispoljavanja ekstremno desničarskih ideja i izazivanja nasilnih

i dandanas prisutno bazično ideološko nesaglasje o strateškim pravcima razvoja države i društva. Srbija je i sedam godina nakon demokratske promene režima i otpočinjanja demokratskih reformi, opterećena ideološkim razlikama između snaga starog režima i reformatora, kao i simboličkim razlikama – baziranim na pitanju etničkog i kulturnog identiteta i njegove odbrane – između „patriota“ (etnonacionalista) i proevropski orijentisanih pojedinaca i grupa (mondijalista, antinacionalista, „izdajnika“). Ideološka i simbolička/identitetska podeljenost srpskog društva i politike daju zajedno dominantan ideološko-politički rascep, koji razjeda političko i socijalno biće, blokirajući i demokratske reforme i integracijske procese. Tranzicijski proces u Srbiji nije samo odoceo/odložen (zbog Miloševićevog režima i ratova), blokiran (zbog slabe kooperacije s Haškim tribunalom, kao i zbog ubistva prvog demokratskog premijera Đinđića, marta 2003. godine), već je takođe i pod znakom pitanja i ozbiljno ugrožen navedenim dominantnim ideološkim i simboličkim razmimoilaženjima.

Direktni uzrok navedenog stanja jeste to što je istorijski nivo svesti i stanje „duha naroda“ u značajnoj meri ispod uspostavljenih civilizacijskih standarda modernosti, odnosno što su društvo i političko polje u Srbiji obeleženi pomnijanim dubokim ideološko-političkim podelama. Problem Srbije je što u njoj ne postoji konsenzus u političkoj sferi i u javnom mnjenju o neophodnosti i poželjnosti razvoja moderne Srbije.

Ekstremno desničarska partija Srpska radikalna stranka (SRS) srazmerno je jača nego što je to uobičajeno u konsolidovanim demokratijama⁸; SRS svojom egalitarnom i populističkom retorikom, u situaciji masovnog nezadovoljstva stanovništva kvalitetom života i u kombinaciji s činjenicom da teški problemi oko statusa Kosova generišu nacionalne sentimente i po prirodi stvari se lako i intenzivno koriste u etnonacionalističke svrhe, povećava svoje biračko telo i popularnost među stanovništvom; nadalje, oko ekstremne političke desnice se i u polju civilnog društva okupljaju – kako povodom problema s Kosovom tako i u odbrani tendencija klerikalizma, tradicionalizma i patrijarhalizma – sve brojnije ekstremno desničarske organizacije, grupe, pokreti⁹.

Agresivna retorika etnonacionalizma i govor mržnje se plasiraju na sve beskrupuloznije načine i to ne samo iz redova proklamovane ekstremne de-

uličnih nemira sa antidemokratskim, antievropskim, rasističkim, antisemitskim porukama. (Videti: Mihael Erke. 2006. *Mađarski nemiri – Simptom centralno-evropske krize pristupanja Evropskoj Uniji?*, Beograd: FES, str. 6.)

8 Videti: Irena Ristić, Povratak Srpske radikalne stranke nakon 5. oktobra, u: Mihajlović, S. ur. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd 2006.

Po najnovijem istraživanju „Stratedžik marketinga“, obavljenom između 24. i 29. oktobra 2007. godine, na uzorku od 1.017 ispitanika, anketirani građani koji bi sigurno izašli na parlamentarne izbore, dali bi SRS 36%, SPS 5%, NS 3%, DSS 9%, LDP 5%, G17 plus 5%, a DS 31%. (Videti: *Blic*, 3. novembar 2007, www.blic.co.yu).

9 Preuzeto iz: Dragica Vujadinović, Prepreke na putu integracije Srbije u Evropsku uniju, u: Lilić, S. ur. 2007. *Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije*, knjiga II, str. 104. Videti takođe: <http://en.wikipedia.org/wiki/Extremism>.

snice. Problem je u tome što je i demokratska opcija iznutra opterećena elementima ideološko-identitetskog rascepa, što je i demokratski blok iznutra podložan proizvodnji ekstremno desničarskih ideja i praksi; jednom rečju, nije dovoljno jak da bi na preovlađujući i nedvosmislen način promovisao i realizovao oficijelnu politiku demokratskih reformi i evropskih integracija.

Na delu je, stoga, sistematska kontaminacija vrednosnog, političkog i socijalnog polja¹⁰ sistemima vrednosti koji su daleko ispod civilizacijskog nivoa univerzalnih vrednosti i međunarodnih standarda zaštite ljudskih prava, kao i zabrane govora mržnje¹¹.

Kao što je već pomenuto, pod „jakim antimodernizacijskim tendencijama“ u današnjoj Srbiji misli se na kombinaciju sveprožimućeg etnonacionalizma i narastajućih procesa klerikalizacije, retradicalizacije i repatrijarhalizacije. Destruktivne posledice Miloševićevog režima vezane su za razaranja društva („sociocid“), za sistematsko ugrožavanje civilizacijskih standarda univerzalnih vrednosti i ljudskih prava, za kriminalizaciju privrede, društva i državnih službi, za drastično osiromašenje stanovništva u kombinaciji s kriminalizovanim bogaćenjem manjine.

Destruktivne posledice pominjanog režima posebno su vezane za militarni koncept „velike Srbije“, koji je, između ostalog, bio u osnovi ratova na prostorima bivše SFRJ, i koji je – što direktno, što posredno – „sejao“ po okolnim državama i u samoj Srbiji smrt i razaranje ljudskih resursa, kao i razaranja kulturnih, vrednosnih, materijalnih i ukupnih civilizacijskih resursa. Po oceni dela stručne javnosti u Srbiji, koji nije pristao na etnonacionalizam i na ratnu opciju, Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti¹² predstavljao je ideološki pretekst¹³ za pogubni projekat očuvanja jedinstva srpskog

10 Videti tekst Srećka Mihailovića u ovoj knjizi.

11 Videti tekst Vesne Rakić-Vodinelić u ovoj knjizi.

12 U stvarnosti, taj dokumenat je pripremila grupa akademika iz Odeljenja društvenih nauka i Odeljenja istorijskih nauka, uz podršku manjeg broja članova van sastava tih odeljenja. O njemu SANU, kao celina, nije imala prilike da se izjasni, a monopol da u ime SANU govori o „odbrani srpskih nacionalnih interesa“ za sebe je prigrabila pomenuta grupa.

13 U *Memorandumu* se, između ostalog, kaže: „Samoodređenje nacije. U modernom društvu je svako političko ugnjetavanje i diskriminacija na nacionalnoj osnovi civilizacijski neprihvatljivo. Jugoslovensko rešenje nacionalnog pitanja je u početku moglo biti shvaćeno kao primeran model mnogo nacionalne federacije u kojoj je princip jedinstvene države i državne politike bio uspešno spojen s principom političke i kulturne autonomije nacija i nacionalnih manjina. U toku poslednje dve decenije sve više je slabio princip 'jedinstva' i prenaplašavan je princip nacionalne autonomije, koji se u praksi pretvorio u suverenost delova (republika, koje po pravilu nisu nacionalno homogene). Slabosti koje su od početka bile prisutne u modelu, postojale su sve vidljivije. Sve nacije nisu ravnopravne: srpska nacija, na primer, nije dobila pravo na vlastitu državu. Delovi srpskog naroda, koji u znatnom broju žive u drugim republikama, nemaju prava, za razliku od nacionalnih manjina, da se služe svojim jezikom i pismom, da se politički i kulturno organizuju, da zajednički razvijaju jedinstvenu kulturu svog naroda. Nezaustavljiv progon Srba s Kosova na drastičan način pokazuje da ona načela koja štite autonomiju jedne manjine (Albanaca) nisu primenjena kad su u pitanju manjine u okviru manjine (Srbi, Crnogorci, Turci i Romi na Kosovu). S obzirom na postojeće oblike nacionalne diskriminacije današnja

naroda ili teritorija na kojima žive Srbi, mimo geopolitičkog konteksta druge Jugoslavije. Memorandum SANU je poslužio kao sredstvo i cilj ratnohuškačke propagande u Srbiji i u svim zaraćenim stranama i predstavljao je podsticaj za produbljanje jaza i neprijateljstava među balkanskim narodima¹⁴. U tom smislu se može govoriti o odgovornosti intelektualnih elita¹⁵ za ratove koji su generalno doneli nemerljive štete prostoru bivše SFRJ, i koji su Srbiju doveli na začelje demokratskih promena i evropskih integracija. Projekat „svi Srbi u jednoj državi“ je doživeo poraz i Srbija se nakon četiri izgubljena rata našla na začelju modernizacijskih procesa i suočena s jakim retrogradnim, antimodernim tendencijama.

Nažalost, nije došlo do otrežnjenja vodećih intelektualnih i političkih elita i do neophodnog napuštanja ideja o homogenizaciji srpskog naroda mimo granica država i mimo realnosti etničke pluralnosti same države Srbije. Umesto umnog sagledavanja budućnosti srpskog naroda i Srbije kao političke zajednice na drugačijim civilizacijskim temeljima, narastaju nakon ratova, a što je posebno pogubno – i nakon demokratskih promena 2000. godine – duhovne snage još malignijeg, još retrogradnijeg karaktera. Naime, ideje koje su implicirale ugroženost srpskog naroda unutar jugoslovenske zajednice i potrebu etničke homogenizacije i stvaranja etničke države svih Srba, u Memorandumu su još uvek bile plasirane kroz diskurs „demokratije“, „slobode“, „prosperiteta“. Poslednjih godina, međutim, sve ogoljenije se ispoljavaju u arhaičnom, antimodernom diskursu ideje o antievropskoj, „domaćinskoj“ Srbiji, državi koja ne treba da bude republika a ni ustavna monarhija, već klerikalna monarhija i organska zajednica svih Srba, utemeljena na pravoslavlju, sabornosti, patrijarhalnoj tradiciji.

„Nacionalni program“ antimoderne Srbije je nazvan Načertanije za XXI vek¹⁶. Naziv je dat po analogiji sa Načertanijem iz 1844. godine Ilije Gara-

---

Jugoslavija se ne može smatrati modernom i demokratskom državom.“ (Videti u Kosta Mihailović i Vasilije Krestić, *„Memorandum SANU“ Odgovori na kritike*, SANU, Beograd 1995, str. 124.)

14 O SANU i uticaju *Memoranduma* videti tekst Božidara Jakšića u ovoj knjizi.

15 Videti tekstove u ovoj knjizi Božidara Jakšića, Todora Kuljića, Ratka Božovića.

16 Nameravani nacionalni program „Načertanije za XXI vek“ je iznet javno na jednoj od proslava u čast dvestogodišnjice Prvog srpskog ustanka i osnivanja srpske države, koju je 14. februara 2004. godine organizovala klerikalna studentska organizacija „Srpski sabor Dveri“, uz podršku delova Crkve i Vojske SCG, predstavnika političkih i intelektualnih elita, i uz blagoslov patrijarha Pavla. Na navedenom skupu je univerzitetski profesor, istoričar Radoš Ljušić, s polaznim pitanjem „Su čim ćemo pred Karađorđa?“ zagovarao ideju da buduća srpska država treba da „obuhvata tri zemlje – Srbiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu“, vladika Atanasije Jefić je govorio o dva veka borbe za oslobođenje od Zapada, a uz osporavanje težnji ka Evropi predvideo je i zagovarao sledećih dvesta godina borbe za oslobođenje od porobljavajuće Evrope!!! Pukovnik Rade Rajić, profesor Vojne akademije je doslovce izgovorio sledeće: „Nikako se ne smeju zaboraviti ni ratna događanja od 1991. do 1999. godine, oficiri, vojnici, dobrovoljci koji su položili živote za odbranu našeg naroda i njihovih vekovnih ognjišta. Ti sjajni ljudi, znani i neznani, imaju su čim stati pred Karađorđa, pred Miloša, pred Boga i pred narod.“ A pomenuti nacrt budućeg nacionalnog programa pomenutog omladinskog/akademskog pravoslavnog udruženja sadrži u okvirima trinaest tačaka i takve ideje kao što su: da svetosavlje mora da uđe u svaku poru društvenog bića, da se mora preispitati nasleđe Vuka Karađžića, Dositeja Obradovića, Jo-

šanina, koje je predstavljalo nacionalni program za objedinjavanje svih Srba u datom kontekstu druge polovine XIX veka¹⁷. Paradigma koja je ocrtana u Načertaniju za XXI vek nije ekscenčna, marginalna pojava, jer umrežavanje i narastanje ekstremno desničarskih i klerofašističkih organizacija, udruženja, inicijativa, sa navedenim idejama o jedinstvenom, organskom kolektivnom biću pravoslavnog srpskog naroda jeste sistematski na delu¹⁸.

Dok je Memorandum nudio projekat ujedinjenja Srba u jednoj (makar po pretpostavci, što ne znači i po realno izvodljivoj ideji) modernoj srpskoj državi, Načertanije za XXI vek otvoreno zagovara ujedinjenje Srba u antimodernoj srpskoj državi – klerikalnoj monarhiji, bez parlamentarne demokratije, opšteg prava glasa, višepartijskog sistema. To treba da bude samodovoljna, „domaćinska Srbija“, zasnovana na patrijarhalnim običajima i hijerarhijskom poslušničkom duhu i kolektivističkom mentalitetu, s jedinstvom političke i religijske vlasti po uzoru na srednjovekovnu sumfoniju umesto liberalno-demokratskog modela podele vlasti.

Razaranje elemenata epohalne svesti, duha modernosti i modernog intelektualnog i političkog diskursa¹⁹ predstavlja jednu od najtežih posledica etnonacionalizma i prethodnih ratova, zatim, potiskivanja i ignorisanja antifašizma u sprezi sa jačanjem antikomunizma²⁰; takođe, nespemnosti i demokratskih vlasti od 2000. godine do danas da istinski uspostave kao državni projekat potrebu i zahtev za suočavanjem sa ratnim zločinima „svoje strane“²¹ i za afirmacijom racionalnog koncepta nacionalnog interesa srpskog naroda i državnog interesa Srbije. Duhovna pustoš se ispoljava kroz relativizovanje an-

---

vana Skerlića, Svetozara Markovića, jer su oni pored zasluga imali i „vanzavetna lutanja i skretanja“, da veronauka mora da postane obavezan školski predmet a da umesto građanskog vaspitanja treba da se uvede „domaćinsko vaspitanje“, da je bitno formiranje srpske hrišćanske elite kao garanta ostvarenja nacionalnog programa, da su hrvatski i bošnjački književni jezik samo varijante srpskog, da svi državni akti, javni natpisi i javna glasila moraju biti na ćirilici i da to mora biti obezbeđeno zakonom, da „svrha srpske privrede mora biti proizvodnja zdrave hrane i zdravih i slobodnih ljudi.“ Implicitno zalaganje za zabranu abortusa je iskazano na sledeći način: „U Srbiji vlada bela kuga. Nemačke u Srbiji godišnje ubiju 200.000 nerođene dece... Svaka srpska porodica, bez obzira na materijalnu situaciju treba da se trudi da ima barem troje do četvoro dece. Kada bude ljudstva, biće i naselja. A kada bude naselja, biće i pobjedničkih bitaka, i Srbi će ponovo u Prizren doći.“ Ideja o potrebi uspostavljanja klerikalne monarhije je iskazana sledećim rečima: „Uspostavljanje kraljevine je neophodan preduslov za raskid s komunističkom prošlošću. Na prvom mestu srpski kralj mora da služi Bogu, pa onda svojim podanicima.“ (Preuzeto iz: Dragica Vujadinović, Srbija između antimodernosti i modernosti – „Su čim ćemo pred Karađorđa?“ ili „S čime ćemo pred buduće generacije?“, *Helsinki povelja* feb/mart 2004, br. 73–74).

Videti i tekst Dejana Anastasijevića, Krupa, Mač i Mantija, <http://www.vidovdan.org/print269.html>. (*Vreme* 685 februar 2004)

- 17 O *Načertaniju* Ilije Garašanina iz 1844. godine govore Latinka Perović i Vojin Dimitrijević u tekstovima u ovoj knjizi.
- 18 Videti: Jovo Bakić, Radikalni ideološko-politički ekstremizam savremene Srbije, Wikipedia, 2006: <http://en.wikipedia.org/wiki/Extremism>).
- 19 Videti tekst Ratka Božovića u ovoj knjizi.
- 20 Videti tekst Todora Kuljića u ovoj knjizi.
- 21 Videti tekstove u ovoj knjizi Vesne Pešić, Todora Kuljića i Vesne Rakić-Vodinić.

tifašizma i antifašističke borbe, kroz reafirmaciju fašističkih, nacističkih, antisemitskih ideja u kombinaciji sa antimodernizacijskim procesima klerikalizacije, repatrijarhalizacije i retradicionalizacije i sa zagovaranjem autoritarne klerikalno-monarhističke vladavine u samodovoljnoj, nacionalno homogenoj „domaćinskoj“ Srbiji.

Navedenu „dijagnozu“ postojećeg stanja u različitim relevantnim dimenzijama analiziraju autori tekstova u ovoj knjizi.

Zadatak projekta i pojmovna razjašnjenja

Međutim, mnogo važniji zadatak koji su sebi autori postavili jeste taj da ocrtaju razliku između racionalnog i iracionalnog koncepta nacionalnog i državnog interesa, da demistifikuju etnonacionalističko tumačenje kao iracionalno, i da ukažu u različitim dimenzijama na racionalni smisao nacionalnog i državnog interesa moderne Srbije²². Postavili su sebi zadatak da demistifikuju etnonacionalističko tumačenje nacionalnog i državnog interesa, u smislu da ono ne samo da nije jedino moguće i poželjno, nego da je štetno i kontraproduktivno za budućnost Srbije; da je suštinski štetno i za sam nacionalni interes srpskog naroda i za državni interes Srbije.

Treba razjasniti sve pojmovne elemente sintagme „racionalni nacionalni i državni interes moderne Srbije“.

Pojmovi „interesa“ i „javnog interesa“ imaju značaja u navedenoj sintagmi, ali njihovo značenje je – za razliku od pojmova nacionalnog i državnog interesa – opšte mesto u stručnim leksikonima i literaturi.²³

22 Na primer, o tumačenju nacionalnog interesa kao izjednačenog s državnim interesom u kontekstu spoljne politike liberalno-demokratskih država, videti tekst Vojina Dimitrijevića u ovoj knjizi. O ekonomskoj dimenziji tumačenja videti tekst Vladimira Gligorova. O dominantnom tumačenju nacionalnog interesa u XIX veku i nadalje, videti tekst Latinke Perović.

23 Pojam „interesa“ povezuje potrebe individualnih i kolektivnih socijalnih aktera sa njihovim delanjem u cilju zadovoljenja potreba, kao i s društvenom moći koju poseduju ili za koju se nadmeću kako bi što bolje i više zadovoljili principijelno uzev neograničene potrebe u konstelaciji ograničenih resursa. Interesi određuju pravac svakom delovanju, uvek posreduju između potreba i ciljeva, izražavaju težnje i nastojanja da se ostvari određena društvena moć i steknu odgovarajuće mogućnosti u datom socijalnom kontekstu za zadovoljenjem određenih potreba, odnosno prioriternim ispunjenjem određenih ciljeva. (Videti: Milovan Mitrović, 2006. *Uvod u sociologiju i sociologiju prava*, Beograd: Pravni fakultet.)

Od Rusoa pa nadalje, „opšti interes“ je onaj koji je sadržajno vezan za dobrobit zajednice (pojam „opšte volje“), a „zajednički interes“ se formalno izjednačava sa interesom većine. Mogućnost uspostavljanja zajednice na bezinteresnom ponašanju pojedinca, navodi moderne teoretičare od XVIII veka i nadalje da politički subjekt definišu kao „građanina“ ili „državljanina“ (citoyen), a da se sukob partikularnih interesa i odnosa pluralizma političkih interesa i javnog/opšteg interesa razrešava kroz institucije i mehanizme predstavničke demokratije. Na modifikovan način se istim pitanjima bave savremeni politički filozofi, posebno Rols, Nozik, Habermas. Tako, Habermas govori o „ustavnom patriotizmu“ i o interesima „podobnim za poopštavanje“, koji mogu da utemelje norme što počivaju na „umskom konsenzusu“ i koji se kao racionalno utemeljeni mogu posredstvom komunikacije preneti i drugima. (Videti: Ivan Prpić, Žarko Puhovski, Maja Uzelac ur. 1990.

Pojam „racionalnosti“ je upotrebljen u Veberovom smislu supstancijalne racionalnosti, ili u smislu praktičke mudrosti (u Aristotelovom smislu) primerene modernom dobu, tj. političke strategije ustavne demokratije koja izražava najviše civilizacijske standarde dosegnute u zapadnoj civilizaciji.

U navedenom kontekstu, veoma je upotrebljiv kategorijalni aparat Agnes Heler²⁴, vezan za pojmove „racionalnost intelekta“, „racionalnost razuma“ i „pervertirana racionalnost intelekta“. Helerova govori o zajedničkim temeljima „racionalnosti razuma“ (instrumentalne racionalnosti) i „racionalnosti intelekta“ (supstancijalne racionalnosti), pri čemu „racionalnost intelekta“ nosi kritički, utopijski, reformatorski potencijal za unapređenje modernog društva, a „racionalnost razuma“ omogućava funkcionisanje struktura datog sistema. Poenta je, da kolikogod „racionalnost razuma“ nosi očuvanje datog stanja stvari i može da bude konzervativna, ona nikada ne može da bude destruktivna kao što to može i biva „pervertirana racionalnost intelekta“. „Pervertirana racionalnost intelekta“ je destruktivna u najvišem stepenu, jer svesno teži destrukciji. A to je naročito izraženo ako se pervertirana racionalnost nametne kao nosilac moći i dominacije; u tom slučaju ona uvodi sopstvene „norme i pravila“, koji ne mogu racionalno ni da se prihvate ni odbrane. Navedenu pojavu Helerova naziva „dijalektikom racionalnosti intelekta“, u smislu da „racionalnost intelekta“ kao najuzvišenija ljudska intelektualna sklonost može da postane izvor apsolutne iracionalnosti ukoliko preseče svoju vezu s „racionalnošću razuma“.

„Racionalnost intelekta“ se vezuje za racionalni smisao nacionalnog i državnog interesa izražen u konceptu ustavne demokratije, „racionalnost razuma“ se vezuje za funkcionisanje poretka u svim svojim strukturnim elementima, a „pervertirana racionalnost intelekta“ za temeljno ugrožavanje principa ustavne demokratije u svim modalitetima mutiranja modernosti, bilo da se radi o fašizmu, nacizmu, etnonacionalizmu.²⁵

Racionalni i iracionalni smisao nacionalnog interesa

Nacionalni interes je uvek iznova konstrukcija nacionalnog identiteta, koja nastaje kao rezultanta tumačenja u datom političko-istorijskom kon-

---

Leksikon temeljnih pojmova politike, Zagreb: Školska knjiga, str. 268–270). Videti, takođe: *Oxford Concise Dictionary of Politics*, Oxford University Press; *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford University Press; *The Oxford Companion to Politics of the World*, Oxford 2001.)

- 24 Videti: Dragica Vujadinović, 1988. *Teorija radikalnih potreba – „Budimpeštanska škola“*, Nikšić, str. 103.
- 25 Teorijskim diskursom Agnes Heler iskazano, etnonacionalistički fokusirana državna politika i pre i nakon – a posebno izraženo tokom – Miloševićeve vladavine, predstavlja eklatantan primer „pervertirane racionalnosti intelekta“. Zadatak prvog reda za samu mogućnost izgradnje moderne Srbije jeste da se demistifikuje etnonacionalizam, i da se običnom narodu objasni štetnost etnonacionalizma za sve Srbe, za sve građane Srbije, za državni interes Srbije. Obnavljanje prirodne povezanosti „racionalnosti intelekta“ i „racionalnosti razuma“ bi značilo u slučaju Srbije normativni zadatak da se u javnom mnjenju – na zdravorazumskom nivou – plasira tumačenje ustavne demokratije kao istinskog nacionalnog i državnog interesa. To bi istovremeno bio put za odustajanje od pogubnog etnonacionalističkog sadržaja „pervertirane racionalnosti intelekta“.

tekstu dominantnih stavova intelektualnih, političkih, kulturnih, medijskih, obrazovnih elita. Pri tom, bitna *differentia specifica* tipova konstrukcija nacionalnog identiteta je po liniji određenja nosioca nacionalnog interesa – da li je reč o naciji kao posebnom subjektu, ili je reč o (pretpostavljenom) zajedničkom interesu svih pripadnika nacije. Ovo je pitanje važno i teorijski, a i praktično-politički: tek ako se nacionalni interes konkretizuje kao interes (svih) konkretnih pojedinaca kao pripadnika nacije, tada bi sledilo da pripadnici nacije imaju pravo tumačenja i kritičkog preispitivanja onog što se nameće kao nacionalni interes; ako je nacija kao „organsko biće“ subjekt nacionalnog interesa, tada sledi da se on naprosto ispostavlja pripadnicima kao bitan deo njihovog individualnog identiteta, kao nešto što je dato i zadato i čemu oni ne mogu da se suprotstavljaju.

Iracionalna verzija tumačenja nacionalnog interesa, jednako kao i racionalna verzija njegovog tumačenja, jeste analitičko-normativna tvorevina, s tim što prva usmerava tumačenje nacionalnog identiteta na retrogradan, antimoderan način pozivanja na „prošlost“ i s autoritarnim nametanjem zajedničkog interesa, a druga verzija usmerava tumačenje nacionalnog interesa sa stanovišta razvojnih projekata okrenutih budućnosti, a pri tom imajući u vidu i sadašnjost i prošlost iz perspektive razvojnih/modernizacijskih kapaciteta i uz otvaranje mogućnosti za individualno preispitivanje zajedničkog interesa.

Racionalni nacionalni interes je konstrukcija identiteta određene etničke zajednice²⁶, koji definiše prošlost, istorijat, istorijsku memoriju, društveni karakter, kulturni identitet, vrednosni okvir običaja i normativne kulture na način koji okreće razvoj date nacionalne grupacije u smislu otvorenosti za razvoj „iznutra“ i „spolja“, u smislu tolerancije Drugog i drugačijeg; dakle, u pravcu otvorenosti za saradnju, interakciju, komunikabilnost, toleranciju, bogaćenje kroz kulturne i socijalne uzajamne uticaje, preuzimanje na autentičan način pozitivnih dostignuća drugih, prihvatanje civilizacijskih najviših standarda kao svojih, odbijanje samoizolacije, ksenofobije.

Racionalni i iracionalni smisao državnog interesa

Racionalni državni interes na suštinskom i najopštijem nivou je normativni zadatak izgradnje ustavne demokratije.

Racionalni nacionalni interes i većinskih i manjinskih nacija unutar etnički heterogenih država je, normativno uzev, vezan za poštovanje ustavnih principa konstitucionalne demokratije i jednako uvažavanje pripadnika svoje i tuđih nacija u istoj političkoj zajednici, što nije u suprotnosti sa negovanjem kulturnog identiteta sopstvene etničke grupe. U tom značenju, nema suštinske suprotnosti između racionalnog državnog interesa i nacionalnih interesa etničkih – ni većinskih ni manjinskih – grupa.

Može se govoriti o suštinskom nepodudaranju nacionalnog i državnog interesa u etnički heterogenim ili pluralnim društvima u etnonacionalističkoj

26 Videti detaljnije o situacionom, relacionom, političko-istorijski uslovljenom (a ne predestiniranom prirodnim odlikama) karakteru etničkog, nacionalnog identiteta: Tomas Hilan Eriksen, 2004. *Etnicitet i nacionalizam*, Biblioteka XX vek, Beograd.

konstelaciji – jer se nacionalni interes većinske nacije nameće kao dominantan i kao identičan državnom interesu, na jednoj strani, i o njihovom suštinskom podudaranja u slučaju racionalnog tumačenja – zbog principijelnog nedavanja prioriteta bilo kojem nacionalnom interesu kao dominantnom u konstelaciji građanske/republikanske države.

U etnički heterogenim državama, nacionalni interes – shvaćen na iracionalan način – ne može nikako biti identičan s racionalno shvaćenim državnim interesom. Patriotizam izveden iz etnonacionalistički protumačenog nacionalnog interesa suštinski je srodan šovinizmu, i inklinira tretiranju Drugog kao neprijatelja ili izdajnika.

„Pervertirana racionalnost intelekta“ je u pozadini i temeljima etnonacionalistički protumačenog i državnog interesa i nacionalnog interesa (i u slučaju etničkih manjinskih grupa, a posebno u slučaju većinskih nacija). Utoliko se destruktivni karakter etnonacionalizma pokazuje na sudbini i većinskih i manjinskih etničkih grupa, kao i u njihovim međusobnim odnosima.

Najvažniji u navedenom kategorijalnom aparatu je racionalni državni interes, i to za demistifikovanje i kritičko preispitivanje etnonacionalistički shvaćenog i nacionalnog i državnog interesa²⁷.

Racionalni državni interes je normativni, idealno-tipski pojam, koji izražava „racionalnost intelekta“. Pomenuti najviši dometi moderne praktičke racionalnosti (vezane za „najbolji mogući politički poredak“ u Aristotelovom smislu) objektiviraju se na strateško-politički način u ustavima najrazvijenijih liberalno-demokratskih država.

Građansko-republikanski koncept političke zajednice artikulisan je u ustavnim demokratijama²⁸, sa slobodom svake individue, s ravnopravnošću svih građana kao državljana/nosilaca prava, s institucionalnim aranžmanima ograničene vlasti. Ustavne demokratije nude tip političkog poretka u kome je odbrana slobode jedinke primarna, a demokratija je politički oblik koji je u funkciji odbrane i čuvara slobode. Ustavi su povelje slobode, akti pozitiviranja društvenog ugovora kojima se formira moderna politička zajednica i

27 Sve je to, naravno, i koncepcijski i praktičko-politički od suštinskog značaja za razumevanje datog stanja destruktivnog nacionalizma u Srbiji danas. Takav nacionalizam je destruktivan i po sam srpski narod – jer ga izoluje od sveta i od duha savremene epohe, i za državu Srbiju – jer je blokira u reformskim i integracijskim procesima konsolidovanja demokratije; drugim rečima, fiksira je i u unutrašnjoj i spoljnoj politici oko etničkih i teritorijalnih pitanja, i to na način da teritoriju identifikuje sa pripadnošću srpskom etnicitetu, što ima višestruke negativne posledice – na jednoj strani opasnu tendenciju pretvaranja manjinskih naroda u „neprijatelje“ i reaktivnog jačanja separatističkih afilijacija, a s druge strane stalno obnavljanje pretenzija ka teritorijama gde Srbi žive van države Srbije. Još konkretnije, destruktivne posledice su upravo na delu u aktuelnoj situaciji: naime, dok se sva pažnja i sva pitanja države (državnog interesa) vezuju za Kosovo, u Sandžaku i Vojvodini se gomilaju problemi pominjane vrste (mada uz aktivno učešće i etnonacionalizma „druge strane“), a pretenzije ka delu teritorije BiH (Republika Srpska) ne jenjavaju, štaviše, čak i s haške optuženičke klupe lider SRS Vojislav Šešelj promoviraju ideju velike Srbije („od Virovitice do Karlobaga“).

28 Videti: Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Beograd: Fabrika knjiga 2007.

u kojima je sadržan – kao univerzalno jezgro – koncept ograničene vlade i primat individualnih prava.

Ustavi kao povelje slobode, čitani iz slobodarske perspektive nose srž praktične racionalnosti za moderno doba, predstavljaju najviši univerzalno primenjiv civilizacijski standard – uprkos svim kontekstualnim razlikama – na sva društva u savremenosti: 1. i na najrazvijenija – kao realno utemeljen standard za stalno preispitivanje postojećih zakonodavstava sa stanovišta kršenja ili usaglašenosti s ustavom, a s mogućnošću kritičko-korektivnog delovanja u smeru odbrane temeljnih vrednosti ustava posredstvom kritičke javnosti i aktivizma građanskog društva, sve do građanske neposlušnosti. 2. i na autoritarna – kao zadatak, normativno-mobilizatorski standard; 3. konačno, i na tranzicijska društva – kao najviši cilj kome treba težiti, koji nije realno ostvaren, ali jeste dostižan. U tom smislu, konstitucionalna demokratija nosi utopijski, normativni, idealno-tipski kapacitet, i predstavlja srž racionalnog državnog interesa za moderna društva.²⁹

Pitanje o identitetu političke zajednice dobija racionalan odgovor sa stanovišta i po kriterijumima ustavne demokratije. Ustavne demokratije utemeljuju vladavinu prava i jednako odbranjivu slobodu svih individua, a sprečavaju vladavinu naroda (kao ethnosa), koja se uvek pretvara u vladavinu dominantnog naroda (i utoliko krši principe ustavne demokratije).

Iako su se moderne države formirale kao nacionalne države i prvobitni ustavi su ustanovljavali političku zajednicu na premisi identiteta većinske nacije, nadalje su – u dugom istorijskom periodu borbe za univerzalna ljudska prava – evoluirali u pravcu univerzalne kategorije građanina i „liberalno neproblematičnog republikanskog identiteta“. Nenad Dimitrijević o tome kaže: „Tačno je i to da su mnoge savremene liberalne demokratije utemeljene kao nacionalne države. Istorijski, politička neutralnost liberalne nacionalne države zasnivala se na premisi identiteta većinske nacije koji je potom bio transformisan u liberalno neproblematičan republikanski identitet. To je tipično bilo učinjeno kroz 'privatizaciju' posebnih grupnih identiteta (iako istorija pruža i bogate dokaze o represiji i poništavanju manjinskih nacionalnih identiteta). Klasični liberalizam priznaje jednaka individualna prava svim državljanima, upućujući istovremeno na civilno društvo kao sferu legitimne brige za partikularne identitete.“³⁰

29 Ovde neće biti razmatrana „postnacionalna konstelacija“, jer – iako je neizbežna za savremeni politikološki diskurs, za potrebe ovog rada nije od primarnog značaja. (Videti, na primer: Dejvid Held, 1997. *Demokratija i globalni poredak*, Beograd: Filip Višnjić; Jirgen Habermas, 2002. *Postnacionalna konstelacija*, Beograd: Otkrovenje.)

30 Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, op.cit., str. 155.

U drugačijem kontekstu, a s istom porukom, govori i Srđan Vrcan o spojivosti liberalizma s nacionalizmom jedino u fazi nastanka nacionalnih država, a zatim o procesu uspostavljanja nespojivosti liberalizma i nacionalizma posredstvom institucionalizacije individualnog građanina i univerzalne jednakosti nezavisno od svih partikularnih, pa i etničkog identiteta, kao i s druge strane o spojivosti svih vidova nacionalizma s malignim formama etnonacionalizma i s mutiranim formama modernog društva u obliku fašizma i nacizma. (Videti: Srđan Vrcan, 2006. *Nacija, nacionalizam, moderna država*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 76–110.)

Za tranzicijske zemlje se ustavna demokratija postavlja kao zadatak koji treba da se izvrši, kao normativni ideal koji novouspostavljena demokratska vlast treba da donosi artifičijelno, „odozgo“, kao optimalno ustavno rešenje za definisanje novog demokratskog poretka i za istovremeno redefinisanje prošlosti i dizajniranje sadašnjosti i budućnosti u pravcu liberalno-demokratskog poretka. Konstrukcija nove stvarnosti „odozgo“ se vrši na osnovu strateškog konsenzusa relevantnih političkih elita o poželjnom budućem razvoju države i društva.

Uvođenje u postkomunističke ustave institucionalnih garancija po meri ustavne demokratije treba da posluži kao izraz društvenog ugovora za građenje drugačije budućnosti i za prevrednovanje prošlosti, i kao institucionalni okvir za premošćivanje jaza ili nedostatka „kohezivne snage u teksturi društva“, tj. nedostatka socijalne, ekonomske i kulturne infrastrukture demokratije.³¹

Ustavima napravljenim po ugledu na najviše standarde konstitucionalizma treba nadomestiti civilizacijski deficit nasleđen iz komunističkog perioda autoritarne vlasti. „Zadatak popunjavanja socijalnog vakuuma zahteva teleološke ustave, sa specifičnim ustavnim sadržajem, u kojem će preovlađujuće mesto zauzimati ciljevi i zadaci. Ograničavajuća funkcija ustava, koja stoji u jezgri modernog konstitucionalizma, povlači se u drugi plan pred njegovom kreativnom funkcijom – nastojanjem da se na konzistentan način definiše orijentacija ka budućnosti.“³²

Međutim, temeljni problem u slučaju svih onih postkomunističkih zemalja, koje su obeležene visokim stepenom etničke heterogenosti, a koje su saglasnošću volja odlučile da prethodni režim zamene ustavnim demokratijama, jeste u tome što njihovi novi, postkomunistički – demokratski – ustavi nisu zasnovani na građansko/republikanskom principu već na etnicističkom principu. Institucionalni aranžmani liberalne ekonomije i predstavničke demokratije jesu uvedeni, ali temeljni društveni ugovor na kome treba da se utemelji izgradnja socijalne, kulturne, ekonomske supstance ustavne demokratije nije istinski uvažio načela modernog konstitucionalizma. „Tačno je da njihovi ustavi definišu demokratske pravne i političke institucije, procedure političkog odlučivanja, te kataloge individualnih prava. Ali, s druge strane, vrednost tih elemenata liberalnog konstitucionalizma već na startu je osporena nacionalističkim određenjem zajednice. Postkomunistički ustavotvorci opredelili su se za koncept privatizovane etničke države, odnosno države koja je virtuelno vlasništvo većinske nacije (u slučaju Bosne i Hercegovine reč je o državi čiji su suvlasnici tri nacije proglašene 'konstitutivnim narodima'). Ustavno-pravno govoreći, u tim državama postoje dva tipa državljana: pri-

31 Dimitrijević o tome nadalje kaže: „Put koji su zapadne zemlje prolazile vekovima mora se ovde preći ubrzano... (T)aj proces mora biti artifičijelan, u tom smislu da tržišna ekonomija, građansko društvo, moderna država, ustavna demokratija moraju biti definisani kao elementi modela poželjnog budućeg društva i sprovedeni u život planskom akcijom države. Pošto ova država hoće da bude demokratska, a ne totalitarna, ona će ovaj zadatak morati da provodi kroz konstrukciju optimalnog društvenog sistema. Drugim rečima, dok je na Zapadu ustavna demokratija izrasla kao 'nadgradnja' jednog osobenog sistema društvenih odnosa, u postsocijalizmu ona mora funkcionisati kao 'baza', upravo okvir koji će se tek naknadno – ako sve bude dobro – popunjavati socijalnim sadržajima otvorenog društva.“ (*Isto*, str. 127.)

32 *Isto*.

padnici titularnih nacija i 'ostali'. Taj dualitet povlači razliku između grupavlasnika i grupa-nevlasnika države.³³

Za razliku od zapadnog puta uspostavljanja nacionalne države, u kome je došlo do postepenog pacifikovanja kategorije nacije kroz republikanski koncept državljanstva, u ovim naglašeno etnički heterogenim državama u kojima je izostao navedeni dugi put pacifikacije etniciteta, postignuti dometi konstitucionalizma i demokratije su daleko od postavljenog ideala, od onoga što „racionalnost intelekta“ nalaže kao civilizacijski pravno-politički standard. Kako Dimitrijević kaže, etnicistički pristup pitanju identiteta države je usmeren na stabilizovanje dominacije većinske nacije.³⁴

Navedeni problem je u Srbiji još izraženiji nego u drugim postkomunističkim državama, jer u njoj – kao što je već pomenuto – nije postignut ni bazični konsenzus oko opredeljenosti za ustavnu demokratiju i modernu proevropsku perspektivu strateškog puta razvoja. Nadalje, za razliku od drugih postkomunističkih država, koje su uprkos načelnim manjkavostima svojih ustavnih aranžmana ipak duboko zašle u socijalne i ekonomske reforme i već ušle u Evropsku uniju ili su na pragu ulaska, Srbija je veoma daleko zaostala u navedenim reformskim i integracijskim procesima. Zatim, iako i u svim ovim zemljama ekstremna desnica potencira etnonacionalističke, pa čak i fašističke i nacističke ideje, ona politički nije jaka (i utoliko nije maligna, iako nije ni benigna po svojoj suštini); za razliku od toga, u Srbiji je ekstremna desnica nesrazmerno jača nego u bilo kojoj konsolidovanoj demokratiji Zapada ili delimično konsolidovanoj demokratiji tranzicijskih zemalja. Ona, stoga, bitno utiče na političke procese „iznutra“: kroz parlamentarni sistem i demokratske slobode – deluje u pravcu sistematskog urušavanja svih inicijalnih reformskih i integracijskih pokazatelja.

Nadalje, to što je u novom Ustavu Srbija definisana kao država srpskog naroda i ostalih građana, ima posebnu težinu zbog nasleđa „loše prošlosti“ militarnog pokušaja implementacije etnicističkog temeljnog principa. Srbija spada u socijalno (etnički i religijski) heterogena društva³⁵, a predstavlja jedan od ekstremnih primera gde je izostao „dugi put pacifikacije etniciteta“. Problemi koje je u sebi nosilo primarno strateško opredeljenje srpske države kroz poslednja dva veka vezano za ujedinjenje srpskog naroda (i na teritorijama van Srbije), uz zanemarivanje kohezivnog odnosa spram manjinskih naroda na sopstvenoj teritoriji traju i danas³⁶.

Etnički fokusirano strateško određenje državnog interesa je neprestano, uvek iznova, nosilo kontrapunkt tretiranja srpske države iznutra kao države Srba, i tretiranja svih Srba van srpske države kao potencijalno njoj pripadajućih, što inherentno implicira „osvajajući“ princip inkluzije neinkluzivnog, na jednoj strani, i „neprijateljski“ princip ekskluzije manjinskih naroda iz redova

33 *Isto*, str. 167.

34 *Isto*, str. 162.

35 S Kosovom, kao delom Srbije, samo oko 2/3 stanovništva je srpskog porekla, a bez Kosova oko 80%. Prema popisu stanovništva iz 2002. godine, u Srbiji bez Kosova ima oko 7,5 miliona stanovnika, od čega oko 6,2 miliona pripadnika srpske nacionalnosti (dakle, oko 82%). Videti: *Nacionalni popis 2002*, Knjiga 3, Statistički zavod Srbije.

36 Videti tekst Latinke Perović u ovoj knjizi.

sopstvenih građana države. Otuda nemogućnost formiranja stabilne i dovršene države zasnovane na etničkom principu³⁷, s jedne strane, kao i nerešivost manjinskog pitanja na istinski liberalno-demokratski način³⁸, s druge strane³⁹. Naime, pritisak etničke i verske većine može da radikalizuje manjine i da od njih stvara „intenzivne manjine“, koje ne prihvataju pravila demokratske igre u kojoj su predestinirani gubitnici.⁴⁰

Na navedenim temeljnim pretpostavkama nije moguće produktivno političko-kulturološko razrešenje ni pitanja Kosova i Metohije⁴¹, jer čak i da Albanci nisu apsolutno rešeni da ostvare nezavisnost, strategija srpske političke elite i Crkve usmerena na borbu za teritorije a bez integracijskih nastojanja spram većinskog (nesrpskog) stanovništva na tom delu svoje teritorije (isticanje u prvi plan „otimanja“ 15% teritorije, bez uzimanja u obzir demografskog gubitka Srbije od oko 20% svojih državljana), ne predstavlja model koji bi imao za cilj demokratsku integraciju pominjanog stanovništva.

Etnicistički princip utemeljenja države i identiteta političke zajednice vodi stabilizovanju dominacije većinske nacije, a ne stabilizovanju demokratije. S tim je u vezi i mistifikovano tumačenje patriotizma, koje je povezano s etnonacionalizmom i populizmom, kao i s autoritarnom političkom kulturom, nasuprot racionalnom tumačenju patriotizma kao „ustavnog patriotizma“, kao lojalnosti spram političke zajednice koja sve svoje građane jednako tretira kao svoje, u kojoj „svi koji žive unutar granica države obrazuju narod“⁴²

Nedvosmisleno se može utvrditi da normativni ideal (izraz „racionalnosti intelekta“) za Srbiju jeste koncept ustavne demokratije, po kome su prava svih individualnih građana jednako vredna nezavisno od etničke pripadnosti, a grupna prava su dodatno zaštićena pozitivnom diskriminacijom, i kroz polje autonomnog delovanja civilnog društva.

Racionalni državni interes mora se dovesti u direktnu vezu sa normativnim zadatkom uspostavljanja ustavne demokratije, izgradnje u punom i pravom smislu građanskog/republikanskog poretka. Iz navedenog normativnog vidokrugla neminovno se nameće i normativni zadatak za revizijom rukovodećih principa novog, važećeg i, po pretenzijama, demokratskog Ustava.

O neophodnosti revizije etnicistički utemeljenih ustava postkomunističkih država, uključujući i novi Ustav Republike Srbije, Dimitrijević kaže:

37 Videti o tome tekst Vesne Pešić u ovoj knjizi, „Nacionalizam nemoguće države“.

38 Videti o tome tekst Alpara Lošonca u ovoj knjizi.

39 Dimitrijević kaže: U takvom pravnom i političkom kontekstu pripadnici većine tendencijski razumeju lojalnost državi kao lojalnost njihovoj sopstvenoj naciji: mi smo lojalni državi zato što je ona naš dom. Sledi da su pripadnici manjina lišeni tako formulisanog fokusa lojalnosti političkoj zajednici čiji su državljani. Oni će se možda okrenuti 'matici-državi' kao čvornoj tački njihovog identiteta, faktički stimulirajući većinsku praksu izjednačavanja lojalnosti naciji i lojalnosti državi. Sledeći korak u ovom lancu loše uzročnosti verovatno će biti optuživanje manjina za separatizam, kao i pogoršanje odnosa među državama.“ (Isto, str. 167.)

40 Videti: Vladimir Goati, 1996. *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*, Podgorica: Unireks.

41 Videti tekst Mirka Đorđevića u ovoj knjizi.

42 Isto, str. 158.

„Takvo stanje fundamentalne neravnopravnosti može se prevazići samo konzanzulanom ustavnom revizijom u kojoj bi se većina i manjine saglasile o promeni određenja države. Tim zemljama je – kao prethodni stav uspostavljanja i stabilizacije demokratije – neophodna ustavna identifikacija jednog inkluzivnog i za sve prihvatljivog okvira zajedničkog života, u kome će priznanje posebnih identiteta biti uravnoteženo s univerzalizmom prava.“⁴³

Temeljno normativno određenje racionalnog državnog i nacionalnog interesa kao interesa vezanog za koncepciju konstitucionalne demokratije, republikanskog građanskog poretka, može biti dopunjeno svim onim elementima u sferi politike, ekonomije, kulture, sistema vrednosti, obrazovanja, vaspitanja, kvaliteta života, socijalne politike, kvaliteta odnosa među polovima, itd., koji doprinose „dobrom“ životu jedinke u „dobro uređenoj političkoj zajednici“, tj. kvalitetnom životu individualnih građana u razvijenoj liberalno-demokratskoj državi. To se, opet, postavlja kao normativni ideal čijem ostvarenju treba istovremeno u različitim dimenzijama težiti u Srbiji danas.

U kontekstu pominjanog manjka kritične mase izbornog tela, koje bi odlučno povuklo državu ka konstitucionalnoj demokratiji, ka uspešnijoj tržišnoj privredi, bržem procesu integracije u međunarodnu zajednicu, nameće se na empirijskom nivou niz zadataka, i to kao temeljni deo govora o racionalnom nacionalnom i državnom interesu. Najpre, zadatak da ojača demokratski blok i da u strankama demokratske orijentacije budu konačno programski jasno iskristalisane strateške ideje koje nisu kontaminirane etnonacionalizmom. Zatim, da se u strategiju modernog razvoja Srbije uključe – kao kontrateg procesima retradicionalizacije, klerikalizacije, repatrijarhalizacije – sve one tačke socijalnog i političkog polja u kojima se dešavaju retrogradni procesi i koje utiču na značajnu prisutnost ekstremne desnice u Srbiji.

Po empirijskim istraživanjima⁴⁴, za Srpsku radikalnu stranku i za ekstremno desničarske ideje opredeljuju se stariji, slabije obrazovani, manje urbani društveni slojevi, izbeglice, kao i marginalizovane grupacije mladih (nezaposleni, siromašni, „sportski navijači“), koji na ovaj ili onaj način spadaju u „gubitnike tranzicije“. Od strateškog državnog interesa je unaprediti tržišnu privredu, sprečiti korupciju i kriminalizaciju privrede, države i društva, smanjiti siromaštvo i naglašeni jaz između bogate manjine i siromašnih masa, pojačati obrazovnu strukturu i minimalizovati masovnu funkcionalnu nepismenost, podstaći obrazovnu razmenu i komunikaciju stanovništva sa svetom, obnavljati razoreno društvo, obnoviti socijalne službe zaštite ugroženih, unaprediti radno zakonodavstvo u sprezi sa humanijim socijalnim programima za nezaposlene po osnovi privatizacije, sistematski poboljšati kolikogod je moguće situaciju „gubitnika tranzicije“.

Tek sa profilisanjem ozbiljnih političkih i socijalno-ekonomskih opcija koje bi dovele do smanjenja ekstremno desničarskih i etnonacionalističkih opredeljenja, moguće je smanjiti uticaj etnonacionalizma na javno mnjenje i

43 *Isto*, str. 168.

44 Videti: Srećko Mihailović ur. 2006. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

na ukupnu državnu politiku. Tek onda će biti moguće uspostaviti demokratskom odlukom većinski proreformski opredeljenih građana okvir za reviziju Ustava u pravcu konstitucionalne demokratije i, zatim, sprovesti na brži i odlučniji način i reformske i integracijske procese.

U direktnoj vezi sa samom mogućnošću preutemeljenja države na principima ustavne demokratije jeste i normativni zadatak prihvatanja u političkom, kulturološkom, socijalno-psihološkom i pravnom smislu suočavanja sa „lošom prošlošću“ kao strateškog nacionalnog i državnog opredeljenja.⁴⁵

Od strateškog nacionalnog i državnog interesa za modernu Srbiju je usmerenje unutrašnje i spoljne politike ka idejama o socijalnom, kulturnom, ekonomskom napredovanju političke zajednice ravnopravnih građana u skladu sa najvišim civilizacijskim standardima savremenog doba.⁴⁶

Od ključnog značaja je da se oficijelno shvatanje državnog interesa u Srbiji fokusira oko dobrobiti socijalne i političke zajednice i da se, shodno tome, sistematski preoblikuje javno mnjenje; drugim rečima, da se narodu sistematski i na razumljiv način objašnjava štetnost etnonacionalističkog tumačenja nacionalnog i državnog interesa.

Upravo tu leži ogromna odgovornost intelektualnih, političkih, religijskih, medijskih, kulturnih elita. Pred društvene elite se postavlja normativni zadatak artikulisanja racionalnog državnog interesa protumačenog – mimo i nasuprot etnonacionalističkoj matrici – na nivou oficijelne politike, u sferi javnog govora i delanja, i posrednog i neposrednog uticaja na javno mnjenje i vrednosno-politička opredeljenja građanstva.

Literatura

- Anastasijević, D., Kruna, Mač i Mantija, <http://www.vidovdan.org./print269.html>.
- Bakić, J., Radikalni ideološko-politički ekstremizam savremene Srbije, Wikipedia, 2006: <http://en.wikipedia.org/wiki/Extremism>
- Bauman, Z., Modernity, in: Krieger, J. ed. 2001. *The Oxford Companion to Politics of the World*, Oxford: Oxford University Press.
- Dimitrijević, N., 2007. *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd.
- Goati, V. 1996. *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*, Podgorica: Unireks.
- Erke, M., 2006. *Mađarski nemiri – Simptom centralno-evropske krize pristupanja Evropskoj Uniji?*, Beograd: FES.
- Habermas, J. 2002. *Postnacionalna konstelacija*, Beograd: Otkrovenje.
- Held, D. 1997. *Demokratija i globalni poredak*, Beograd: „Filip Višnjić“.
- Heler, A., 1984. *Teorija istorije*, Beograd: Rad.

45 Videti tekstove u ovoj knjizi Vesne Pešić, Vesne Rakić-Vodinelic i Todora Kuljića.

46 Videti tekst Vojina Dimitrijevića u ovoj knjizi.

- Heli-Lukas, M. 2007. *Fundamentalizmi danas – Feministički i demokratski odgovori*, Beograd: Žene u crnom, Sarajevo: Žena i društvo.
- McLean, I. and McMillan, A. ed. *Oxford Concise Dictionary of Politics*, Oxford: Oxford University Press.
- Mihailović, S. ur. 2006. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Mihajlović, K. i Krestić, V. 1995. „Memorandum SANU“ *Odgovori na kritike*, SANU, Beograd.
- Mimica, A. i Bogdanović, M., 2007. *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mitrović, M., 2006. *Uvod u sociologiju i sociologiju prava*, Beograd: Pravni fakultet.
- Krieger, J., ed. 2001. *The Oxford Companion to Politics of the World*, Oxford: Oxford university Press.
- Nacionalni popis 2002*, Knjiga 3, Statistički zavod Srbije.
- Prpić, I., Puhovski, Ž. i Uzelac, M. 1990. *Leksikon temeljnih pojmova politike*, Zagreb: Školska knjiga.
- Ristić, I., „Povratak Srpske radikalne stranke nakon 5. oktobra“, u: Mihajlović, S. ur. 2006. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd.
- Scott, J. and Marshall, G. ed. *Oxford Dictionary of Sociology*, Oxford: Oxford University Press.
- Vrcan, S. 2006. *Nacija, nacionalizam, moderna država*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Vujadinović, D., 1988. *Teorija radikalnih potreba – Budimpeštanska škola*, Nikšić.
- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. 2002. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd: CEDET (englesko izdanje 2003).
- Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. 2004. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: CEDET (englesko izdanje 2005).

PREPREKE NA PUTU INTEGRACIJE SRBIJE U EVROPSKU UNIJU*

Integracija Srbije u Evropsku uniju je i nužan i nezaustavljiv i poželjan proces sa stanovišta geografskog, istorijskog, kulturološkog i, posebno, strateškog političkog i bezbednosnog pripadništva Srbije Evropi. Procesi unutrašnjih demokratskih reformi srpskog društva i države su u suštinskoj međupovezanosti s procesima integracije u Evropsku uniju, kao i s njenim punim uključivanjem u međunarodnu zajednicu. Perzistirajuća etnifikacija političkog polja u Srbiji predstavlja osnovnu prepreku na putu integracije Srbije u Evropsku uniju. Demokratska konsolidacija Srbije je iz istih razloga usporena, ambivalentna, neizvesna, pa su i dometi i sadržaji njene realizacije sporni. Etnonacionalizam nameće pervertirano i redukcionističko tumačenje nacionalnog i državnog interesa, kao i patriotizma, a ono je istovremeno i kontraproduktivno sa stanovišta razvoja Srbije kao moderne države. Procesi etnifikacije politike i društva ozbiljno usporavaju i ugrožavaju procese integracije i demokratizacije Srbije, ali dugoročno gledano – ne mogu da ih onemoguće i zaustave.

Ključne reči: Evropska unija, tranzicijske zemlje, demokratske reforme, etnifikacija političkog polja, „gubitnici tranzicije“.

U ovom tekstu se analiziraju političke, socijalne, kulturološke prepreke na putu integracije Srbije u Evropsku uniju, s pozadinskim uverenjem da je ovaj integracioni proces nužan sa stanovišta geografskog, istorijskog, kulturološkog i, posebno, strateškog političkog i bezbednosnog pripadništva Srbije Evropi, kao i da je nužan i poželjan za samu Srbiju na putu njenog punog uključivanja u međunarodnu zajednicu, kao i na putu njenih unutrašnjih demokratskih reformi države i društva. Drugim rečima, demokratski razvoj društva i države i integracija Srbije u Evropsku uniju su uzajamno uzročno-posledično i supstancijalno povezani društveni procesi i institucionalno-političko-pravni projekti. Od suštinskog značaja je u tom smislu i činjenica da je oficijelna politika države Srbije opredeljena za priključenje Evropskoj uniji.¹

* Tekst je objavljen u knjizi: Lilić S. ur. *Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije*, knjiga II, Beograd: Pravni fakultet 2007.

1 Vlada Republike Srbije je usvojila juna 2005. godine *Nacionalnu strategiju Srbije za priključenje Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji* (videti: http://www.kombeg.org.yu/aktivnosti/c_eko_pol/20050622/strategija.pdf).

Glavna teza je da perzistirajuća etnifikacija političkog polja u Srbiji predstavlja osnovnu prepreku na putu integracije Srbije u Evropsku uniju (EU). Demokratska konsolidacija Srbije je usporena, ambivalentna, neizvesna i sporni su dometi i sadržaji njene realizacije. Evropska integracija Srbije je u odnosu na druge tranzicijske zemlje bivšeg realsocijalizma među najspornijim, najambivalentnijim, najspornijim, najneizvesnijim.²

Navedena analiza prepreka vezanih za integracione procese Srbije stavljena je u kontekst uporedne analize tranzicijskih i integracijskih procesa vezanih za druge zemlje bivšeg realsocijalizma centralne i jugoistočne Evrope (Zapadnog Balkana).

Tranzicijske zemlje bivšeg realsocijalizma

Zemlje centralne i istočne Evrope su – nakon raspada tzv. sovjetske imperije 1989. godine – ušle u tranzicijski proces napuštanja autoritarnog monopartijskog socijalističkog poretka i prelaska na kapitalistički model tržišne ekonomije i parlamentarne demokratije, u kombinaciji sa streteškim spolj-nopolitičkim prioritetima vezanim za evro-atlantske integracije.

Zemlje centralne i istočne Evrope su pokazale različite tranzicijske kapacitete i rezultate kada je reč o brzini prelaska na kapitalističku ekonomiju i o brzini integracije u EU, zavisno od svog kulturnog nasleđa, geografske blizine zapadne Evrope i prožimanja uticaja iz nje, zavisno od pripadništva jednoj od tri imperije – austrougarskoj, ruskoj ili otomanskoj, zavisno od pripadništva jednoj od tri religije – katoličkoj, pravoslavnoj ili islamskoj, i zavisno od snage faktora etniciteta i nacionalizma unutar njih samih. Navedenu povezanost kulturnog nasleđa i tranzicijskih kapaciteta i „troškova tranzicije“ analizira Stiv Pejović,³ s osnovnom tezom da, iako su egalitarizam i kolektivizam – kao zajedničko nasleđe realsocijalizma – prisutni u svim zemljama centralne i istočne Evrope, ipak je kultura egalitarizma i kolektivizma jača što se ide više na istok i jugoistok. One države koje su pripadale Austro-Ugarskoj monarhiji ili imale jaku povezanost sa Zapadom imaju manje „tranzicijske troškove“, veći uspeh na putu prema ekonomiji slobodnog tržišta i manje kulturološke prepreke za usvajanje novih modela ponašanja, što se ne može reći za one koje su bile u domenu uticaja ruske imperije (s jakim prisustvom egalitarizma i kolektivizma) i otomanske imperije (gde i danas u mnogim islamskim zemljama ne postoji koncept pravnog subjekta – *legal personality*).⁴

2 Videti: Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd 2002.

3 Pejovich, S., *The Uneven Results of Institutional Changes in Central and Eastern Europe: The Role of Culture* (prepared for the conference *Justice and Global Politics*, Bowling Green university, October 21-24, 2004). Videti: Vujadinović, D., *Democratic Deficits in the Western Balkans and Perspectives on European Integration*, Journal for Institutional Innovation, Development and Transition, IIIDT, Volume 8, 2004.

4 U nastojanju da pokaže međupovezanost kulturnog nasleđa i tranzicionih rezultata, Pejović deli države centralne i istočne Evrope u dve grupe: jednu grupu čine one koje su

Generalno uzev, u zemljama centralne i istočne Evrope u kojima je uticaj zapadne kulture bio jači u pretkomunističkom periodu, a u kojima je istovremeno komunistička vladavina bila rigidnija (unutar SSSR) i utoliko manje prihvaćena a više nametnuta, tranzicijski procesi su se odvijali brže, lakše, uspješnije.

U zemljama centralne i istočne Evrope je tranzicijski proces krenuo pre deceniju i po, i karakterisalo ga je – uprkos različitoj dinamici i meri uspešnosti, uslovljenoj i pomenutim različitim pretkomunističkim kulturno-istorijskim nasleđem – jasno opredeljenje državne politike i za unutrašnje demokratske reforme i za integraciju u EU (kao i NATO), kao i konsenzualno prihvatanje takve politike od svih relevantnih političkih aktera.⁵

Procesi integracije zemalja centralne i istočne Evrope u Evropsku uniju su uspešno okončani ili su na putu potpunog zaokruživanja. Evropa je definisala na tzv. Kopenhaškom samitu 1993. godine kriterijume koje su ove države morale da ispune u kontekstu projekta „istočnog“ proširenja EU. Evropska unija je, dakle, ponudila regularne procedure – počev od ekonomskih, a zatim i političkih reformi – koje (uz značajnu finansijsku i logističku pomoć same EU) ove zemlje moraju da ispune na putu integracije, da procesom proširenja ne bi bila ugrožena sama supstanca EU. Proširenje EU je formalno sprovedeno 2004. godine s prijemom novih 10 članica (uz ranijih 15 država): Slovačka, Češka, Estonija, Mađarska, Letonija, Litvanija, Malta, Kipar, Poljska, Slovenija, kao i s prijemom Rumunije i Bugarske krajem 2006. godine.⁶

---

imale više kulturnog i političkog međuuticaja sa Zapadom i one koje su ga imale ili manje ili nimalo. Prvu grupu zemalja čine: Češka Republika, Hrvatska, Mađarska, Slovačka i Slovenija (kao države-članice Austro-Ugarske monarhije), Poljska (shodno posredovanju katoličke crkve u primanju uticaja zapadne kulture), i baltičke države (posredovano religijskim i trgovačkim kontaktima i uticajima). Drugu grupu čine one države koje su doživele mnogo manje uticaja Zapada, i to zahvaljujući samoizolaciji ruske imperije (osim za vreme kratke vladavine Petra Velikog), i zahvaljujući antizapadnoj orijentaciji istočne ortodoksne crkve u Rusiji, Moldaviji, Ukrajini, Belorusiji, Grčkoj, Srbiji, Makedoniji, Rumuniji, Bugarskoj, Bosni i Crnoj Gori, kao i zahvaljujući uticaju Otomanske imperije na Balkanu. (Videti: *Isto*, str. 9.)

5 Karakter realosocijalističkih režima u državama centralne i istočne Evrope, koje su pripadale SSSR-u predstavljao je rigidnu kombinaciju sovjetske dominacije i unutrašnjeg autoritarizma, s elementima totalitarnog režima. Režim je doživljavao kao okupacija, kao nametnut represivan poredak u odnosu na koji je među masama stanovništva i intelektualnim elitama (disidentskim grupama i pokretima) postojao sve veći animozitet. U situaciji izostale sovjetske vojne intervencije 1989. godine, za koju u vreme „perestrojke“ i nije postojala politička volja u samoj Rusiji, pokazana je masovna spremnost i stanovništva i intelektualnih i političkih elita za rušenje socijalističkog režima. Stara komunistička nomenklatura je bila i prinuđena da prihvati novo stanje stvari i spremna za kooperaciju, tj. voljna i da se uključi – kolikogod je to moguće – u nove političke elite. U tom smislu, u ovim državama je postojao politički prostor i politički volja – opšta saglasnost – za nove političke ideje, demokratske reforme i evropske integracije. (Videti: Vujadinović, D., *Democratic Deficits in the Western Balkans and Perspectives on European Integration*, Journal for Institutional Innovation, Development and Transition, JIIDT, Volume 8, 2004, str. 13.)

6 EU je tretirala region jugoistočne Evrope u različitim fazama integracijskih procesa od 90-ih godina nadalje na različite načine, a svakako kao region s lošijim ekonomskim i

Tranzicijski procesi u zemljama bivšeg realsocijalizma – koje su uspešno završile proces integracije u EU i koje se s pravom smatraju uspešnim u usvajanju ekonomske logike slobodnog tržišta i značajnog ekonomskog unapređenja, kao i „osvajanja demokratije“ i uspostavljanja liberalno-demokratskog modela razvoja države i društva – nisu jednoznačno pozitivni, u smislu garantovanja boljitka u političkom, ekonomskom, socijalnom, kulturnom pogledu za date narode i države. Napredak je izvesno postignut u političkom smislu napuštanja autoritarnog nedemokratskog modela državne vlasti i uspostavljanja ustavnih demokratija i vladavine prava. Institucionalni okviri i pravni sistemi su izvesno unapređeni procesom harmonizacije sa standardima EU, po pitanju, između ostalog, mehanizmima kontrole vlasti, smanjenjem korupcije i kriminalizacije društva i države, unapređenjem zaštite političkih i građanskih prava. U ekonomskoj sferi je izvestan progres u smislu pokretanja procesa proizvodnje, preduzetništva, tržišne utakmice, investicija, razvoja privredne infrastrukture, i to primarno posredstvom procesa privatizacije sredstava za proizvodnju, ukidanja državne i uspostavljanja tržišne ekonomije, što prati vidan napredak u sferi zaštite prava privatnog vlasništva u vezi sa procesom proizvodnje ali i državno-pravnim i ekonomskim projektima denacionalizacije, restitucije.⁷

Međutim, s druge strane, navedeni tranzicijski procesi imaju i značajne kontroverzne elemente i negativne socijalne, ekonomske posledice po široke slojeve stanovništva. S jedne strane, evropski model „socijalne države blagostanja“ nudi povećan opseg zaštite ljudskih prava različitih „generacija“, ali istovremeno se može govoriti o značajnoj ugroženosti ekonomskih i socijalnih prava širokih slojeva radnog stanovništva, o masovnim „gubitnicima tranzicije“ i među ranije zaposlenim stanovništvom u državnim preduzećima, i među starima, ženama, slabije obrazovanim, marginalnim grupama.⁸

Sam evropski model „socijalne države blagostanja“ ugrožen je dominantnom neoliberalnom logikom globalizacijskih procesa. Projekat ujedinjene Evrope nalazi se na strateškom razmeđu između, s jedne strane, očuvanja i unapređivanja liberalno-demokratskog, republikanskog modela konstitucionalne demokratije, socijalne pravde, razvoja civilnog društva i, s druge strane, očuvanja konkurentnosti na globalnom svetskom nivou neoliberalne ekonomije i uklapanja u globalizacijski okvir prevashodno ekonomski/profitno deter-

---

političkim uslovima i, sledstveno, kao onaj u kome mora da se primeni specifičnija politika integracije. Najpre je navedeni region bio podeljen u 4 podgrupe: 1. napredne države (Slovenija, Mađarska); 2. države koje obećavaju (Rumunija i Bugarska); 3. države obuhvaćene regionalnim tretmanom od EU (Albanija, BiH, Hrvatska, Makedonija, SRJ); 4. Turska. U međuvremenu su se iz navedenih podgrupa država izdvojile prve dve podgrupe u svom uspešnom putu integracije u EU i, shodno tome, menjale su se klasifikacije i imenovanja država/regiona. Do 1996. godine je EU koristila za manje razvijene države jugoistočne Evrope – u koje spadaju države bivše SFRJ plus Albanija – termin „odredene države jugoistočne Evrope“, da bi zatim za njih počeo da se u zvaničnim dokumentima koristi naziv Zapadni Balkan. (Videti: *Isto*, str. 5–7.)

7 Videti: Mihajlović, S. ur. *Pet godina tranzicije u Srbiji*, Beograd, 2005.

8 Videti: Mihajlović, S. ur. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd, 2006.

minisanog neoliberalnog modela razvoja, koji u nekim suštinskim elementima protivreči modelu razvoja zasnovanom na principima socijalne pravde.⁹

Evropska unija je na razmeđu između potrebe da ponudi „evropeizaciju“ traganja za socijalnom pravdom, u smislu iznalaženja socijaldemokratskih i liberalno-demokratskih instrumenata politike i ekonomije za uspostavljanje projekta socijalne države na evropskom/transnacionalnom nivou, na jednoj strani, i rastućeg uklapanja/utapanja u neoliberalne i po mnogo čemu antide-mokratske procese globalizacije, na drugoj strani.¹⁰

Model integracije koji nudi EU je i inherentno ugrožen tzv. demokrat-skim deficitom karakterističnim za političko, pravno, bezbednosno ustrojstvo navedenog projekta ujedinjenja Evrope, o čemu jasno govori „ustavna kriza“, prevaga izvršne nad zakonodavnom vlašću, zatim rast birokratskog aparata EU, neefikasnost i proceduralne teškoće u funkcionisanju EU. Sve to je praće-no rastom „evroskeptizma“ i u „starim“ i u „novim“ članicama EU.¹¹

Neoliberalni model globalizacije diktira smanjenje socijalne pravde, sla-biju zaštitu ekonomskih i socijalnih prava širokih slojeva stanovništva, rela-tivnu zamenu paradigme ljudskih prava paradigmom bezbednosti, što ima posledice u svetskim okvirima (naravno, i u evropskim), koje se odnose na formiranje globalne piramide moći (sprege finansijskih, ekonomskih, politič-kih, vojnih centara moći na svetskom nivou), tj. na koncentrisanje bogatstva u srazmerno malim procentima vlasnika i moćnika na globalnom svetskom nivou i širenje siromaštva na srazmerno sve veći procenat svetskog stanov-ništva.¹²

Tranzicijski procesi u zemljama bivšeg realsocijalizma se, osim što slede logiku manje ili više uspešnih, bržih ili sporijih procesa evropskih integraci-ja, takođe uklapaju u svetske procese globalizacije ekonomije, prava, politike, kulture, koji nisu primarno liberalno-demokratski, već su primarno neoliberalni.¹³

Tranzicijski procesi u zemljama bivšeg realsocijalizma prvenstveno po-tenciraju privatizaciju ali nedovoljno vode računa o socijalnim i ekonomskim pravima na osnovama rada i ugroženih socijalnih grupa. Time je izazvano značajno dodatno socijalno raslojavanje, što je rezultiralo značajnim raspo-nom „gubitnika tranzicije“.¹⁴

9 Videti: Golubović, Z., *Pouke i dileme minulog veka*, Beograd 2006; Brunkhorst, H., *Soli-darnost. Od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*, Beograd/Zagreb, 2004.

10 Videti: Prpić, I. ur. *Globalizacija i demokracija*, Zagreb 2004; Samardžija, V. ed. *Reforms in Lisbon Strategy Implementation: Economic and Social Dimensions*, Zagreb, 2006.

11 Videti: Kaelble, H., *Wege zur Demokratie – Von der Französischen Revolution zur Euro-päischen Union*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart Munchen, 2001.

12 Videti: Hardt, M. and Negri, A., *Empire*, Harvard University Press, 2001; Brunkhorst, H., *Solidarnost. Od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*, Beograd/Zagreb, 2004.

13 Videti: Prpić, I. ur. *Globalizacija i demokracija*, Zagreb, 2004; Golubović, Z., *Pouke i dile-me minulog veka*, Beograd, 2006.

14 Videti: Bolčić, S. ur. *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedese-tih*, Beograd, 1995; Bolčić, S., Milić, A., ur. *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva*,

Trend rasta desnog ekstremizma u tranzicijskim zemljama – osim što predstavlja deo svetskih trendova rasta fundamentalizma, terorizma, relativizovanja antinacizma i holokausta¹⁵ – može se posebno povezati s pojavom krize integracijskog projekta nakon pridruživanja EU (*post-accession crisis*). Reč je o tome da „gubitnici tranzicije“ osveščuju svoje nezadovoljstvo i mobilišu manifestno čak i u uličnim nasilnim nemirima (za sada samo u Mađarskoj). Štaviše, paradoksalno je da se – uprkos dugoročnom oficijelnom opredeljenju za demokratske reforme i evropske integracije i upravo nakon uspešno okončanog procesa integracije u EU – promovišu antievropske i antimodernizacijske ideje iz samog državnog vrha, recimo u Poljskoj za vreme predsedničke i premijerske funkcije braće Kačinjski i za vreme dvogodišnje dominacije stranke premijera Kačinjskog „Pravo i pravda“ u poljskom Sejmu.¹⁶

Okupljanje „gubitnika tranzicije“ je zasada manje ili više vidljivo u svim zemljama centralne i istočne Evrope,¹⁷ a posebno je manifestno u Mađarskoj. Erke o tome kaže „Mađarska u dvostrukom smislu igra avangardnu ulogu u centralnoj Evropi, kako na ekonomsko-strukturnom tako i na političkom nivou: država koja je predvodnik približavanja Evropskoj Uniji najdalje je otišla u modernizaciji svoje proizvodne strukture stranim direktnim investicijama. Istovremeno, Mađarska ima najveći državni budžetski deficit ne samo u regionu, već u čitavoj Evropskoj uniji. To, međutim, nikako nije paradoks, već nužna posledica. Budžetski deficit nije uzrokovan zaostajanjem države, već napretkom države. Politički gledano, Mađarska predstavlja na prvi pogled najnapredniju centralnoevropsku demokratiju. Partijski sistem je konsolidovan, stalni procesi političkih raspada, reorganizacija i ponovnih formiranja, komplikovanih koalicija kakve su karakteristične za

---

društvene promene, svakodnevni život, 2002; Milić, A., ed. 2004. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, 2004; Lazić, M. *Razaranje društva*, Beograd; Goati, V. *Partije i partijski sistemi u Srbiji*, Niš, 2004.

15 Žene u crnom ur. *Preteći znaci fundamentalizma: feministički odgovori*, Beograd, 2006; Dugandžija, N., *Etnonacionalni sindrom*, Zagreb, 2004; Vrcan, S. *Nacija, nacionalizam, moderna država*, Zagreb, 2006.

16 Videti: Ast, S. Poljski izbori 2007: Sačuvali obraz – Kraj dvogodišnjeg eksperimenta u izolacionizmu, nacionalizmu i netrpeljivosti, *Vreme*, 25. oktobar 2007, str. 64–65.

17 Erke, M., *Mađarski nemiri - Simptom centralno-evropske krize pristupanja Evropskoj Uniji?*, FES, Beograd 2006. (http://www.fes.org.yu/thira_publikacije/2006/24_Madjariski_nemiri.pdf).

U navedenom tekstu se kaže sledeće: „Nemiri u Mađarskoj, pad vladajuće koalicije u Poljskoj, neuračunljiva koaliciona vlada u Slovačkoj, nepostojanje vlade u Češkoj: centralnoevropske članice Evropske unije prolaze čak dve godine nakon pristupanja kroz teške unutrašnjopolitičke potrese koji ukazuju na to da se čitav region nalazi u krizi posle pristupanja (*post-accession crisis*) (Attila Agh). Pristupanjem Evropskoj uniji završen je šesnaestogodišnji proces transformacije. Time se, međutim, otvorio jedan svojevrsni politički vakuum, jer političke elite nemaju više nijedan novi 'projekat' da ponude svom stanovništvu. Pristupanje Evropskoj uniji nije brzo i dovoljno očigledno popravilo životni standard većine. Nasuprot tome, članstvo u evro-zoni danas je na dnevnom redu, ne kao opcija, već kao sastavni deo uslova za pristupanje. To podrazumeva ispunjavanje kriterijuma iz Mاستrihta, a time i politiku stabilizacije, koja, kako je pokazao primer iz Mađarske, može da ima teške socijalne posledice“ (str. 2).

Poljsku, Češku i Slovačku, u Mađarskoj više nisu prisutne. Istovremeno je Mađarska do sada jedina nova članica Evropske unije u kojoj se politički proces – usmeren protiv vlade, protiv njenog privrednog programa konsolidacije i protiv Evropske unije – razrešio silom. Ni ovo nije paradoks već posledica: politička konsolidacija na institucionalnom nivou bila je praćena procesom političko-socijalne dezintegracije koji je u Mađarskoj otišao dalje nego u susednim zemljama centralne Evrope.¹⁸

Ekonomsko nezadovoljstvo masa stanovništva „gubitnika tranzicije“ – u kombinaciji s političkim traumama – dovelo je i 2006. i 2007. godine¹⁹ do velikih uličnih nemira u Mađarskoj, gde su kao povod upotrebljeni jubileji, vezani za mađarsku antikomunističku revoluciju ugušenu u krvi vojnom intervencijom trupa sovjetskog bloka 1956. godine (23. oktobar, nacionalni praznik posvećen revoluciji iz 1956. godine). Suštinski, ispoljava se nezadovoljstvo i rezultatima tranzicije u kapitalizam, kao i integracije EU. Masovno nezadovoljstvo se koncentriše oko ideja „kulturne politike“ ili identitetskih pitanja (evroskepticizma u kombinaciji s nacionalizmom i ksenofobijom). Pri tom, koriste se mehanizmi novouspostavljenog demokratskog poretka (pravo na slobodno udruživanje, pravo na slobodu mišljenja), koji se u vakuumu nedovoljno razvijene građanske političke kulture i civilnog društva ne artikuliraju u zahteve za većom demokratizacijom države i društva, za odbranom ugroženih socijalnih i ekonomskih prava, već pre svega u ispoljavanje ekstremno desničarskih ideja i izazivanje nasilnih uličnih nemira sa antidemokratskim, antievropskim, rasističkim, antisemitskim idejama i porukama. Ekonomsko nezadovoljstvo stanovništva zbog poziva vlasti na štednju i „stezanje kaiša“, u situaciji osvedočenog enormnog rasta bogatstva manjine (ekonomskih i političkih elita) i nedovoljnog rasta opšteg društvenog standarda, vodi zasada prevashodno mobilizaciji mladih marginalizovanih i militarizovanih grupa mladića/sportskih navijača oko ideja ekstremne desnice: „Nosilac socijalnih i političkih nemira u Mađarskoj jeste ekstremna desnica. Kritiku na račun globalizacije i kapitalizma u Mađarskoj artikuliše desnica... Avangardu nasilja predstavljala je masa deklasiranih mladića koje je bilo lako mobilisati (pretežno fudbalski navijači), koji su u bliskoj vezi sa desno orijentisanim radikalima. Organizovani centar protesta bili su desno orijentisani radikali koji se hrane nerešenim problemima iz nacionalne istorije. Vodeće organizacije 'Jobbik' ('Još više desno'), 'Pokret 64 županije' i 'Pokret slobodna Mađarska' (slobodna od EU) ne igraju nikakvu ulogu na izborima, ali njihov pogled na svet i na istoriju kod velikog dela stanovništva (kao i kod baze stranke Fides, između ostalog) nailazi na određene simpatije.“²⁰

18 Isto.

19 Nemiri su prvi put u Mađarskoj izbili pred proslavu 23. oktobra 2006. godine i bili su karakteristični po violentnim uličnim tučama između demonstranata i policije. U nemirima uoči 23. oktobra 2007. godine, oko 2.000 demonstranata je staklenim bocama i kamenicama gadalo automobile i fasade kuća, a na intervenciju policije reagovali su bacanjem Molotovljevih koktela, petardi, kamenica. Povređeno je 14 policajaca i 5 civila. (Videti: *Vreme*, 23. oktobar 2007.)

20 Erke, M., *Mađarski nemiri – Simptom centralno-evropske krize pristupanja Evropskoj Uniji?*, FES, Beograd, 2006, str. 6.

Pritisak EU na svoje nove članice (tranzicijske zemlje centralne i istočne Evrope) – koje su najmanje konsolidovane u ekonomskom i političkom smislu – da ispune ekonomske kriterijume koji faktički onemogućavaju brži rast standarda života širokih masa stanovništva, predstavlja verovatno izraz pogrešne (nedovoljno uravnotežene) politike EU, u smislu da ona doprinosi zaoštavanju krize i podstiče stvaranje žarišta nezadovoljstva u ovim „mladim demokratijama“. Relevantna dijagnoza krize nastale nakon prudinživanja EU zemalja bivšeg realsocijalizma je sledeća: „Elementi mađarske krize prisutni su u celoj centralnoj Evropi. Svim zemljama u regionu zajednička je početna pozicija: pristupanje Evriopskoj uniji, kraj evropskog narativa, predstojeće pristupanje evro-zoni i pritisak Evropske unije da se ispune kriterijumi iz Mastroihta; privredni model, čija su najdinamičnija komponenta strane investicije i koji je 'objektivno' povezan sa niskim poreskim prihodima i visokim zahtevima prema budžetu; kao i heterogenizacija privrede i društva koja ide ruku pod ruku sa internacionalizacijom. Čitavoj centralnoj Evropi zajednički su i politički okviri: jaka politička polarizacija na osnovu nacionalnog i verskog traganja za identitetom; dominacija *kulturne politike*, tj. direktna prepletenost političkih pitanja sa vrednostima nacionalnog identiteta; konzervativizam bez građanskih tradicija i baze koja mobilise pre svega gubitnike transformacije; opšti gubitak poverenja u demokratske institucije; i na kraju, agresivni potencijal deklasirane mase nasilnih mladića. Kada će se i kojim povodom ovi sastojci pretvoriti u eksplozivnu kritičnu masu različito je od države do države. Da je tako nešto moguće pokazuje primer Mađarske. U toj situaciji stav EU doprinosi zaoštavanju krize. EU nije samo nesposobna da deluje u smislu ublažavanja konflikta koji nije samo interni već je povezan sa pristupanjem njenih novih članova, već zaoštava situaciju tako što izvlači pogrešan zaključak iz referenduma 2005. i upravo svojim novim i najmanje konsolidovanim članicama nameće posebno stroge obaveze (kojih su bogate članice osnivači po pravilu pošteđene). Isto kao što referendumima u Francuskoj i Holandiji nikako nisu bili samo francuski ili holandski problem, već problem EU, tako i aktuelna kriza na periferiji nije samo mađarski problem već predstavlja, kao neka vrsta protivteže referendumima, ogledalo krize Evropske unije. Činjenica da se to ne uviđa predstavlja možda najveći problem u regionu.“²¹

Tranzicijski procesi na Zapadnom Balkanu i u Srbiji

Problemi s kojima se suočavaju zemlje centralne i istočne Evrope, koje spadaju u najuspešnije tranzicijske zemlje i u one koje su postale članice EU, na multiplikovan i mnogo izraženiji način su prisutni u državama Zapadnog Balkana i, posebno Srbije. Za njih je integracija u EU još uvek samo zamišljeni i istovremeno zamagljeni cilj. Problemi s kojima se suočava EU na globalnom nivou – demokratski deficit i neuspeli referendumima povodom Ustava 2005. godine (supstituisanog nedavno manje zahtevnim tekstom novog, reformi-

21 *Isto*, str. 6–7.

sanog sporazuma EU, koji će u predstojećem periodu morati da prođe demokratsku proveru u parlamentima svih članica EU) i problemi koji izbijaju u pojedinim članicama, u međusobnim odnosima i odnosima članica spram celine EU, sigurno će dodatno otežavati i usporavati proces pridruživanja zemalja Zapadnog Balkana i Srbije. Takođe, evroskepticizam koji postoji iz različitih razloga i u „starim“ i u „novim“ članicama EU nosi opasnost širenja i na javno mnjenje Srbije i zemalja Zapadnog Balkana, jer predstavlja „vetar u leđa“ nosiocima antievropskih tendencija u samim ovim zemljama.²²

Kao što je već pomenuto, u zemljama centralne i istočne Evrope, u kojima je uticaj zapadne kulture bio jači u pretkomunističkom periodu, a u kojima je istovremeno komunistička vladavina bila rigidnija (unutar SSSR) i utoliko manje prihvaćena a više nametnuta, tranzicijski procesi su se odvijali brže, lakše, uspešnije.

U bivšoj Jugoslaviji, generalno uzev, realsocijalistički režim je bio manje rigidan i pod većim uticajem Zapada, i utoliko više prihvaćen i ugrađen u dominantno autoritarni vrednosni sistem i autoritarnu političku kulturu stanovništva kao poželjan poredak (naročito u Srbiji, Crnoj Gori, ali i Hrvatskoj),²³ što je na paradoksalan način imalo negativne posledice za teži, sporiji, čak i krvavi raskid sa socijalističkim režimom (naročito u SRJ, SCG, a posebno u Srbiji), kao i za nemogućnost da se ostvari miran razlaz bivših republika zajedničke države.²⁴

U navedeni kontekst se uklapa i činjenica da je autoritarna politička kultura, koja je nasleđena iz vremena prve Jugoslavije (Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca) i koja je na modifikovani način sačuvana u doba realsocijalizma druge Jugoslavije (SFRJ), bila plodno tlo za masovno prihvatanje autoritarne političke kulture i ideologije nacionalizma u ekstremnim oblicima etnonacionalizma u doba raspada zajedničke države. „(T)reba imati u vidu da je nacionalizam bio *sistemski* deo jugoslovenske socijalističke ideologije, u smislu da je nacionalistička ideologija brižljivo pripremana i strukturisana od strane komunističke partije. Osobena mešavina socijalističke i nacionalističke ideologije bila je u evidentnijem obliku formalizovana u poslednjem ustavu socijalističke Jugoslavije (1974). Kao rezultat, nacionalizam je imao otvoren prostor za prodiranje u vrednosne orijentacije i političku kulturu... Konstitucionalni okvir nacionali-

22 U Srbiji su sva empirijska istraživanja tokom nekoliko poslednjih godina pokazala visok stepen opredeljenosti stanovništva za integraciju Srbije u EU (videti o tome detaljnije, Vujadinović, D., *Srbija i Evropska unija*, u: Lilić, S., ur. *Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije*, knjiga I, Beograd, 2006, str. 127–128).

Prema poslednjem relevantnom istraživanju, koje je Kancelarija Vlade Srbije za pridruživanje EU obavila u saradnji sa „Stratedžik marketingom“ u junu 2007. godine, a na reprezentativnom uzorku od 1.047 građana starijih od 18 godina, više od 69% građana iskazalo je pozitivan stav spram pridruživanja EU (o tome videti *Blic Online* od 3. avgusta 2007: „Za članstvo u EU 69 odsto građana“).

23 O različitom odnosu stanovništva zemalja pod sovjetskom dominacijom, na jednoj strani, i u bivšoj SFRJ, videti: Vujadinović, D., *Predgovor za knjigu*: Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd, 2002, str. 10–12.

24 Videti: Pantić, D., *Politička kultura i vrednosti*, u: Vasović, M. ur. *Fragmenti političke kulture*, Beograd, 1998. str. 38–80.

stičkog socijalizma uspostavio je osnovu buduće radikalne etnifikacije politike i politizacije etniciteta, što je rezultiralo u krajnjem ishodu raspadom SFRJ. Ideologija isključujućeg etničkog nacionalizma, zasnovana na trijadi 'jedna nacija, jedna kultura, jedna država' (Gellner) – oslobođena svih stega raspadom Jugoslavije – vodila je pretvaranju nacionalnih i kulturnih razlika u neprijateljstva. Tako je u postjugoslovenskom kontekstu nacionalizam delovao kao instrument za aktiviranje i mobilisanje skrivenih elemenata tribalnog identiteta za političke potrebe i ciljeve. Na taj način je oživljen i legitimiziran privid večnih netrpeljivosti i mržnji. To je pozadina tzv. tribalnog nacionalizma i brutalnosti ispoljene u ratovima na teritoriji socijalističke Jugoslavije. Ovo je kontekst u kome možemo tražiti objašnjenje (koje bi, naravno, zahtevalo detaljniju elaboraciju) za to što u bivšoj Jugoslaviji, kao i tokom njenog raspada, nije razvijen emancipatorski potencijal društvenog i političkog života, već je prevagnuo anticivilizacijski ekstremni nacionalizam, čija se destruktivnost očitovala u surovim ratovima 1991–1999. godine.²⁵

Tranzicijski procesi se lakše, brže i uspješnije (s manjim „tranzicijskim troškovima“), odvijaju u državama nastalim nakon raspada bivše Jugoslavije koje su geografski, kulturološki, religijski bliže Zapadu. U tom pogledu je „najčistiji“ slučaj Slovenije, koja je već 2004. godine postala punopravna članica EU; Hrvatska je u zaostatku zbog perioda rata na njenoj teritoriji ali jeste u statusu „potencijalnog kandidata“ za pridruživanje, kao i Makedonija. Crna Gora je nedavno potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (*Stabilization and Association Agreement – SAA*). BiH je uspješno savladala prvi korak u pozitivnoj proceni kvaliteta reformi i usaglašavanja sa standardima, tzv. Studiju izvodljivosti (*Feasibility Study*), ali dalji tok pregovora oko potpisivanja SAA je u zaostatku, zbog ogromnih problema vezanih za teritorijalna, politička, pravna, institucionalna pitanja i pitanja identiteta države.

Srbija je u najgoroj poziciji: teškoće na putu ostvarivanja programa nazvanog Proces stabilizacije i pridruživanja (*Stabilization and Association Process – SAP*),²⁶ koje su od početka postojanja ovog programa bile povezane sa nesaradnjom Srbije (SCG) s Haškim tribunalom, pokrenute su s mrtve tačke 2005. godine potpisivanjem Studije izvodljivosti (za SCG),²⁷ da bi već maja

25 Vujadinović, D., *Predgovor za knjigu*: Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd, 2002, str. 10–12.

26 Program stabilizacije i pridruživanja (SAP) je EU ustanovila 2000. godine, da posebno podstakne integrativne i reformske/tranzicijske procese u zemljama Zapadnog Balkana. Principijelno je planirano da se SAP okonča Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju (SAA), koji svaka od balkanskih zemalja – sa međukorakom potpisivanja Studije izvodljivosti (*Feasibility Study*) – treba da potpiše sa EU. Potpisivanjem SAA, koji u sebi sadrži i odredbu o tome da data pojedinačna zemlja dobija realne šanse za sticanje „statusa potencijalnog kandidata“, zemlje Zapadnog Balkana formalno – doduše, na uslovljen način – otvaraju sebi put za buduće članstvo u EU (videti detaljnije: Vujadinović, D., *Srbija i Evropska unija*, u: Lilić, S., ur. *Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije*, knjiga I, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006, str. 123–135).

27 Studija izvodljivosti je potpisana s državnom zajednicom Srbija i Crna Gora (SCG), a naknadno su razdvojeni programi SAP, uzrokovano proglašenjem suverene države Crne Gore nakon referenduma o nezavisnosti, održanog u junu 2006. godine.

2006. godine program SAP za Srbiju bio suspendovan, i to na neodređeno trajanje, tj. do zahtevanog izručenja svih osumnjičenih za ratne zločine, a posebno Ratka Mladića i Radovana Karadžića, Međunarodnom sudu za ratne zločine u Hagu.

Etnifikacija političkog polja kao glavna prepreka procesa integracije Srbije u Evropsku uniju

Etnifikacija politike i društva bila je prisutna na čitavom prostoru bivše Jugoslavije u vreme raspada zajedničke države i predstavljala je mobilizatorsku snagu na ovaj ili onaj način u svim republikama dotadašnje SFRJ. U većini bivših republika SFRJ etnifikacija političkog polja je stavljena u funkciju uspostavljanja nezavisnih država i, kao takva, nije suštinski remetila uspostavljanje političkog konsenzusa o opredeljenju za uspostavljanje liberalno-kapitalističkog poretka i za evro-atlanske integracije. Međutim, s druge strane, i u svim tim državama elementi etnifikacije su stalno prisutni kao kontrateg demokratskim reformama i integracijskim procesima (uključujući i Sloveniju) i suštinski ih manje ili više ugrožavaju.

Etnifikacija politike i društva, koja je sistematski na delu od vremena 90-ih godina u Srbiji i koja nije zaustavljena ni kada je srušen prethodni autoritarni nacionalistički režim 2000. godine, predstavlja glavni kočioni sistem za demokratski i evropski put reformi u Srbiji. Postavlja se pitanje zašto je etnonacionalizam najviše oštetio i zakočio Srbiju. Takođe, pitanje je zašto i nakon 2000. godine nisu zaustavljeni, već su čak i dalje veoma jaki procesi etnifikacije, koji sistematski stvaraju protivrečnu spregu s državnim opredeljenjem za demokratske reforme i evropsku integraciju. Već je bilo govora o tome da je proces demokratskih reformi i evropske integracije Srbije dugo-ročno nezaustavljiv, tendencijski neminovan, ali da su, takođe, na delu jake retrogradne tendencije u državi i društvu, koje svesno i sistematski nastoje da uspore i onemoguće demokratske i integracijske reforme, što za konačni rezultat ima mutiranje, deformisanje reformskog puta Srbije u protodemokratski model odložene i delimične tranzicije, kao i usporene i ambivalentne integracije u EU.

U Srbiji danas postoji duboki ideološki rasep i među stanovništvom i među vodećim političkim strankama u vezi sa, na jednoj strani, idejama i nosiocima ideja modernizacije i, na drugoj strani, idejama i nosiocima ideja antimoderne Srbije. Za razliku od drugih zemalja bivšeg realsocijalizma, u kojima je vrlo brzo nakon rušenja Berlinskog zida uspešno zamenjen ideološki rasep unutar stanovništva i političkih elita (na prorežimske komunističke snage i one antirežimske), rasepom socioekonomske vrste, koji je inače karakterističan za konsolidovane demokratije, u Srbiji je i dandanas dominantan ideološki rasep. Srbija je, i sedam godina nakon demokratske promene režima i otpočinjanja demokratskih reformi, opterećena ideološkim rasepom između snaga starog režima i reformatora, kao i simboličkim rasepom

– zasnovanim na pitanju etničkog i kulturnog identiteta i njegove odbrane – između patriota (etnonacionalisti) i proevropski orijentisanih pojedinaca i grupa (mondijalisti, antinacionalisti, „izdajnici“). Ideološka i simbolička/identitetska podeljenost srpskog društva i politike daju zajedno dominantni ideološko-politički rascep, koji razjeda političko i socijalno biće i blokira i demokratske reforme i integracijske procese. Tranzicijski proces u Srbiji nije samo odocneo/odložen (zbog Miloševićevog režima i ratova), blokirani (zbog slabe kooperacije s Haškim tribunalom, kao i zbog ubistva prvog demokratskog premijera Đinđića, marta 2003. godine), već je takođe i pod znakom pitanja i ozbiljno ugrožen navedenim dominantnim ideološkim i simboličkim rascepom zasnovanim na identitetu, etnosu.

Direktan uzrok navedenog stanja stvari jeste, dakle, pominjani karakter rascepa, odnosno to što su društvo i političko polje u Srbiji obeleženi dubokim ideološko-političkim rascepom, što je u suprotnosti s činjenicom da je osnovni rascep u pluralističkim društvima (slučaj u konsolidovanim demokratijama, pa čak i u drugim tranzicijskim zemljama bivšeg realsocijalizma) prevashodno socioekonomski. Problem Srbije jeste u tome što u njoj ne postoji konsenzus u političkoj sferi i u javnom mnjenju o neophodnosti i poželjnosti razvoja moderne Srbije, već duboka podeljenost i društva i politike oko opredeljenja ka antimodernosti (okrenutost prošlosti) i modernosti (okrenutost budućnosti). U tom smislu, biračko telo je bukvalno raspolučeno na demokratske, prorefomske snage, na jednoj strani, i antidemokratske snage, na drugoj. Ekstremno desničarska Srpska radikalna stranka (SRS) srazmerno je jača nego što je to uobičajeno u konsolidovanim demokratijama;²⁸ SRS svojom egalitarnom i populističkom retorikom, u situaciji masovnog nezadovoljstva stanovništva kvalitetom života i u kombinaciji s činjenicom da teški problemi u vezi sa rešenjem statusa Kosova i Metohije generišu nacionalne sentimente i po prirodi stvari se lako i intenzivno koriste u nacionalističke svrhe, povećava svoje biračko telo i popularnost među stanovništvom; nadalje, oko ekstremne političke desnice se i u polju civilnog društva okupljaju – kako povodom problema s Kosovom tako i u odbrani tendencija klerikalizma, tradicionalizma i patrijarhalizma – sve brojnije razne ekstremno desničarske organizacije, grupe, pokreti²⁹. Štaviše, etnonacionalistička retorika nije strana ni partijama koje su uključene u demokratsku vlast (DSS, NS), tako da se ne samo iz redova proklamovane ekstremne desnice nego i šire plasiraju na sve beskrupuloznije načine agresivna retorika etnonacionalizma i govor mržnje, koji su, sledstveno, sve manje osuđivani kao neprihvatljivi a sve više prihvaćeni kao normalna pojava; kao posledica, na delu je teška sistematska kontaminacija vrednosnog, političkog i socijalnog polja sistemima vrednosti

28 Videti: Ristić, I., *Povratak Srpske radikalne stranke nakon 5. oktobra*, u: Mihajlović, S. ur. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd, 2006. Prema najnovijim istraživanjima „Stratežik marketinga“, obavljenim između 24. i 29. oktobra 2007. godine, na uzorku od 1.017 ispitanika, anketirani građani koji bi sigurno izašli na parlamentarne izbore, dali bi SRS 36%, SPS 5%, NS 3%, DSS 9%, LDP 5%, G17 plus 5%, a DS 31% (videti: *Blic*, 3. nov 2007, www.blic.co.yu).

29 Videti: <http://en.wikipedia.org/wiki/Extremism>

koji su daleko ispod civilizacijskog nivoa univerzalnih vrednosti i međunarodnih standarda zaštite ljudskih prava, kao i zabrane govora mržnje. Druga strana problema jeste u tome što je i demokratska vlast iznutra raspolučena po šavovima ideološko-identitetskog rasepa, i što je, dakle, demokratski blok nedovoljno jak da se suprotstavi i govoru mržnje i naletima ekstremne desnice i procesima retradicionalizacije, klerikalizacije, repatrijarhalizacije. Jednom rečju, demokratski blok nije dovoljno jak da bi na dominantniji i nedvosmišljeniji način promovisao i realizovao inače oficijelnu politiku demokratskih reformi i evropskih integracija.

Koncept „etnifikacije“ je upotrebljen s negativnom konotacijom, u smislu da je socijalni, politički i kulturni život u Srbiji postao na hroničan način primarno okupiran pitanjima suvereniteta, nacionalnog identiteta, nacionalne samosvesti i samosvojnosti, na način nekritičnog glorifikovanja sopstvenog etnosa, a u sprezi sa gajenjem sindroma žrtve u odnosu na regionalno okruženje (gledano sa stanovišta i dalje i skorije prošlosti ratova i zločina činjenih – po principu „prokletstva malih razlika“ – među srodnim narodima na prostorima bivše SFRJ); takođe, u sprezi s pozivanjem na teoriju zavere međunarodnog šireg okruženja, s pravljenjem oštre razlike između „patriota“ i „izdajnika“ među pripadnicima srpske nacije, kao i s masovnim prihvatanjem religioznosti kao poželjnog/pomodnog sociopsihološkog modela u kombinaciji sa sve većim uticajem Srpske pravoslavne crkve (SPC) (koja veoma često otvoreno zagovara antimoderne i antievropske ideje), na ukupan javni i politički život.³⁰ U navedenom kontekstu, nacionalni interes i državni interes Srbije tumače se na etnonacionalistički način i doprinose razvoju netolerancije prema svakom kritičkom i drugačijem mišljenju (uz kvalifikovanje da su nepatriotski ili izdajnički), zatim razvoju ksenofobije među stanovništvom, kao i izolaciji i samoizolacionizmu Srbije.

Etnonacionalistički sentiment i antimoderni duh uporno preplavljaju i socijalni i politički život: politički diskurs u Parlamentu, diskurs u javnom životu, u obrazovnom sistemu, u medijima, u mnjenju i svakodnevici stanovništva fokusirani su na antimoderan način na teme nacionalnog i kulturnog identiteta: u pitanju je nametanje shvatanja nacionalnog identiteta ne pre svega u kontekstu njegovog očuvanja i afirmisanja u okvirima i prema standardima građanske političke zajednice i ustavnog patriotizma, već kao organske zajednice („domaćinske“ Srbije, „sabornosti“), zasnovane na pravoslavlju, homogenosti, podređenosti individue kolektivitetu, služenju/podaništvu klerikalno-autoritarno-patrijarhalnom modelu zajednice – počev od porodice pa do države (afirmacija patrijarhalne porodice i negiranje – u ekstremno desničarskim klerikalnim verzijama – višepartijskog sistema i parlamentarne

30 Videti: Popović-Obradović, O., *Crkva, nacija, država – Srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji*, u: Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd, 2004; Lukić, S., Vuković, S. ur. *Zašto se šapuće u crkvi?*, „Peščanik“, Beograd, 2006; Đorđević, D. *Religijsko-crkveni kompleks u postoktobarskom periodu*, u: Mihajlović, S. ur. *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, Beograd, 2006.

demokratije),³¹ što sve zajedno na kumulativan način doprinosi retrogradnim tendencijama retradicionalizacije, repatrijarhalizacije i klerikalizacije.

Zašto je etnonacionalizam tako jak i tako delotvoran u zaustavljanju demokratskog preobražaja i evropskog integracijskog puta baš u Srbiji? Bez pretenzija na potpun i suštinski odgovor na temeljno pitanje o glavnim mehanizmima kočenja demokratskih reformi i integracijskih procesa, objašnjenje se vezuje za smisao i relevantne manifestacije etnifikacije politike i društva u savremenoj Srbiji.

Dubinski, pozadinski uzroci navedene pojave moraju se vezati i za istoriju modernizacije Srbije, koja je u XIX veku bila samo delimično sprovedena i sa slabim socijalnim ekonomskim, političkim i kulturnim rezultatima, i praćena jakim prisustvom autoritarne političke kulture i među stanovništvom i među intelektualnim i političkim elitama. Poslednjih 160 godina konstituisanja nacionalne države i njene modernizacije, obeleženo je konstantno prisutnim rascenom – i unutar elita i među stanovništvom – između dve istorijske tendencije i ideološke orijentacije. To je u bazičnom smislu bio rascap i diferenciranje socijetalnog bića u moralnim i političkim gledištima, sa stanovišta opredeljenja za i protiv zapadne Evrope i modernizacije. Kako kaže Latinka Perović, intelektualci koji su obrazovani na Zapadu, odnosno manjina visokoobrazovanih intelektualaca i demokratske partije optirali su za modernizaciju Srbije, za revoluciju „odozgo“; na drugoj strani, opredeljenje za ruski uticaj bilo je podržano od većine patrijarhalnog, tradicionalističkog, socijalno homogenizovanog poljoprivrednog stanovništva, kao i od autoritarnog (monarhijskog) režima, a bilo je praćeno i idejama o jedinstvu države i Crkve, kao i idejama o očuvanju srpskih kulturnih običaja, slovenske tradicije, pravoslavlja. U tom smislu, autorka zaključuje da osnovni rascap u modernoj srpskoj istoriji jeste rascap između modernizacije i patrijarhalizma. Takođe, ona smatra da egalitarna, patrijarhalna, kolektivistička, autoritarna ideologija karakteriše na suštinski i dubinski način čitav dvovekovni period istorije modernizacije Srbije, a ne samo period realsocijalizma.³²

Autoritarna politička kultura je sačuvana – na modifikovan način – i u periodu realsocijalizma, i na nju se veoma lako nadogradio i nadovezao autoritarni modalitet nacionalizma, etnonacionalističkog populizma od 90-ih godina. Nadalje, navedena matrica sistema vrednosti i tipa političke kulture nije napuštena ni kada su započele demokratske reforme u periodu posle 5. oktobra 2000. godine pa do danas.³³

31 Videti između ostalog: www.vidovdan.org, www.srbskedveri.org; <http://en.wikipedia.org/wiki/Extremism>

32 Videti: Perović, L., *Između anarhije i autokratije – Srpsko društvo na razmeđu stoleća (XIX–XXI)*, Beograd 2006, str. 31.

33 Videti: Golubović, Z., Kuzmanović, B., Vasović, B. ur. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih konflikata*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 1995; Golubović, Z., *Autoritarno nasleđe i prepreke za razvoj civilnog društva*, u: Vujadinović, D. i dr. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Civilno društvo i politička kultura*, Beograd 2004.

Dubinski, pozadinski uzroci iz domena socioekonomskih i političkih faktora moraju se dovesti u vezu s događajima u Srbiji od 90-ih godina, preko ratova, ekonomskog kolapsa i hiperinflacije, ekonomskih sankcija međunarodne zajednice, cvetanja sive ekonomije, korupcije, kriminalizacije društva i države, razaranja društva i anomalije na polju vrednosti, NATO bombardovanja i hronično postojećeg i teško rešivog problema statusa Kosova, rušenja Miloševićevog režima ali bez ostvarenja punog diskontinuiteta s njegovim političkim nasleđem, sporog ekonomskog oporavka i slabe političke stabilizacije nakon 2000. godine, razjedinjenog i ideološki nesaglasnog, a i nedovoljno jakog demokratskog bloka stranaka. S tim u vezi je i nedostatak političke volje da se ostvari puna saradnja s Međunarodnim sudom za ratne zločine, da se dekriminalizuju formalni i neformalni centri moći, da se pozitivnom ekonomskom, socijalnom politikom i doslednom ukupnom strategijom modernizacije smanjuje uticaj ekstremne desnice i da se brže ostvaruju i demokratske reforme i evropska integracija Srbije.

OBSTACLES IN THE INTEGRATION PROCESSES OF SERBIA INTO THE EU

Summary

Integration of Serbia into the European Union represents a necessary, unstoppable and wishful process. It is so from the point of view of geographic, historical, cultural belonging and especially according to strategic political and security based belonging of Serbia to Europe. The processes of internal democratic reforms of the Serbian society and state have been in an essential interconnection with the processes of its EU integration, as well as with its full inclusion into the international community. Persistent ethification of the political field in Serbia represents the main obstacle for the accession process to the EU. Because of the same reasons, a democratic consolidation of Serbia has been also slowed down, ambivalent, insecure, and its scope and content have been contested. Ethno-nationalism imposes the perverted and reductionist interpretation of the national and state interest, which at the same time has been counter-productive from the point of developing Serbia as the modern state. Process of ethnification of politics and society cannot prevent and stop the EU integration and democratization of Serbia in a long run, although they can seriously slow down and endanger these processes.

Key words: Serbia and the EU, transitional countries, democratic reforms, ethnification of the political field, „transition losers“.

SRBIJA I EVROPSKA UNIJA*

Strategija Evropske unije prema Zapadnom Balkanu i njena implementacija u Srbiji

Evropska unija je tokom poslednje decenije XX veka pokazivala – sa staništa tranzicijskih i integrativnih procesa – izrazitu brigu prema zemljama bivšeg realsocijalizma iz centralne i istočne Evrope, a slab interes za jugoistočnu Evropu – S & EE (Zapadni Balkan). Svoj stav prema S & EE je, međutim, EU pozitivno promenila tokom 2000/2001. godine, uz pomoć programa nazvanog Proces stabilizacije i pridruživanja (Stabilization and Association Process – SAP).

U zemlje Zapadnog Balkana zvanični jezik Evropske unije (EU) svrstava države nastale na prostorima bivše SFRJ, bez Slovenije, i s dodatkom Albanije (Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija, Srbija i Crna Gora, i Kosovo na osnovama svog položaja koji je definisan Rezolucijom 1244 Ujedinjenih nacija i Saveta bezbednosti iz 1999. godine). Države Zapadnog Balkana su uključene na specifičan način u projekat proširenja EU – kroz pominjani regionalan pristup definisan Procesom stabilizacije i asocijacije (SAP) i njegovom konkretizacijom za svaku od ovih država ponaosob.

U junu 2003. godine, u Solunu je održan samit EU/Zapadni Balkan, na kome je EU (Savet Evrope) potvrdila svoju spremnost za evropske perspektive Zapadnog Balkana. Utvrđena je „Solunska agenda“ za implementaciju koraka koji su neophodni u periodu pre ulaska navedenih zemalja u EU. „Solunska agenda“ predstavlja projekat partnerstva EU sa svakom pojedinom državom Zapadnog Balkana (*European Partnerships*), a u okvirima SAP. U više navrata tokom 2005. godine Evropska komisija je potvrdila svoju spremnost za primenu „Solunske agende“, uz napomenu da napredak svake pojedine zemlje na putu ka EU zavisi od pojedinačnih nastojanja svake države da ispuni Kopenhagenske kriterijume i uslove SAP.

Tri godine nakon samita u Solunu, evidentni su napreci u većini zemalja Zapadnog Balkana na planu primene ekonomskih i političkih reformi i sistemskih prilagođavanja evropskim standardima. Hrvatska je započela pregovore o priključenju (u drugoj polovini 2006. godine zvanični evropski krugovi govore o prijemu Hrvatske neposredno nakon Rumunije i Bugarske, a krajem 2006. godine pominje se njen prijem do kraja ove decenije), Makedonija je

---

* Tekst je objavljen u knjizi: Lilić S. ur. *Pravni kapacitet Srbije za evropske integracije*, Knjiga I, Beograd: Pravni fakultet, 2006.

značajno napredovala na putu ka započinjanju pregovora o priključenju, Bosna i Hercegovina je u procesu implementacije SAP (pregovora o potpisivanju SAP), Albanija je nedavno potpisala ugovor SAP. Srbija i Crna Gora (SCG) je započela 2005. godine pregovore o SAP, ali je EU privremeno suspendovala navedeni proces s obrazloženjem da je njegov nastavak uslovljen saradnjom sa Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu. U međuvremenu je rezultat referenduma u Crnoj Gori doveo do stvaranja dve nezavisne države – Crne Gore i Srbije, tako da se i strategija EU za pridruživanje po logici stvari diferencirala, a problemi u vezi sa suspenzijom pregovora i sa očekivanjima međunarodne zajednice i EU vezanim za izručenje osumnjičenih za ratne zločine i genocid u Srebrenici fokusirali su se na državu Srbiju.

U trećem godišnjem izveštaju Evropske komisije, u Zapadni Balkan su uključene BiH, Albanija, Makedonija, SCG, ali ne i Hrvatska. Regionalni pristup zemljama jugoistočne Evrope, koje su bez Slovenije a uz dodatak Albanije, nazvane Zapadni Balkan, predstavlja neku vrstu spojenih sudova u kojima prelazak u EU znači smanjenje onoga što geografski, politički, bezbednosno označava termin Zapadni Balkan; a u krajnjem slučaju se održava i neka vrsta balansa, kontrole političkih i ekonomskih procesa u regionu opterećenom rizicima, kao i otvorena spona i uzajamni uticaj s EU. Pri tom, EU podstiče jačanje međusobne ekonomske saradnje među zemljama ovog regiona, u cilju stvaranja ekonomskih preduslova pomirenja i obnavljanja/produbljivanja regionalne saradnje. Čelnici Zapadnog Balkana su se obavezali da će do 2007. godine zajednički pristupiti Sporazumu o slobodnoj trgovini u srednjoj Evropi (CEFTA)¹. Bivše jugoslovenske republike će putem CEFTA, a potom članstvom u EU, postati mnogo čvršće ekonomski povezane nego što je bio slučaj i u SFRJ (kada su vodile dobrim delom nezavisne ekonomske politike). Prema navedenoj projekciji, već 2007. godine će se obezbediti slobodan protok za više od 90% proizvoda, a postepeno će se usklađivati i druge mere koje se tiču slobodne trgovine (pravila o poreklu robe, politika konkurentnosti, poreska politika). Istovremeno se stvara i regionalna energetska unija, što ima i simboličnu težinu s obzirom na to da je stvaranje EU (Evropske ekonomske zajednice počelo od stvaranja Evropske zajednice za uglj i čelik). Gradi se i regionalna saobraćajna mreža, koja će dodatno spojiti region (4.300 km šina i 6.000 km puteva). Pored toga CEFTA predviđa i bilateralne sporazume o unapređenju ekonomske saradnje među zemljama u regionu. U svakom slučaju, cilj CEFTA-e nije formiranje balkanskog saveza kao takvog, već umrežavanje zemalja Zapadnog Balkana (unapređivanje njihove međusobne saradnje uz istovremeno usklađivanje sa standardima za proširenje EU), a na putu integracije zemalja Zapadnog Balkana u EU. Postepenim ulaskom ovih zemalja u EU, smanjivaće se domet i opseg CEFTA-e, koji prevashodno i služi stvaranju ekonomskih preduslova za njihov ulazak u EU.²

1 U Bukureštu je 12. decembra 2006. godine potpisan sporazum CEFTA, po kome od 1. januara 2007. godine Zonu slobodne trgovine čine Hrvatska, BiH, Srbija, Crna Gora, Kosovo, Makedonija, Albanija i Moldavija (VOANews.com).

2 Trbović, A., „Put u Evropu vodi preko Balkana“, *Blic*, 3. jun 2006; www.mfin.gov.yu

Jačanje evropske politike u regionu Zapadnog Balkana posebno je važno na poljima kao što su strogi zahtevi vezani za standardizaciju s najvišim evropskim kriterijumima u oblasti pravde (pravosuđa), slobode (ljudskih prava, političke demokratizacije), bezbednosti (regionalnog pomirenja, saradnje na bezbednosno relevantnim pitanjima zajedničke borbe protiv protoka droga, trgovine ljudima, terorizma, seks-trafikinga, umrežavanja mafijaških grupa), kao i na polju obrazovanja i trgovine. Pravda, sloboda, bezbednost, obrazovanje i trgovina su prema SAP i „Solunskoj agendi“ najbolja sredstva za jačanje kredibilitnosti procesa integracije Zapadnog Balkana u EU, a istovremeno su i najbolja sredstva za smanjenje političkih rizika.

U novembru 2005. godine Evropska komisija je – na liniji praćenja razvoja nakon samita u Solunu i na liniji odluka da se pojača politika i instrumenti politike podsticanja zemalja Zapadnog Balkana na putu EU integracije – donela Strateški papir o proširenju, a u decembru je Savet Evrope zaključio da je Strateški papir dobra osnova za diskutovanje problema proširenja u 2006. godini. Zemlje članice su pozvane da usvoje mere predviđene tim dokumentom i da obezbede neophodnu podršku za postizanje ciljeva koje EU ima u regionu.

Evropska komisija je 27. januara 2006. godine u Briselu usvojila dokument u kome potvrđuje opredeljenja „Solunske agende“ o SAP i potrebu da se SAP nadogradi ugovorima o partnerstvu. Komisija zaključuje da implementacija projektovanog okvira zahteva pojačane napore samih zemalja, kao i to da ona zahteva i povećanu finansijsku i logističku podršku EU za bolja postignuća na polju uklanjanja prepreka trgovini i investiranju unutar Zapadnog Balkana, na polju viznog režima i olakšavanja kretanja osoba, na polju neposrednijeg upoznavanja ljudi i institucija u regionu sa EU modalitetima funkcionisanja lokalne samouprave, administracije, pravosuđa, parlamentarne kooperacije, obrazovanja, nauke, istraživanja, vođenja dijaloga sa civilnim društvom i unutar sektora civilnog društva.³

Interes EU kao celine, kao i zemalja Zapadnog Balkana, jeste da se proces SAP nastavi i da sve pojedine zemlje u regionu napreduju u njegovoj implementaciji.

Strategija Evropske unije prema Srbiji (neophodnost preispitivanja)

Pitanje evropske integracije Srbije (SCG) nije se ni postavljalo za vreme Miloševićeve vladavine; ono je aktuelno tek od 2000. godine, tj. čitavu deceniju kasnije nego u državama bivšeg realsocijalizma (tranzicijskim državama centralne i istočne Evrope), uključujući i Sloveniju, a s izvesnim zakašnjenjem i Hrvatsku s prostora bivše Jugoslavije.

3 Manuskript: Communication from the Commission: The Western Balkans on the road to the EU: consolidating stability and raising prosperity, Brussels 27/01/2006. <http://europa.eu.int/comm/enlargement/>

Strategija EU prema Srbiji nije jednoznačna i konzistentna u smislu snažne, bezrezervne i kontinuirane podrške procesima unutrašnje političko-ekonomske konsolidacije demokratije i procesima evropske integracije. Strategija EU je, naime, dominantno restriktivna, a pomoć ograničena i često nevoljna. U ekonomskom delu, finansijska pomoć i investiciona „injekcija“ ni u „najboljim danima“ prve demokratske Đinđićeve vlade nije bila primerena potrebama posustale ekonomije, ispražnjenih socijalnih fondova, osiromašenog stanovništva i, utoliko, nije značila dovoljnu i punu podršku uspostavljenoj, ali krhkoj, demokratskoj vlasti; u političkom delu, dominirala je i dominira „upotreba štapa“ umesto „pružanja šargarepe“. Strategija „šargarepe“ je generalno ređe primenjivana, a primenjena je bezrezervno samo u jednom momentu – u vidu ubrzanog prijema Srbije u Savet Evrope – kao direktna posledica ubistva premijera Đinđića.

Politika pritiska se ogledala, na primer, u uskraćivanju nekih izuzetno važnih segmenata politike pomoći u februaru 2002. godine, kao reakcija EU na negativne tokove pregovora između Srbije i Crne Gore u vezi sa funkcionisanjem zajednice SCG. Nakon toga, sve jači pritisci i uskraćivanja pomoći sledili su zbog odsustva stvarne kooperacije s Haškim tribunalom. Očekivalo se i nagoveštavalo dalje pooštavanje navedenih trendova u slučaju da je ekstremna nacionalistička desnica pobedila na predsedničkim izborima juna 2004. godine.

Politika pretnje/uslovljavanja sankcijama („upotrebe štapa“) umesto „nagrađivanja šargarepom“ imala je za cilj da doprinese pozitivnim procesima u SCG i Srbiji, a EU ju je primenjivala u nedostatku drugačijih realpolitičkih instrumenata. Opređenije: „Držati ih van kluba dok god se ne upristoje“, podseća na pokazivanje lica Evrope kao „tvrđave“. Evropa, međutim, ima na raspolaganju i alternativan izbor, koji se može definisati u smislu: „Pustimo ih u klub, gde mi njih možemo da socijalizujemo.“ Ovakav pristup EU bi bio otvoreniji i velikodušniji (manje uslovljavajući i asimetričan), i značio bi manje tehnokratskog donošenja odluka u Briselu (koje samo po sebi predstavlja izraz demokratskog deficita unutar same EU).⁴

Evropska reintegracija Srbije, po svemu sudeći, nije suočena samo s unutrašnjim ograničenjima, već i sa spoljašnjim preprekama, vezanim za EU restriktivni pristup i za EU implementaciju politike striktnosti uslovljenosti. Restriktivni pristup faktički doprinosi rastu talasa antievropskih raspoloženja među stanovništvom, što dodatno otežava integraciju Srbije. Štaviše, pristup koji bi i nadalje širio jaz i udaljivao Srbiju od Evrope mogao bi da rezultira uvoženjem problema regionalne nestabilnosti u Evropu. Velikodušniji i elastičniji pristup bi, nasuprot tome, promovisao proevropsku većinu među stanovništvom, pogotovo ako bi bio praćen unapređivanjem ekonomskih, socijalnih i političkih uslova života. Takav pristup bi značio izvoženje ekonomske i generalne stabilnosti iz Evrope na Zapadni Balkan, umesto uvoženja regionalne nestabilnosti sa Zapadnog Balkana u Evropsku uniju.

4 Videti: Ilić, G., *European Union Policy Towards Western Balkans and the Position of Serbia*, Institute G17, Beograd, 2002, str. 40.

Restriktivni pristup EU prema Srbiji nije samo reaktivne prirode, u smislu davanja negativnih odgovora kao konsekvence nedovoljnih reformskih i političkih napora iz same Srbije, već je zasigurno i supstancijalne prirode – vezan za negativan stav prema ulozi Srbije iz doba Miloševićeve vlasti u ratovima na tlu bivše Jugoslavije (u BiH, Hrvatskoj, na Kosovu). Supstancijalni razlozi za restriktivni pristup nisu, međutim, nikada dovoljno izoštrano ili direktno iskazani – u smislu oštrog i stalnog insistiranja Evrope na neophodnosti da se građanstvo i relevantne institucije u Srbiji suoče s pitanjima moralne i političke odgovornosti, kao i s pitanjem svrishodnosti da se krivična odgovornost za ratne zločine do maksimuma procesuiru u samoj Srbiji. Fokus Evrope (celine međunarodne zajednice) uglavnom je izmešten u uporno pozivanje na činjenicu o neispunjavanju međunarodnih obaveza koje Srbija ima prema Haškom tribunalu. Takav fokus je iskorišćen od određenih političkih snaga u samoj Srbiji za dvostruko negativan cilj: da se pitanje odgovornosti i krivice, kao supstancijalno pitanje, stavi u drugi plan, a da se pritisci Evrope i tekuće restrikcije/sankcije tumače – za antievropske i antidemokratske svrhe – kao „ničim izazvano“ kažnjavanje, ili „teorija zavere“; kao pristrasnost Evrope (međunarodne zajednice, Haškog tribunala) u korist drugih relevantnih aktera u okruženju, a na štetu Srbije.

Da nije bilo NATO bombardovanja, za koje Evropa i međunarodna zajednica imaju, ili bi trebalo da imaju, osećaj krivice i moralne i političke odgovornosti za civilna stradanja, kao i za manjkavu legalnost i legitimnost sa stanovišta međunarodnog prava, verovatno bi pominjana osuda Srbije – onoga što joj je u nasleđe ostavio Miloševićev režim – bila direktnija i jasnije artikulisana i, kao takva, doprinela bi procesu neophodnog suočavanja građanstva Srbije s istinom o ratovima, na jednoj strani, i sa suštinskim razlozima restriktivnog pristupa Evrope. Negativna posledica je, kao što je rečeno, da stanovništvo Srbije lako prihvata ideje o „teoriji zavere“, o neiskrenosti Evrope i međunarodne zajednice u smislu nedovoljne ekonomske pomoći, pristrasnosti na štetu Srbije i očekivane podrške (uslovnoj) nezavisnosti Kosova i Metohije. Takođe, negativna posledica je i to što procentualno stalno veliko proevropsko (za integraciju u EU) raspoloženje građana Srbije⁵ nije, a trebalo

5 Prema istraživanju Instituta društvenih nauka i Pokreta za evropsku Srbiju, iz decembra 2003. godine, više od 80% populacije u SCG (82% u Srbiji, 83% u Crnoj Gori), želi integraciju u EU. Ipak, manje je pozitivnih odgovora vezano za bespogovornu saradnju sa Haškim tribunalom („Javno mnjenje u Srbiji i Crnoj Gori o evropskoj integraciji“, Institut društvenih nauka i Pokret za evropsku Srbiju, Beograd, 2003).

Prema istraživanju sprovedenom maja 2003. godine u Vojvodini, protivnici evropske integracije se nalaze među socijalnim slojevima niskoobrazovanih i nekvalifikovanih radnika – gubitnicima tranzicije, među predstavnicima ekstremne desnice i ekstremne leveice iz prethodnog režima, unutar dela armijskog i crkvenog establišmenta, među nacionalističkim elitama i jakim neformalnim centrima ekonomske i vojne moći (Centar za razvoj civilnog društva, Zrenjanin, maj 2003).

Prema istraživanju iz 2000/2001. godine Centra za antiratnu akciju i studije *Srbi i Evropa*, postoji diskrepancija između racionalnog uvida o neophodnosti ulaska u EU i negativne emotivne dimenzije. Sumnje, oklevanja, čak i odbijanja su na delu pod uticajem sankcija UN iz 1992. godine, NATO bombardovanja iz 1999. godine i kontinuirane primene metoda „upotrebe štapa“ prema Srbiji. Postoji i diskrepancija između pozitivnog opre-

bi da bude, u direktnoj proporciji sa spremnošću da se prihvate EU standardi sistema vrednosti, radne etike, neophodnih napora, obaveza i odgovornosti; što ono nije, a trebalo bi da bude, u direktnoj proporciji s opredeljenjem za saradnju sa Haškim tribunalom⁶; što jeste, a ne bi trebalo da bude, u direktnoj proporciji sa stabilno visokom popularnošću ili čak i rastom popularnosti ekstremne desnice⁷. Objektivno uzev, postoji odgovornost i EU za neefikasno kontrabalaniranje antidemokratskih tendencija i agenata retrogradnih tendencija u Srbiji i to bi primarno trebalo da se iskazuje podrškom socijalnom i ekonomskom oporavku zemlje, kao i sofisticiranijem prezentovanju javnosti u Srbiji sopstvenog stava o „lošoj prošlosti“ Srbije tokom Miloševićeve vladavine.

Pošto je restriktivni politički pristup determinisan negativnim stavom u odnosu na ulogu Miloševićeve Srbije u ratovima krajem XX veka, kao i eksplicitno uslovima koji su predviđeni za zemlje Zapadnog Balkana (regionalni pristup definisan s programom SAP), s jedne, a s druge strane, slabim rezultatima saradnje Srbije s Haškim tribunalom, u rezultatu se ima zastoj u pregovorima Srbije o pridruživanju i njeno znatno zaostajanje za svim državama u regionu.

deljenja (svih ispitanika) za finalni cilj i temeljne evropske standarde ličnih i građanskih sloboda, uređenog života, socijalnih beneficija i, posebno, materijalnog standarda života, na jednoj strani, i mnogo manje prihvatljivosti, na drugoj strani, međukoraka (instrumentalnih ciljeva) koji bi trebalo da dovedu do finalnog cilja (integracija u EU), kao što su radna disciplina, spremnost za rizike tržišne ekonomije i privatizacije, za brigu o ekološkim problemima, za priznavanje prava manjinskih grupa (kao što su homoseksualci, religijske sekte, itd.).

6 Istraživanje „Stratedžik marketinga“ iz jula 2006. godine pokazalo je da se 52% ispitanika protivi izručenju Ratka Mladića, da je manje od trećine za njegovo izručenje, a još manje onih koji su nevoljko – dakle, po prinudi a ne na osnovu uverenja – za izručenje. Ista agencija istražuje novembra 2006. godine odnos stanovništva prema EU: pozitivan odnos ima preko 40% ispitanika, neprofilisan odnos (ni pozitivan ni negativan) skoro 40%, a negativan samo 20% (www.seio.sr.gov.yu).

7 Na parlamentarnim izborima decembra 2003. godine, više od 50% izbornog tela je odabralo građansku opciju, a 35% se opredelilo za radikalnu stranku SRS i delom za SPS, za razliku od saveznih izbora u oktobru 2000. godine i republičkih u decembru i 2000. godine, kada se 64,4% glasača opredelilo za demokratsku opciju. Nakon tri godine demokratskih promena i zastoja reformskih procesa posle ubistva premijera Đinđića, 700.000 glasača se vratilo ekstremnoj desnici (od 322.333 na 1.008.074 glasača); vratilo, jer SRS je na parlamentarnim izborima 1992. godine imao više od milion glasača. Na prvim neuspešnim predsedničkim izborima 2002. godine, Vojislav Šešelj je dobio 845.000 glasova, a Vojislav Koštunica i Miroslav Labus u drugom krugu – 1.123.000 i 995.000. Na drugom, takođe neuspešnim, predsedničkim izborima krajem 2002. godine, Vojislav Šešelj je dobio 1.063.296 glasova, a Vojislav Koštunica 1.670.000 glasova. Na trećim neuspešnim predsedničkim izborima 2003. godine potpredsednik SRS Tomislav Nikolić je dobio 1.166.896 glasova, a demokratski kandidat Dragoslav Mićunović samo 894.000 glasova. Na poslednjim uspešnim predsedničkim izborima iz maja 2004. godine, demokratski kandidat Boris Tadić je pobedio kandidata ekstremne desnice Tomislava Nikolića.

Ispitivanja javnog mnjenja tokom poslednjih godina pokazuju stabilno održavanje visoke popularnosti SRS, oko 35–40%, odnosno SRS je pojedinačno najjača parlamentarna stranka. Udružena demokratska opcija ipak, po pravilu, ima većinu, mada je u nekoliko istraživanja javnog mnjenja indikovano i to da bi SRS sa SPS mogao da formira parlamentarnu većinu.

Takva situacija pogoduje rastu ksenofobičnih i antievropskih ideja koje protežira ekstremna desnica, kao i blokadi demokratske konsolidacije na unutrašnjem političkom planu.

Udaljavanju Srbije od Evrope doprinosi, pre svega, blokirana demokratska konsolidacija iznutra; nju, doduše, potencira pominjana restriktivna strategija EU i međunarodne zajednice, ali je ona primarno iznutra produkovana ponašanjem političkih elita. Suštinski problem jeste u tome što su nosioci demokratske vlasti na ambivalentan način opredeljeni za građansku opciju i evropsku budućnost Srbije; sukob tradicionalizma i modernosti, građanskog i nacionalističkog opredeljenja, prosvetiteljskog i klerikalnog sistema vrednosti je prisutan u samim vrhovima političkog odlučivanja. Aktuelna demokratska vlast jeste delom reformska, i to se ogleda u pravnim, ekonomskim i institucionalnim dimenzijama reforme političkog sistema; međutim, po mnogim političkim, vojnobezbednosnim, međunarodno-pravnim, kulturološkim momentima ona deluje antievropski i istovremeno doprinosi blokadi demokratskih procesa. Suštinski pokazatelj nespemnosti političkih elita, koje su na vlasti, za proevropsku i modernu politiku jeste nespemnost za jasno distanciranje od Miloševićeve ratne politike i za suočavanje u sociopsihološkom, kulturološkom, pravopolitičkom smislu sa ratnim zločinima koji su činjeni u ime srpskog naroda. Janus sa dva lica, u navedenom smislu, znači da politički konsenzus o evropskoj budućnosti Srbije ne postoji, a konsekvence toga su razorne za ekonomski oporavak, demokratsku konsolidaciju vlasti i razvoj demokratske političke kulture. Ključno je, dakle, pitanje na koji način će se nadalje profilisati kvalitet političkog odlučivanja u Srbiji.

Bitno je, takođe, pitanje da li će Evropa naći balansirani odgovor i produktivnije instrumente da pogura Srbiju ka daljim demokratskim reformama i integracionim naporima, ili će Srbija biti ostavljena van datih procesa integracije. Drugo rešenje bi za Srbiju značilo da postane „crna rupa“ Evrope, u odnosu na koju se Evropa distancira – kao „tvrđava“.

✱

Prema trećem godišnjem izveštaju Evropske komisije iz 2004. godine (*Progress report*), Srbija i Crna Gora nije načinila nikakav progres od početne tačke u 2000. godini i morala bi da obnovi svoje napore u smislu dokazivanja svoje pune spremnosti za projekat stabilizacije i pridruživanja⁸. Evropska zajednica je tada poslala veoma jasne signale da je put „za ulazak“ u principu

8 Kris Paten, evropski komesar za spoljne poslove, posetio je SCG maja 2004. godine, a govorio je i 28. aprila u nemačkom parlamentu o perspektivama Zapadnog Balkana za integraciju u EU. Njegova procena za čitav region, a posebno za SCG, tada je bila prilično pesimistična. Za Srbiju je pomenuo „tragičnu situaciju“ i neophodnost da se vrati duhu 5. oktobra 2000. Izrazio je mišljenje da obećane demokratske institucionalne reforme nisu otišle daleko, odnosno da prva demokratska vlada na čelu s premijerom Đinđićem nije dovoljno uradila, a da je nova demokratska vlada predvođena Koštunicom napustila duh 5. oktobra, a da rast ekstremne desnice ukazuje na ugroženost i ambivalentni status vevinske podrške za demokratske reforme i za evropsku integraciju Srbije.

otvoren, ali ne bez iskrenog i punog nastojanja „iznutra“. Na drugoj strani, ovaj izveštaj naglašava da je ugovor o partnerstvu (*Partnership contract*) planiran da bude potpisan i sa SCG, kako bi joj dao šansu da uzme učešće u posebnim evropskim programima u polju nauke, obrazovanja, tehnologije, ekologije, s tim što sve to i dalje zavisi od ispunjavanja zahteva za unutrašnjim reformama, za funkcionalnim razvojem zajednice država, za regionalnom kooperacijom, kao i za jasnim opredeljenjem za evropske ideale i praksu.

U skladu sa „Solunskom agendom“ iz 2003. godine, Savet Evrope je 14. juna 2004. godine usvojio prvi dokument o principima, prioritetima i uslovima Evropskog partnerstva (*first European Partnership*) sa Srbijom i Crnom Gorom (uključujući i Kosovo), u kome je predviđeno da će dolaziti do apdejtovanja prioriteta u drugom Evropskom partnerstvu (za 2005. godinu) i dalje, shodno budućim izveštajima evropskih zvaničnika o napretku Srbije. Taj dokument je supstituiran novim dokumentom Saveta Evrope od 30. januara 2006. godine, u kome se birokratskim jezikom faktički ponavljaju principi i prioriteti Evropskog partnerstva sa SCG (uključujući Kosovo), bez pominjanja u međuvremenu datih negativnih izveštaja o napretku, zatim, bez problematizovanja procesa razdruživanja SCG, koji je već tada bio predvidljiv, kao i bez problematizovanja budućeg statusa Kosova⁹.

Evropski pristup namenjen Zapadnom Balkanu, čak iako se smatra asimetričnim ili neefikasnim, zahteva od svake države ponaosob da načini napor sistematskog maksimalnog nastojanja i upornog teškog rada na sveobuhvatnim reformama. Evropskom pristupu SCG su upućivani prigovori, naročito iz Crne Gore za nerealno i veštačko insistiranje na funkcionalnoj zajednici, koja je po zvaničnim stavovima ove članice zajedničke države bila evidentno neodrživa. Evropa je određeno vreme na rigidan način uzvraćala sumnjama u „nedostatak političke volje“ u dve države da načine uniju funkcionalnom, da bi, ipak, evropska politika postepeno usvajala ideju o neodrživosti i nerealnosti unije i, shodno tome, pomerala fokus sa insistiranja na funkcionisanju državne zajednice ka podržavanju demokratskih reformi i koraka ka EU u svakoj od država ponaosob; uz to, EU je blagovremeno postavila stroge kriterijume za uspešnost referenduma o nezavisnosti u Crnoj Gori, ali je i, po svemu sudeći, suštinski stala uz ideju nezavisnosti, tj. formiranja dve nezavisne države.

Kao što je pomenuto, u izveštaju iz januara 2006. EU birokratskim jezikom i po automatizmu ponavlja formalne zahteve za ostvarenjem funkcionalne zajednice Srbije i Crne Gore, mada je već tokom 2005. godine počelo faktički da se odustaje od navedenih shvatanja. Srbija i Crna Gora, kao zajednica država juna 2006. prestala je da postoji, a formalni zahtev za funkcionalnom zajednicom država je, dakle, napušten pod pritiskom realnih perspektiva za osamostaljenjem Crne Gore. Pregovori o SAP su u međuvremenu pokrenuti s mrtve tačke potpisivanjem Studije izvodljivosti (*Feasibility Study*), a prego-

9 Manusript: Council Decision on the principles, priorities and conditions contained in the European Partnership with Serbia and Montenegro including Kosovo as defined by the United Nations Security Council Resolution 1244 of the 10 June 1999 and repealing Decision 2004/520/EC, <http://europa.eu.int/comm/enlargement/>

voru o projektu SAP su ubrzo razdvojeni za Srbiju i za Crnu Goru. Pri tom, zahtev za regionalnom kooperacijom i za poštovanjem evropskih vrednosti i prakse na polju zakonodavstva, pravosuđa, ekonomskih reformi itd., postavlja se kontinuirano pred obe države, ali zahtev za punom saradnjom sa Haškim tribunalom fokusira se, pre svega, na Srbiju. S obzirom na to što Srbija nije isporučila glavne osumnjičene za ratne zločine Međunarodnom sudu za ratne zločine do više puta prolongiranih rokova, program SAP je Srbiji suspendovan maja 2006. s neodređenim trajanjem, odnosno do zahtevanog izručenja¹⁰.

Već je pomenuto da je interes i Evrope da Srbija dugoročno napreduje na putu evropske integracije, a da u tom cilju Srbija što pre ispuni preduslov za nastavak suspendovanih pregovora unutar SAP.

U tom smislu treba tražiti odgovor na pitanje zašto su čelnici EU mesec dana posle suspenzije pregovora o stabilizaciji i asocijaciji, pružili snažnu podršku Srbiji i dali predlog da se formira zajednički tim institucija EU i Srbije, koji bi pratio rešavanje „slučaja Mladić“.

U Deklaraciji o Zapadnom Balkanu, koju su šefovi država članica EU usvojili sredinom juna 2006. godine, kaže se da je Unija rešena da finansijski pomogne region, kao i da raspravlja o viznim olakšicama za građane Srbije i Zapadnog Balkana. Taj dokument je usledio nakon sastanka ministara spoljnjih poslova EU, koji su izrazili spremnost „da pomognu Srbiji u trenutku kada se ona nalazi pred velikim izazovima“.¹¹

Ne slučajno (već verovatno sinhronizovano i u saglasju sa zvaničnicima EU), odmah nakon pozitivnih signala iz EU (uprkos i nasuprot proglašenoj suspenziji), sledi u julu i avgustu 2006. godine inicijativa G17 (kao dela Vlade Srbije), koja je prihvaćena kao zvanična politika Vlade, nazvana Akcioni plan za završetak saradnje sa Hagom. Sledi, takođe, inicijativa istog dela Vlade (podržana prećutno od Vlade Srbije), nazvana Paket plus.

Prvom inicijativom je predviđeno koordinisano i intenzivirano delovanje svih relevantnih bezbednosnih službi (Bezbednosno-informativne agencije i Vojnobezbednosne agencije) i političkih vrhova vlasti, s ciljem da se uhapsi Ratko Mladić do 15. septembra; ili, ako do tog roka ne dođe do hapšenja, da budu dostavljeni ubedljivi dokazi o učinjenim naporima i razlozima nemogućnosti ispunjenja zahteva Haškog tribunala (recimo, dokazi da se on ne nalazi više na teritoriji Srbije). Navedeni dokazi bi vodili ili tome da tužilaštvo Haškog tribunala više ne traži suspenziju pregovora o stabilizaciji i pridruživanju, ili bi čak vodili tome da se pregovori o SAP odmah aktiviraju, s tim što bi potpisivanje sporazuma o SAP i dalje bezuslovno zavisilo od činjenice izručenja Ratka Mladića.

U direktnom kontaktu u Briselu sa evropskim komesarom za pridruživanje, Olijem Renom, 14. septembra izložen je „Paket plus“, kojim se tražilo da EU posreduje i pomogne lobiranjem da Pariski klub poverilaca otpiše Sr-

10 Suspenzija se odnosila i na Crnu Goru kao članicu SCG. Međutim, Crna Gora se u međuvremenu – na osnovu referendumskih rezultata – ustanovila kao nezavisna država.

11 J. T., „Šargarepa ili osećanje krivice“, *Blic*, 18. jun 2006. godine.

biji milijardu evra preostalih potraživanja, a da se Vlada Srbije obaveže da ta sredstva uloži u regionalne infrastrukturne projekte (pre svega, u izgradnju koridora 10), koji su i inače u skladu sa pominjanim odlukama EU iz juna 2006. godine, kao i „Solunske agende“ iz 2003. godine. Nadalje, „Paket plus“ predviđa i zahtev za postepeno ukidanje viznog režima (neposredno predviđa olakšice za dobijanje viza naučnim radnicima i studentima, a postepeno i širim grupama građana, kao i ukidanje plaćanja viza); zatim, predviđa mogućnost da Srbija koristi iz pretpristupnih fondova EU sredstva za poboljšanje investicionih planova, a time i za poboljšanje procesa zapošljavanja; i kao strateški najvažnije, „Paket plus“ predviđa podršku za ubrznani proces stavljanja Srbije na listu kandidata za članstvo u EU.

Navedene inicijative su, naravno, jednim delom predstavljale politički marketing pominjanih delova Vlade, ali su takođe predstavljale i izraz političke volje i realnih nastojanja nosilaca vlasti da se prevaziđe formalna i faktička stagnacija u integracijskim procesima, kao i u procesima ekonomskog i političkog oporavka zemlje.

Odgovori Evrope i međunarodne zajednice sadrže izvesne ohrabrujuće elemente, tj. odluke koje izlaze u susret ili se poklapaju sa navedenim inicijativama. Ti pozitivni odgovori ili ohrabrujući signali jesu u skladu sa tvrdnjom o tome da je Evropi potrebna stabilna Srbija i stabilan region Zapadnog Balkana, kao i sa mogućom konstatacijom da se za navedeni cilj strategija kažnjavanja Srbije nije pokazala dovoljno produktivnom. Jedan od takvih pozitivnih elemenata je odluka šefova država članica NATO na sastanku u Rigi, 28. i 29. novembra 2006. godine, da se Srbija primi u program Partnerstvo za mir (zajedno sa Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom)¹²; zatim, započeti su na ministarskom sastanku u Briselu 30. novembra 2006. godine pregovori o viznim olakšicama (o ispunjavanju svih potrebnih tehničkih i drugih uslova, kao što su zakon o putnim ispravama, tehnološki sigurne isprave, zamena vojske policijom na državnim granicama, sistematska borba protiv korupcije i organizovanog kriminala, itd.). U pozitivne signale spada i odluka s kraja decembra 2006. godine zemalja članica Pariskog kluba o reprogramiranju i otpisivanju 60% duga Srbiji, čime je znatno smanjen spoljni dug Srbije¹³. Poseban značaj u navedenom smislu ima Izveštaj o napretku, koji je Evropska komisija donela za Srbiju u 2006. godini, na sastanku u Briselu krajem novembra; po ovom izveštaju, Srbija je u 2006. godini napredovala u svim domenima ekonomije, politike, administracije, pravosuđa i bezbednosti, s tim što i dalje nisu otklonjene poznate prepreke za nastavak pregovora o SAP¹⁴. Postoje, doduše, i nagoveštaji o eventualnoj mogućnosti obnavljanja, ali ne i finalizacije, pregovora bez ispunjavanja obaveza prema Međunarodnom sudu za ratne zločine u Hagu.

12 www.mod.gov.yu

13 www.mfin.sr.gov.yu

14 www.seio.sr.gov.yu

Zaključak

Strategija Evropske unije prema Zapadnom Balkanu i njena implementacija stavlja se u kontekst aktuelne situacije suspendovanih pregovora EU sa Srbijom o stabilizaciji i asocijaciji, a iz razloga neispunjavanja obaveza Srbije prema tribunalu u Hagu.

Preporuka vezana za strategiju EU jeste da bi – u interesu stabilnosti u Evropi i posebno u regionu Zapadnog Balkana – EU trebalo opsežnije i sistematičnije da pomogne ekonomski oporavak Srbije; zatim, da bi trebalo posredovano ekonomijom da doprinese i političkoj konsolidaciji demokratskih procesa; i, kao najvažnije, da bi trebalo da artikuliše „strategiju prečiće“, tj. ubrzanog i vanrednom procedurom pospešenog uključivanja Srbije i regiona Zapadnog Balkana u svoje okvire.

Kada je, dakle, u pitanju evropska politika prema Srbiji sa stanovišta podrške procesu stabilizacije i asocijacije, bilo bi uputno u značajnoj meri zameniti pristup bezbednosne vrste pristupom ekonomskog i socijalnog oporavka, što bi značilo manje fokusiranja na probleme teritorija i suvereniteta, a više na kvalitet života i na ekonomski prosperitet – kao na bitne kontrategove riziku obnavljanja konflikata na etnonacionalnoj osnovi, kao i rasta desnog ekstremizma i fašistoidnih retrogradnih ideja i pokreta.

Različiti aspekti spremnosti i sposobnosti Srbije za integracione procese, odnosno za demokratske reforme iz kojih oni jedino i mogu da proisteknu, moraju se staviti u kontekst demokratskih deficita u srpskoj državi i društvu. Institucionalne promene na polju ekonomije, pravosuđa, državne uprave, sistema bezbednosti, kao i zakonodavne reforme jesu u toku i predstavljaju važan potencijal i nezaobilazan faktor u procesu integracije, kada god ona bude na delu. Međutim, pravno-institucionalne reforme jesu nužan ali ne i dovoljan (ni formalan ni suštinski) preduslov procesa integracije u EU. Najveće prepreke su locirane na polju nedostatka jasno i konzistentno profilisane političke volje, na polju autoritarne političke kulture (zasnovane na kumulativnom dejstvu sprege nasleđa komunizma i nacionalizma), kao i na polju vladajućeg sistema vrednosti (u pitanju je kontaminiranost vrednosnih opredeljenja stanovništva pod uticajem, s jedne strane, razarajućih dejstava ratova i rasta siromaštva i, s druge strane, procesa retradicionalizacije, klerikalizacije i repatrijarhalizacije). Jednom rečju, pod uticajem dugoročnog i dubinskog procesa razaranja društva i pod uticajem nedostatka jedinstvene i konzistentne političke volje da se retrogradni procesi zaustave i snažnije podrže procesi konsolidacije demokratije, došlo je do krize procesa demokratizacije Srbije i njene evropske integracije.

Govoreći iz kratkoročne, ali i dugoročne perspektive, Srbija je jedina država Zapadnog Balkana za koju nije sigurno šta će se dogoditi s njenom projektovanom evropskom integracijom. Srbija rizikuje da sebe totalno izmesti iz ovih procesa i da bude dovedena u situaciju „crne rupe“, sa nesamerljivo razornim ekonomskim, političkim, socijalnim i kulturnim konsekvencama.

Na negativne političke odgovore iz Srbije ili na nedostatak političke volje da se do kraja ispunjavaju zahtevi SAP-a, uključujući i saradnju s Međunarodnim tribunalom za ratne zločine, EU je tokom prethodnih godina najčešće odgovarala restriktivnom metodom „upotrebe štapa“, a mnogo ređe nagradnim metodama „nuđenja šargarepe“. Kulminacija restriktivnog (bezbednosnog) pristupa bi bilo proglašenje nezavisnosti Kosova. Svakako uravnoteženiji pristup bi bio onaj koji bi ponudio koncept rešavanja pitanja statusa Kosova u okvirima projekta ubrzanog prijema Srbije (uključujući Kosovo) u EU i druge međunarodne organizacije.

Čvrsto političko opredeljenje Evrope i „vetar u leđa“ iz EU za evropsku integraciju Srbije morali bi da budu mnogo jači da bi bili plodotvorni. Takođe, politička volja bi u samoj Srbiji za evropsku integraciju morala da bude jasnije i snažnije profilisana da bi bila produktivnija. Postoji opasnost da se kumulativno dejstvo pominjanih dveju nedovoljno snažnih i nedovoljno profilisanih političkih intencija za uključivanje Srbije u Evropu pretvori u političku izolaciju ksenofobične Srbije; to bi za samu Srbiju značilo trajniju stagnaciju i nazadovanje u svakom smislu, a za Evropu bi značilo postojanje stalnog žarišta krize i nestabilnosti na svojim geografskim i istorijskim prostorima.

Kumulacija pozitivnih političkih trendova bi bila moguća kada bi se udružili pominjani postupak ubrzanog prijema Srbije u EU i uspostavljanje jasno i jednoznačno demokratski profilisane vlasti u Srbiji. Ovo prvo bi značilo rešavanje statusa Kosova i sudbine Srbije unutar geopolitičkog i kulturnog prostora EU, a ovo drugo bi značilo formiranje nove demokratske vlasti s izraženim političkim konsenzusom i o (boljoj) budućnosti Srbije u XXI veku i o (lošoj) prošlosti Srbije krajem XX veka.

SRBIJA IZMEĐU ANTIMODERNOSTI I MODERNOSTI – „SU ČIM ĆEMO PRED KARAĐORĐA?“ ILI „S ČIME ĆEMO PRED BUDUĆE GENERACIJE?“*

Sve zemlje bivšeg „realsocijalizma“ su krenule putem manje ili više uspešne transformacije u liberalno-demokratski poredak, i putem integracije u zajednicu evropskih država. Sve, osim Srbije, ili Srbije i Crne Gore dok su u trogodišnjem formalnom zajedništvu. Srbija je krenula 2000. godine u demokratske reforme, s velikom podrškom naroda iznedrenom iz decenijske borbe protiv autoritarnog Miloševićevog režima i pogubne militarne politike, i s ujedinjenom demokratskom opozicijom koja na izborima preuzima vlast. Već tada, a pogotovo danas, postojale su realne sumnje u istinsku demokratsku opredeljenost svih socijalnih subjekata uključenih u građanske proteste, a i u demokratsku opredeljenost svih partija i pojedinaca u DOS-u. U borbi protiv Miloševićevog režima udruženo i nediferencirano su delovali predstavnici i nacionalističkih i liberalno-demokratskih opredeljenja, što se odmah nakon promena vlasti 2000. godine pretvorilo u evidentno disharmonično delovanje različitih političkih subjekata unutar DOS-a. Fatalno za demokratske promene je bilo to što političke elite, nosioci promena, nisu uspostavile konsenzus oko pravca promena. Nisu svi politički subjekti u izvornom DOS-u bili za jasni formalno-pravni i socijalno-politički diskontinuitet s prethodnim režimom. Fatalno je za demokratske promene bilo i to što u zemlji Srbiji nije – za razliku od svih drugih zemalja bivšeg „realsocijalizma“ – postojao bazični politički konsenzus o neophodnosti totalnog reza s prethodnim režimom – konkretnije, u slučaju Srbije, s autoritarnim nasleđem i komunizma i etnonacionalizma. Fatalno je, dakle, bilo ne samo što unutar demokratskog bloka nije postojao bazični konsenzus nego i što stranke, koje su reprezentovale prethodni režim nastavljaju da deluju u parlamentu s antisistemskih pozicija, s pozicija prethodnog režima, što čine i do dana današnjeg. Jednom rečju, nepostojanje bazičnog političkog konsenzusa oko liberalno-demokratskih reformi odvaja Srbiju od ostalih zemalja bivšeg „realsocijalizma“ i ukazuje na istorijsku i civilizacijsku nezrelost njenih političkih elita. Posledice su da ne samo što su tranzicijski procesi krenuli deceniju kasnije, već i sami počeci reformskog procesa nisu temeljni, sistematski, jasno definisani i profilisani. Utoliko, evropska budućnost Srbije i perspektive Srbije kao normalne, moderne države nisu garantovani.

Dinđićeva politička opcija je bila idejno i delatno jasno opredeljena za brze tržišne reforme, za saradnju s međunarodnom zajednicom, za proevropsku politiku, za modernu Srbiju, za diskontinuitet s prethodnim režimom. Zbog opstrukcija unutar odlazećih članica DOS-a, a i onih koje su do kraja

---

* Tekst je objavljen u časopisu: *Helsinki povelja*, februar/mart 2004, br. 73–74.

bile u njemu, zbog mnogih grešaka napravljenih u „brzom hodu napred“, zbog porasta političkih razmirica u reformskom bloku, zbog nedovoljne pomoći Zapada za ekonomski oporavak, a pogotovo za rešavanje stanja na Kosovu i Metohiji, zbog prevelikog bremena siromaštva, korupcije, kriminalizacije, nasleđenih od prethodnog režima, zbog pojava korupcije i zloupotreba vlasti za lično bogaćenje i među učesnicima u novoj vlasti, zbog spore institucionalne transformacije, već u 2002. godini se osećaju zaostajanja u započetim političkim i ekonomskim reformama. S ubistvom premijera Đinđića, „reformski kurs“ – koji je nedostajuće institucionalne karike i nedostajući bazični politički konsenzus nadomeštao upravo Đinđićevom kohezivnom energijom, upornošću, međunarodnim ugledom – počinje da se rastače. Reformski kurs je danas suštinski doveden u pitanje. Da bude jasno, ni uz svu Đinđićevu delatnu pozitivnu energiju i pozitivne efekte vlade kojom je rukovodio, nisu bile stvorene institucionalne pretpostavke koje bi garantovale siguran put ka liberalno-demokratskom poretku. A s ubistvom Đinđića, problemi institucionalnog vakuuma, nedovoljnog usaglašavanja zakonske regulative s potrebama novog političkog poretka, nagomilanih i teško rešivih za kratko vreme ekonomskih i socijalnih problema, izbili su na površinu. Borba za vlast unutar demokratskih snaga se razbuktava, a snagama starog režima se ostavlja ogroman prostor za rekonsolidaciju, osvajanje političkog polja, za vraćanje značajnog dela izbornog tela u njegovo okrilje.

Naredbodavci ubistva premijera Đinđića su ostvarili svoj cilj. Reformski kurs je zaustavljen i doveden u pitanje. Nije jasno da li će Srbija čak ni sporijskim tempom na put ka Evropi, ili će putem ponovne izolacije i dugoročnog pretvaranja u „crnu rupu“.

Nije jasno ni to zašto nova vlast u Srbiji, uspostavljena nakon decembar-skih izbora 2003. nije htela na državnom nivou da obeleži godišnjicu ubistva premijera Đinđića. Šta je time trebalo potisnuti, zaboraviti, sprečiti da se pamti. Šta je poruka tog nedržavničkog, antipolitičkog, necivilizacijskog čina?

Da ponovimo, u Srbiji nisu stvorene institucionalne i socijalno-političke pretpostavke koje bi garantovale uspostavljanje liberalno-demokratskog poretka, punu konsolidaciju reformskih procesa. I dalje su snažno prisutni elementi autoritarne političke kulture (nasledene što iz komunističkog što iz etnonacionalističkog perioda) i to i unutar političkih i partijskih elita, a i u socijalnom biću. Pri tom, tokom poslednjih deceniju ili dve XX veka, došlo je pod pokroviteljstvom antikomunizma do značajnog urušavanja prosvetiteljskih vrednosti, koje su ipak bile kolikogod na protivrečan način ukorenjene u političku kulturu bivše SFRJ, a koje se u uređenim državama i na međunarodnoj pravno-političkoj ravni promovisu kao civilizacijska dostignuća univerzalnih ljudskih vrednosti. U Srbiji vlada totalna vrednosna konfuzija, dezorijentacija, nedostatak vizije. Vizija moderne Srbije, afirmacije univerzalnih ljudskih vrednosti, integracije u svet i u Evropu nije zgasnula, ali jeste potisnuta i skrajnuta. U stvari, vizija moderne Srbije je temeljno onemogućavana pre demokratskih promena i dolaska Đinđića na čelo izvršne vlasti, a nanovo dovedena u pitanje i postala neizvesna nakon ubistva Đinđića; zatim, vezano za formiranje vlade od dela demokratskog partijskog korpusa a s podrškom Miloševićeve Socijalističke partije, i naročito vezano za realnu mogućnost da ekstremna desnica određuje sudbinu Srbije u neposrednoj budućnosti.

Tri godine nakon pobeđe reformskih snaga u Srbiji, ekstremna desnica je na pragu dolaženja na vlast ili bar u snažnom porastu, a građanska opcija u partijskom i političkom sistemu je destabilizovana, razjedinjena, posvađana. Za Srbiju je karakteristična izrazita nestabilnost biračkog tela, promena opcije za koju se glasa ima veoma visok koeficijent (paradoksalno ali istinito, i predstavnici manjina u Vojvodini, i Romi širom Srbije su glasali za radikale na poslednjim parlamentarnim izborima u decembru 2003. godine)¹, a koji socijalni trendovi će dominirati političkom, društvenom, kulturnom scenom presudno će zavisi od političkih i intelektualnih elita, od karaktera njihovih odluka i opredeljenja, od njihove istorijske zrelosti, i posledičnih rezultata u političkom i ekonomskom poretku.

Pitanje je: zašto su se birači vraćali opciji radikalne desnice i antisistemske opozicije (antievropske, tradicionalističke, antimodernizacijske). Kako je došlo tako brzo do povratka, metaforički rečeno, „na staro“. Analogija s logikom dešavanja u drugim tranzicijskim zemljama – da reformske snage po pravilu gube prve sledeće izbore zbog nepopularnih ekonomskih i socijalnih mera koje su prinuđene da sprovedu – nije direktno i jednoznačno primenljiva.

Odgovor bi se mogao tražiti u sledećim faktorima: institucionalne promene su zatajile; predstavnici građanske opcije u partijskom sistemu neprestano se svađaju među sobom umesto da primarno razobličavaju ekstremnu desnicu, koja je, s druge strane, čvrsto organizovana, stabilna, nepogrešivo koristi socijalnu demagogiju i podilazi autoritarnom društvenom mentalitetu; socijalna nesigurnost ugroženih društvenih grupa je ublažena ali na nedovoljno ubedljiv način (socijalna davanja su redovna, ali su mala); teško se podnose posledice privatizacije, pogotovo uz postojeće primere korupcije i neregularnosti, kao i izostanka socijalnog dijaloga, rešavanja socijalnih pitanja onih koji ostaju bez posla u procesu privatizacije, a s druge strane, i oni koji nisu direktno ugroženi procesima privatizacije imaju teškoće da se naviknu na nove uslove rada, jer, generalno uzev, ljudi nisu naviknuti da rade intenzivno i da budu na slobodnom tržištu rada; nerealna i neispunjena (neispunjiva) očekivanja naroda vezana za trenutni boljitak (praćena razočarenjem i lakim prihvatanjem socijalne demagogije da ništa nije bolje nego što je bilo u vreme Miloševićevog režima); „kvarenje naroda“ je dugo trajalo, i teško ga je zaustaviti i krenuti normalnim smerom bez promena sistema

1 U Srbiji se nakon poslednjih izbora pokazalo da je 50 i nešto više posto biračkog tela za građansku opciju, a antisistemijski blok ima oko 35% pristalica, dok je 2000. godine demokratski blok imao 64, 4% pristalica, a ovaj drugi 27,3%. Od 2000. do 2003. se ekstremnoj desnici vratilo oko 700.000 glasova na parlamentarnim izborima (od 322.333 na 1.008.074). „Vratilo“, jer su radikali na parlamentarnim izborima 1992, 1997 (nakon raspada koalicije „Zajedno“) imali preko milion glasova, a samo 1995. (595.467), a 2000. godine (322.333). Važno je imati u vidu da je SRS i na predsedničkim izborima tokom poslednje tri reformske godine dobijao jako mnogo glasova, Šešelj na prvim izborima 2002. oko 845.000 (Koštunica i Labus u drugom krugu – 1.123.000 prema 995.000), na drugim predsedničkim izborima 2002. godine Šešelj je dobio 1.063.296 (Koštunica 1.670.000), a na izborima 2003. Nikolić dobija 1.166.896 (Mićunović 894.000).

vrednosti u javnoj i privatnoj sferi (u medijima, školstvu, porodici, kulturi), bez radikalnog zaokreta u promovisanju prosvetiteljskih vrednosti umesto etnonacionalističkih, ksenofobičnih; kratko je pamćenje naroda, a ako se ono ne podstiče – zaborav i potiskivanje umesto suočavanja s istinom su na delu; građanska opcija nije do kraja otvoreno stala iza modernizacijskih ideja i iza neophodnosti suočavanja s ratnim zločinima, štaviše ostavila je veliki prostor klerikalnim krugovima i ekstremnoj desnici da širi antievropske i antireformске ideje; javni prostor nije a morao bi da bude oslobođen dominacije anti-modernizacijskih trendova, trendova retradicionalizacije i repatrijarhalizacije, kao i klerikalizacije.

Veoma značajan faktor usporavanja i onemogućavanja brzih i temeljnijih promena je vezan upravo za karakter političke kulture koji se promovise u javnom prostoru, kao i uopšte uzev. Politička kultura se, pojednostavljeno rečeno, tiče sistema vrednosti i modela ponašanja koji se zagovaraju i realizuju u javnom polju, koje je političko u užem smislu reči, ali i političko u širem smislu (polje ukrštanja privatnog i javnog delovanja kroz porodicu, školstvo, kulturu, medije, civilno društvo). Najpre treba da se razlikuje autoritarna politička kultura od demokratske, a za demokratsku političku kulturu važi da je vezana za vrednosti nenasilja, mira, tolerancije, autonomije ličnosti, neselegacije po bilo kojoj osnovi, kosmopolitizma, humanitarizma. Elementi autoritarne političke kulture su na ovim prostorima veoma prisutni na osnovu komunističkog i etnonacionalističkog nasleđa, a pothranjuju se sistematski pre petooktobarskih događaja. Nažalost, mnogi od ovih elemenata su zadržani i afirmišu se i nakon 2000. godine. To se događa posredstvom repatrijarhalizacije, retradicionalizacije, klerikalizacije, kao i kroz i dalje prisutno tolerisanje govora mržnje i nedovoljno insistiranje na suočavanju s istinom o počinjenim zločinima u ime srpskog naroda. U tome je ocrtano plodno tlo – uz ekonomski slab oporavak, svađe unutar demokratskog bloka – za skretanje biračkog tela udesno. S druge strane, elementi demokratske političke kulture su takođe prisutni. I jedan i drugi tip kulture prožimaju kako političku sferu, tako i sisteme vrednosti koji se promovišu u porodici, u školi, u masovnoj kulturi, u medijima. Opređenje za jedan ili drugi tip političke kulture je i opređenje za ili protiv modernizacije i normalizacije.

Teoretičari političke kulture dokazuju da što je jače prisutna autoritarnost to je veća sklonost etničkoj distanci i etnonacionalizmu, a gorepomenuto i dalje snažno prisustvo nacionalističke autoritarne političke kulture se podstiče u javnom prostoru – kroz medije, kroz javni govor političkih elita, kroz ponašanje konfesionalnih zajednica, kroz obrazovanje. Ono dobija svoje izraze u pominjanim procesima retradicionalizacije, repatrijarhalizacije, klerikalizacije, kao i u nespremnosti za suočavanje s istinama o ratnim zločinima i sa suđenjima u Haškom tribunalu. Sve to skupa, i u kombinaciji s pauperizacijom i ksenofobijom, predstavlja ozbiljne prepreke za razvoj demokratske političke kulture i civilnog društva. A sve to umnogome doprinosi objašnjenju negativnih političkih i socijalnih trendova tri godine nakon započetih demokratskih promena u Srbiji.

Vezano za pitanje političke kulture i nesavladanih, štaviše obnavljanih, etnonacionalizama, građanska opcija u Srbiji mora da bude svesna da se promene na polju društvenih vrednosti veoma sporo i najteže sprovode, a da bi nestabilno biračko telo jače i čvršće steklo građansku svest i opredeljenje, i da bi lako isklizavanje u etnonacionalizme i u glasanje za ekstremne antidemokratske opcije bilo smanjeno i minimalizovano, intelektualne i političke elite – kojima je stalo do uspostavljanja civilizacijskih kodova – moraju sistematski i odlučno da delaju u pravcu afirmacije civilizacijskih vrednosti u partijskom životu, kao i u medijima, u svakom javnom govoru, u obrazovanju, u porodici, u kulturi. Takođe, reprezentanti građanske i demokratske opcije među političkim i intelektualnim elitama moraju uvek iznova da dižu glas protiv antimodernizacijskog delovanja delova političkih i intelektualnih elita, i protiv svakog vida promovisanja retrogradnih sistema vrednosti. Odgovornost, pre svega, leži na političkim, intelektualnim, religijskim, novinarskim elitama, jer upravo vrednosti i ideje koje one promovišu presudno utiču na oblikovanje javnog mnjenja.

Kao primer antimodernizacijskog delovanja društvenih elita može se uzeti ono što je u medijima preneto kao predlog „Načertanija“ srpskog nacionalnog programa za XXI vek Sabora srpske omladine – „Srpski sabor Dveri“ – koja deluje pod pokroviteljstvom Srpske pravoslavne crkve, a uz to i neki drugi javni istupi na Sretenjskoj duhovnoj akademiji, održanoj povodom obeležavanja 200. godišnjice srpskog ustanka i obnove srpske države. Na navedenom skupu je univerzitetski profesor, istoričar Radoš Ljušić, s polaznim pitanjem „Su čim ćemo pred Karađorđa?“ zagovarao ideju da buduća srpska država treba da „obuhvata tri zemlje – Srbiju, Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu“, vladika Atanasije Jeftić je govorio o dva veka borbe za oslobođenje od Zapada, a uz osporavanje težnji ka Evropi predvideo je i zagovarao sledećih dvesta godina borbe za oslobođenje od porobljavajuće Evrope!!! Pukovnik Rade Rajić, profesor Vojne akademije je doslovce izgovorio sledeće: „Nikako se ne smeju zaboraviti ni ratna događanja od 1991. do 1999. godine, oficiri, vojnici, dobrovoljci koji su položili živote za odbranu našeg naroda i njihovih vekovnih ognjišta. Ti sjajni ljudi, znani i neznani, imaju su čim stati pred Karađorđa, pred Miloša, pred Boga i pred narod.“ A navedeni nacrt budućeg nacionalnog programa pomenutog omladinskog/akademskog pravoslavnog udruženja sadrži u okvirima trinaest tačaka i takve ideje kao što su: da svetosavlje mora da uđe u svaku poru društvenog bića, da se mora preispitati nasleđe Vuka Karadžića, Dositeja Obradovića, Jovana Skerlića, Svetozara Markovića, jer su oni pored zasluga imali i „vanzavetna lutanja i skretanja“, da veronauka mora da postane obavezan školski predmet a da umesto građanskog vaspitanja treba da se uvede „domaćinsko vaspitanje“, da je bitno formiranje srpske hrišćanske elite kao garanta ostvarenja nacionalnog programa, da su hrvatski i bošnjački književni jezik samo varijante srpskog, da svi državni akti, javni natpisi i javna glasila moraju biti na ćirilici i da to mora biti obezbeđeno zakonom, da „svrha srpske privrede mora biti proizvodnja zdrave hrane i zdravih i slobodnih ljudi“. Implicitno zalaganje za zabranu abor-

tusa je iskazano na sledeći način: „U Srbiji vlada bela kuga. Nemajke u Srbiji godišnje ubiju 200.000 nerođene dece... Svaka srpska porodica, bez obzira na materijalnu situaciju treba da se trudi da ima barem troje do četvoro dece. Kada bude ljudstva, biće i naselja. A kada bude naselja, biće i pobedničkih bitaka, i Srbi će ponovo u Prizren doći.“ Ideja o potrebi uspostavljanja klerikalne monarhije je iskazana sledećim rečima: „Uspostavljanje kraljevine je neophodan preduslov za raskid s komunističkom prošlošću. Na prvom mestu srpski kralj mora da služi Bogu, pa onda svojim podanicima.“²

Politička stabilnost i ekonomski prosperitet su *sine qua non* očuvanja i nastavka reformskih procesa. Pri tom, misli se na političku stabilnost na temelju jasno profilisanog i ujedinjenog demokratskog bloka na vlasti, i ekonomski prosperitet podržan od demokratskog bloka i dosledno utemeljen u reformskim zakonima usmerenim ka uspostavljanju tržišne ekonomije. Iz navedene perspektive veoma je problematično formiranje manjinske demokratske vlade bez Demokratske stranke, a uz podršku Socijalističke partije Srbije. Spremnost naročito DSS-a nakon poslednjih parlamentarnih izbora da najpre otškrine vrata saradnji sa SRS, a onda da ih i otvori za SPS, a sve uz razne pokušaje diskvalifikacije DS, predstavlja poguban smer politike sa stanovišta šansi za uspešan put transformacije u demokratski poredak.

Na osnovu svega što je rečeno, može se zaključiti da se Srbija nanovo nalazi na velikoj istorijskoj raskrsnici. Ponovno ujedinjenje svih stranaka demokratskog bloka i jasnije demokratsko i proevropsko profilisanje tog političkog bloka je prva pretpostavka za pozitivno razrešenje aktuelne istorijske dileme – Srbija okrenuta budućnosti i na putu uspostavljanja moderne i normalne države ili Srbija tradicionalistička, ksenofobična, izolovana, besperspektivna.

---

2 Videti: *Vreme* 685, februar 2004.

IZMEĐU AUTORITARIZMA I DEMOKRATIJE*

– Tranzicijski procesi u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj

Knjiga *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir* predstavlja rezultate rada na prvom delu projekta „Institucionalni okvir, socioekonomska transformacija i politička kultura u SRJ (Srbiji i Crnoj Gori) i Hrvatskoj“.

Grupa teoretičara iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske – pod pokroviteljstvom tri nevladine organizacije: Centra za demokratsku tranziciju (Beograd), Centra za demokratiju i ljudska prava (Podgorica) i Centra za istraživanje tranzicije i civilnog društva (Zagreb) – odlučila je otprilike pre tri godine da krene sa zajedničkim radom na komparativnoj analizi političkog, socioekonomskog i kulturnog razvoja u državama koje su nastale nakon raspada bivše Jugoslavije. U pogledu akademskih ciljeva, vrednosnih orijentacija, a u značajnoj meri i u pogledu učesnika, ovaj projekat se nadovezuje na aktivnosti grupe *Istraživačka mreža 10 plus*, kojom je tokom poslednje decenije rukovodio profesor Milan Podunavac. *Istraživačka mreža 10 plus* okupljala je istaknute teoretičare iz bivše Jugoslavije, opredeljene za liberalno-demokratske vrednosti i spremne da se bore protiv tada preovlađujuće logike i prakse šovinizma, mržnje i rata.¹

Prvi deo našeg projekta, koji je predstavljen u ovoj knjizi, ima za cilj komparativno istraživanje institucionalnih okvira političkih sistema Srbije i Crne Gore (Savezne Republike Jugoslavije) i Hrvatske. U sledećem koraku nameravamo da damo uporednu analizu pozicije i uloge civilnog društva u ovim zemljama. To istraživanje će sadržati dva dela: analizu pravnog i političkog okvira civilnog društva i analizu socioekonomskog okvira civilnog društva u tranzicijskim procesima. U skladu s tim, planirano je publikovanje još dve knjige u toku realizacije projekta. Takođe se razmišlja o proširenju projekta i na druge države nastale nakon raspada bivše Jugoslavije.

Inicijalni intelektualni motiv za rad na projektu sadržan je u uvidu o tome da period od deset i više godina nakon raspada SFRJ pruža dovoljan vremenski okvir za komparativnu analizu uzroka nasilnog raspada SFRJ, kao i post-jugoslovenskog društvenog i političkog razvoja. Naše istraživanje se koncentrisalo na period nakon raspada. U fazi pripreme projekta regionalni koor-

---

* Tekst je objavljen kao uvodni u knjizi: Vujadinović, D., Veljak, L., Goati, V., Pavićević, V. ur. *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska – Institucionalni okvir*, Beograd: CEDET, 2002.

1 Rezultati projekta *Istraživačke mreže 10 plus* objavljeni su u: Skenderović Ćuk, N., Podunavac, M., Eds. *Civil Society in Countries in Transition – Comparative Analysis and Practice*, Subotica: Center-Agency of Local Democracy Subotica, Open University Subotica, 1999.

dinatori – Lino Veljak za Hrvatsku, Vladimir Goati za Srbiju, Veselin Pavićević za Crnu Goru, i Dragica Vujadinović kao rukovodilac projekta – napravili su izbor tema i učesnika, da bi potom svi učesnici zajednički radili na konsenzualnoj artikulaciji osnovnih hipoteza projekta i metodološkog pristupa.

Krenuli smo od pretpostavke da je više od deset godina odvojenih post-jugoslovenskih istorija stvorilo mnoge političke, socijalne i kulturne specifičnosti u svakoj državi, ali da je istovremeno pokazalo i važnost zajedničkog nasleđa. Zajednički život u periodu prve Jugoslavije (1918–1941), a pogotovo homogenizujuća uloga komunističke ideologije i režima u drugoj Jugoslaviji (1945–1991), rezultirali su relativno sličnim startnim pozicijama za pet novostvorenih država, nastalih 1991–1992. godine. Naravno, u prvu Jugoslaviju ušle su zemlje sa različitim – istorijski uslovljenim – ekonomskim, socijalnim, institucionalnim, etničkim, religijskim, kulturnim nasleđem. Tokom više od sedam decenija zajedničkog života, sve jugoslovenske nacije, kulture, regije, prošle su kroz procese koji su u izvesnoj meri proizveli slična iskustva. (Kratko ali traumatično iskustvo raspada jugoslovenske države tokom Drugog svetskog rata u tom kontekstu ne bi trebalo zaboraviti.) Pedesetih i šezdesetih godina komunistička nacionalizacija sredstava za proizvodnju, antidemokratske institucionalno-političke inovacije (s veoma značajnim „pravim nihilizmom“ koji je konstantno davao prednost „socijalističkim revolucionarnim principima“ u odnosu na poštovanje principa legaliteta), kao i permanentna ideološka mobilizacija, vodili su formiranju specifične komunističke autoritarne političke kulture, koja se nadovezivala na predmodernu, autoritarno-patrijarhalno nasleđe, ali ga istovremeno i preoblikovala, učvršćivala i dalje razvijala. Ova nova politička kultura bila je obeležena nedemokratskim, pa i prikriveno nacionalističkim vrednosnim orijentacijama i stavovima, ali istovremeno je na protivrečan način bila kombinovana s modernim kosmopolitskim vrednosnim orijentacijama i stavovima.

Na šta smeru pozivanje na unutrašnje protivrečnosti socijalističke političke kulture u bivšoj Jugoslaviji? Ovde je neophodno napomenuti da su tokom sedamdesetih i osamdesetih neke važne društvene promene proizvele bar u nagoveštajima političku kulturu otvaranja prema svetu, unekoliko modernizovani svakodnevni život, tržišno orijentisane stavove, kao i skromnu ali nezanimljivu supkulturu ljudskih prava. Ipak, pomenuti kulturološki pomaci ka modernosti i ka promociji liberalno-demokratskih vrednosti bili su slabi i polovični, i nisu uspjeli da se iskristališu u ozbiljnu opoziciju režimu. Krvavi raspad socijalističke Jugoslavije može se tumačiti kao konačni dokaz nemoći ovih liberalnih i modernizacijskih trendova i njihovih aktera (naravno, ovim se ne želi negirati odlučna uloga komunističkog režima u raspadu Jugoslavije). Zemlja koja je smatrana najmanje nedemokratskom u socijalističkom svetu okrenula se ratu umesto mirnom razrešenju odnosa među federalnim jedinicama i narodima.

Poredbena skica Jugoslavije i drugih socijalističkih država može nam možda pomoći da razumemo gorepomenuti paradoks. Ako krenemo od pretrodnog pitanja o karakteru i autonomnim kapacitetima civilnog društva u

socijalističkim državama centralne i istočne Evrope, mogli bismo identifikovati fundamentalnu razliku između zemalja „realnog socijalizma“, na jednoj strani, i Jugoslavije, na drugoj strani. Na tragu uvida najeminentnijih disidentata centralno-istočne Evrope (među ostalim, Jacek Kuronj, Adam Miłnjk, Vaclav Havel, Janoš Kiš, Đerđ Konrad), možemo da tvrdimo da je u društvima sovjetskog tipa, a posebno u centralnoj Evropi sedamdesetih i osamdesetih godina, bio na delu svojevrsni „implicitni društveni ugovor“ između režima i njegovih podanika. Režim nije zahtevao da podanici uistinu budu saglasni sa zvaničnom ideologijom – zahtev je samo bio da se oni *pretvaraju* kao da su prihvatili ovu ideologiju. Ovakva situacija kolektivne, od države kontrolisane šizofrenije, u kojoj su prividi delovali kao glavni oslonac života zajednice, verovatno je najbolje oslikana u čuvenoj Havelovoj izreci o „življenju u laži“. S druge strane, pošto većina podanika nije imala nikakve iluzije o istinskoj prirodi režima, bilo je moguće početi s razvojem alternativnih formi društvenog života, znanih kao paralelni *polis*, ili jednostavno kao „življenje u istini“. Akademskim govorom iskazano, ovde je bila reč o rekonceptualizaciji starog, gotovo zaboravljenog zapadnog pojma civilnog društva. U krajnjem ishodu, kada su kriza režima i raspad sovjetske imperije oslobodili podanike obaveze da održavaju privid prihvatanja zvanične ideologije, odnosno kada je raskinut implicitni ugovor, ova društva su već imala oformljenu alternativu. Iskustvo promena režima od 1989. godine pokazuje da značaj ove alternative ne treba potcenjivati, nezavisno od toga što su njeni dometi u vreme trajanja komunizma bili ograničeni. Iz ovoga bi mogao da sledi unekoliko paradoksalan zaključak: režim koji je izvorno stremio tome da što je moguće potpunije potisne individualnu autonomiju, pao je kao žrtva ne samo osobenih istorijskih okolnosti već i autonomnih sposobnosti svojih podanika da sačuvaju alternativni oblik društvenog života.

S druge strane, kao što je već napomenuto, Jugoslavija je, zahvaljujući karakteru svog poretka, bila pod većim uticajem vrednosti „otvorenog društva“. Otuda, prva je intuicija da je politička kultura u ovoj zemlji bila mnogo bliža civilizacijskim standardima nego što je to slučaj s drugim socijalističkim zemljama. Šta onda nije bilo kako valja? Kako možemo da objasnimo tragičnu činjenicu da je velika većina stanovništva u onome što je nazivano Jugoslavijom tako lako prihvatila anticivilizacijske, retrogradne vrednosti ekstremnog nacionalizma, umesto da je sledila one civilizacijske vrednosti koje su tu već postojale? Odgovor bi se mogao bazirati na dva uvida. Prvo, značajan deo jugoslovenskog stanovništva bio je spreman da prihvati ponuđenu verziju socijalizma. Utoliko je naš društveni ugovor bio drugačiji: režim je uglavnom bio uspešan u uspostavljanju nenametnute lojalnosti. Otuda je on očekivao od jedinki da iskreno usvoje njegovu ideologiju, garantujući u zamenu širok opseg privilegija. Za uzvrat, ove privilegije su široko shvatane kao proizvodi samog režima a ne kao apstraktne univerzalne vrednosti. Drugo, treba imati u vidu da je nacionalizam bio *sistemski* deo jugoslovenske socijalističke ideologije, u smislu da je nacionalistička ideologija brižljivo pripremana i strukturisana od strane komunističke partije. Osobena mešavina socijalističke i nacionalističke

ideologije bila je u evidentnijem obliku formalizovana u posljednjem ustavu socijalističke Jugoslavije (1974).

Kao rezultat, nacionalizam je imao otvoren prostor za prodiranje u vrednosne orijentacije i političku kulturu. Utoliko bi se mogao izvesti preliminarni zaključak da civilizacijske vrednosti pod čijim smo uticajem bili nisu uhvatile korene u društvenom i političkom životu i da one nisu bitno promenile postojeću autoritarnu političku kulturu, zahvaljujući tome: 1) što je režim preuzeo univerzalne ljudske vrednosti i predstavljao ih kao socijalističke vrednosti; 2) što je nacionalizam sistemski razvijan, i što je u vremenu krize i raspada uspeo da nametne velikom delu populacije svoje depersonalizujuće, kolektivističke vrednosti (kompatibilne s dominantnom autoritarnom političkom kulturom).

Konstitucionalni okvir nacionalističkog socijalizma uspostavio je osnovu buduće radikalne etnifikacije politike i politizacije etniciteta, što je rezultiralo u krajnjem ishodu raspadom SFRJ. Ideologija isključujućeg etničkog nacionalizma, zasnovana na trijadi „jedna nacija, jedna kultura, jedna država“ (Gellner) – oslobođena raspadom Jugoslavije svih stega – vodila je pretvaranju nacionalnih i kulturnih razlika u neprijateljstva. Tako je u postjugoslovenskom kontekstu nacionalizam delovao kao instrument za aktiviranje i mobilisanje skrivenih elemenata tribalnog identiteta za političke potrebe i ciljeve. Na taj način je oživljen i legitimiziran privid večnih netrpeljivosti i mržnji. To je pozadina tzv. tribalnog nacionalizma i brutalnosti ispoljene u ratovima na teritoriji socijalističke Jugoslavije. Ovo je kontekst u kome možemo tražiti objašnjenje (koje bi naravno zahtevalo detaljniju elaboraciju) za to što u bivšoj Jugoslaviji, kao i tokom njenog raspada, nije razvijen emancipatorski potencijal društvenog i političkog života, već je prevagnuo anticivilizacijski ekstremni nacionalizam, čija se destruktivnost očitovala u surovim ratovima 1991–1999. godine.

Sve što je pomenuto značajno je doprinelo protivrečnim procesima ujednačavanja političkog, socijalno-ekonomskog i kulturnog nasleđa i sličnim startnim pozicijama država koje su nastale nakon raspada SFRJ. Dodatna faktička zajednička osobina svih ovih država (osim Slovenije) ogleda se u njihovoj etničkoj i religijskoj heterogenosti. S druge strane, države koje su nastale nakon raspada SFRJ su – zbog različitih strategija razvoja tokom više od deset godina, a i pod uticajem pominjanih istorijski uslovljenih specifičnosti – iskusile u određenoj meri različite institucionalne, političke, socioekonomske i kulturne razvoje. U ovoj fazi istraživanja bavili smo se, pre svega, institucionalnom i političkom dimenzijom razvoja Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

Ukratko, više od deset godina „političke istorije“ može se smatrati dovoljnim vremenom za istraživanje koje nastoji da pruži analitički precizna objašnjenja karaktera promene poretka u svakoj od novih država, kao i prirode tranzicijskih procesa u njima.

Hrvatska, Srbija, Crna Gora su postkomunističke, „tranzicijske“ zemlje. Država koju one nastoje da izgrade tokom procesa tranzicije može biti identifikovana kao konstitucionalna demokratska država. Otuda je u ovom projek-

tu koncept konstitucionalne demokratije (liberalno-demokratskog poretka) uzet kao glavni teorijski okvir analize, odnosno u funkciji idealno-tipskog modela.

Demokratske institucije i višepartijski sistemi uvedeni su 1990. godine u federalne jedinice bivše Jugoslavije. Vredno je, međutim, pomena da su političke elite uspešno blokirale nastojanja ka uvođenju demokratije na nivou federacije. Prvi višepartijski izbori u svakoj od pomenutih federalnih jedinica okončani su poredama nacionalističkih partija, što je označilo početak nasilnog raspada SFRJ. Dominantna partija u Hrvatskoj je postala Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), u Srbiji Socijalistička partija Srbije (SPS), a u Crnoj Gori Savez komunista Crne Gore (SK CG), koji je 1991. godine preimenovan u Demokratsku partiju socijalista (DPS). SPS i DPS su bile samo nominalno transformisane komunističke partije Srbije i Crne Gore. Otuda je u Srbiji i Crnoj Gori nastavila i posle prvih višepartijskih izbora da vlada suštinski nepromenjena komunistička elita, koja je, doduše, komunističku ideologiju zamenila nacionalističkom legitimacijom i retorikom. U Hrvatskoj je 1990. došlo do smene komunističke političke elite novom elitom iz redova pobedonosnog HDZ-a. HDZ u Hrvatskoj je formalno bio demokratska stranka koja je otelovljavala raskid s komunističkom tradicijom. Zapravo, radilo se o konglomeratu najraznovrsnijih usmerenja, s jakom dominacijom spoja boljševičkog s antikomunističkim nacionalizmom.

Sledeći distinkcije koje Larry Diamond pravi između pseudodemokratije, izborne demokratije i liberalne demokratije², možemo govoriti o uvođenju pseudodemokratije u Srbiju i Crnu Goru 1990. godine (SRJ od 1992. godine), kao i o uspostavljanju pseudodemokratije u Hrvatskoj nakon izbora 1990. Možda je u slučaju Hrvatske tada načinjen i pomak od pseudodemokratije ka izornoj demokratiji, s obzirom na činjenicu da je u njoj na izborima 1990. godine došlo do smene vladajuće političke elite. Ipak, uprkos razlikama, u svim pomenutim zemljama primetan je bio deficit bitnih elemenata konstitucionalne demokratije i često ritualan manipulatorski odnos prema njima, a posebno prema poštovanju ljudskih prava, mehanizmima ograničene vlade i podele vlasti.

Što se tiče Srbije, pseudodemokratski poredak bio je u značajnoj meri obojen plebiscitarnom podrškom vođi i personalizovanom državnim autoritetu, etnonacionalizmom i ekspanzionističkom politikom (prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini). Srbija nosi negativno političko nasleđe srpskog nacionalizma pod Miloševićevim režimom, koji je bio ekstremno ekspanzionistički (ideja „velike Srbije“) i najodgovorniji za ratove, „etničko čišćenje“, egzoduse stanovništva (što nimalo ne umanjuje odgovornost drugih protagonista „etničkog čišćenja“, npr. u slučaju Srba iz Hrvatske). S obzirom na to da je naročito od vremena masovnih građanskih protesta 1996/97. godine režim u Srbiji bio suočen s padom podrške, nakon 1998. godine počeo je u sve većoj meri da pribegava nasilju u odnosu na građane, opozicione partije, nezavisne

2 Videti: Diamond, Larry, "Is the Third Wave Over?", *Journal of Democracy*, Volume 7, No 3, July 1996, pp. 20-37.

medije i nevladine organizacije. Na taj način, pseudodemokratija je degenerisala u ogoljeni autoritarni poredak. Istinska polazna tačka tranzicije bila je tek smena vlasti nakon saveznih izbora septembra 2000. godine i događaja 5. i 6. oktobra, kojima je eliminisan s vlasti autoritarni režim Slobodana Miloševića. Oktobarski preokret, baziran na izbornoj pobjedi opozicije, koju je Miloševićev režim pokušao da poništi, ustanovio je izbornu demokratiju u Srbiji i otvorio istorijski „prostor mogućnosti“ za dalji razvoj liberalno-demokratskog poretka.

Crna Gora je u pogledu karaktera poretka do 1997. godine u potpunosti delila sudbinu (i odgovornost) Miloševićeve Srbije. Nakon unutrašnje podele DPS na konzervativno orijentisanu Socijalističku narodnu partiju (SNP) i na reformski orijentisanu Demokratsku partiju socijalista (DPS), stvorene su pretpostavke za distanciranje vladajuće crnogorske političke elite od oficijelne politike u Srbiji, ali i za početak napuštanja autoritarnog obrasca vladanja. Naime, partija koja je nadalje nosila ime DPS nastojala je da se transformiše u modernu demokratsku partiju sa evropskom i liberalno-demokratskom orijentacijom. Predsednički izbori u Crnoj Gori, održani 1997. godine, mogli bi se tretirati kao poraz autoritarnog modela. S obzirom na to da je predsednički kandidat reformisanog DPS-a Milo Đukanović pobedio na tim izborima, moglo bi se smatrati da je u Crnoj Gori ranije nego u Srbiji krenuo proces mirne promene političkog poretka. Vlasti u Crnoj Gori su uspele da do izvesne mere razviju elemente izborne demokratije, ali nisu uspele da u potpunosti napuste okvir delegativne demokratije (O'Donnell) i klijentelizam.

Što se tiče Hrvatske, postoje osnove za tvrdnju da je – zahvaljujući osobe-noj etničkoj mobilizaciji titularne nacije, predvođenoj HDZ-om i predsednikom Tuđmanom, a u ime uspostavljanja suverenosti nacionalne države i zbog samoodbrane tokom rata na svojoj teritoriji – politički poredak ipak skliznuo u specifičnu vrstu autoritarizma. Hrvatska nosi negativno političko nasleđe netrpeljivosti spram svojih građana etničkih Srba tokom vladavine Franje Tuđmana, a u kontekstu nacionalističke državne politike. Etnonacionalistička i ekspanzionistička politika hrvatske države (antitetično solidarna s ideologijom i praksom „velike Srbije“) manifestovala se i u ratu u Bosni i Hercegovini, ali je nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma ideja „velike Hrvatske“ oficijelno napuštena. Sa svrgavanjem nacionalističkog režima i porazom HDZ i desnih političkih partija na parlamentarnim izborima januara 2000. godine, stvorene su pretpostavke za ponovno uspostavljanje izborne demokratije i za stvarnu tranziciju u liberalno-demokratski poredak.

Iz prethodnog sledi da su, nezavisno od različitih dinamika tranzicijskih procesa, specifični uzroci vodili i Srbiju (SRJ) i Hrvatsku u pravcu sličnih retrogradnih procesa, koji su značili vraćanje iz pseudodemokratije u autoritarizam. Savezna Republika Jugoslavija, posebno Srbija u njenim okvirima, i Hrvatska mogle bi se tretirati kao postkomunističke države koje su bile suočene sa sličnim problemima autoritarizma, etnonacionalizma i ekspanzionističke politike. To su oličavale dve osobe – hrvatski predsednik Franjo Tuđman i srpski/jugoslovenski predsednik Slobodan Milošević. Oba predsednika su ne-

sumnjivo bila svesna etničke, religijske i kulturne heterogenosti svojih država (kao i Bosne i Hercegovine), ali su se ipak opredelili za projekat stvaranja homogenih nacija-država. Njihove autoritarne, nacionalističke i ekspanzionističke politike dale su punu prednost institucijama „većinske demokratije“ u državama kojima su vladali. To je posebno vidljivo u uvođenju „polupredsedničkog sistema“ i centralizaciji relevantne političke moći na nacionalnom nivou. Ustanovljenje institucija „većinske demokratije“ u segmentiranim društvima, kakva su Srbija (SRJ) i Hrvatska, potpomoglo je transformaciju „većinske demokratije“ u etnonacionalizam i autoritarizam.

Političke promene koje su se odigrale u Hrvatskoj početkom 2000. godine, kao i gotovo neočekivane političke promene koje su započele u Srbiji nakon saveznih izbora u septembru i republičkih izbora u decembru 2000. godine, nude izazov za poređenje njihovih institucionalnih okvira i političkih procesa. Poređenje ipak treba da vodi računa i o nekim suštinskim razlikama među analiziranim državama: prvo, prva mirna promena vlasti dogodila se u Hrvatskoj deset godina pre nego u Srbiji i sedam godina pre nego u Crnoj Gori; drugo, Hrvatska ima iskustvo rata na svojoj teritoriji i bila je u poziciji samoodbrane u odnosu na jugoslovensku armiju i njenu agresiju; Savezna Republika Jugoslavija, a posebno Srbija, bila je pod međunarodnim sankcijama oko osam godina, doživela je NATO bombardovanje 1999. godine, a pitanje državnosti je hronično prisutno i nerešeno, tako da ono i danas predstavlja jednu od najozbiljnijih otežavajućih okolnosti za perspektive demokratske tranzicije i konsolidacije.

Analiza institucionalnih okvira Srbije, Crne Gore i Hrvatske sa stanovišta konstitucionalne demokratije, pokazala je da u tim zemljama ima mnogo ozbiljnih prepreka na putu demokratske konsolidacije. Vladavina prava, razdvajanje i ravnoteža političkih vlasti, nisu do sada uspostavljeni ni u jednoj od ove tri političke zajednice. Uopšteno govoreći, izvršna vlast i dalje dominira, dok je zakonodavna vlast i sada u opasnosti da bude upotrebljena za partikularne političke interese. Sudska vlast je i dalje daleko od toga da bude bilo formalno bilo faktički autonomna. Društvene snage koje su podržavale autoritarne režime iz nedavne prošlosti i koje su proizvodile etnonacionalističke i ekspanzionističke politike nisu poražene. Društvena osnova i političke pretpostavke retrogradnog autoritarnog razvoja još uvek nisu stvar prošlosti. Uz to, i u Srbiji i u Hrvatskoj postoji unekoliko uznemiravajuća prevlast lokalnih verzija liberalnog nacionalizma, s kontradiktornim mešanjem ideoloških elemenata otvorenog društva i evropske integracije, na jednoj strani, i očuvanja anahronih stavova o nacionalnom identitetu i patriotizmu, na drugoj strani. Rezultati istraživanja, koji su ponuđeni u ovoj knjizi, vode ka zaključku o relativno skromnim dometima liberalno-demokratske transformacije. Počeci demokratizacije u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori, sami po sebi, ne garantuju pozitivnu transformaciju postojećih situacija u stanje „demokratske normalnosti“, tj. uspešnu demokratsku konsolidaciju. To je, između ostalog, razlog da je opšti naslov ove knjige, i knjigâ koje će biti publikovane, *Između autoritarizma i demokratije*.

Pošto knjiga predstavlja empirijsko i normativno razmatranje „istorije u nastajanju“, koja se odvija na brze, promenljive i često kontradiktorne ili nepredvidljive načine, sve analize su neizbežno suočene s opasnošću da postanu prevaziđene i pre nego što budu objavljene. Otuda, treba imati u vidu da su tekstovi koji su ponuđeni u ovom zborniku završeni između januara i avgusta 2002. godine. Takođe, treba pomenuti da se neki od tekstova bave institucionalnim okvirom SRJ, neki uporedno analiziraju Crnu Goru i Srbiju, dok drugi nude odvojenu analizu određenih institucionalnih rešenja u Srbiji i Crnoj Gori. Shodno veoma specifičnoj situaciji na Kosovu, koja je i zakonski i faktički pod kontrolom međunarodne zajednice, odlučili smo da se ovde ne bavimo tim problemom.

Uloga međunarodne zajednice u procesu raspada SFRJ, kao i u mirovnim procesima tokom i nakon ratova u regionu, verovatno nije u dovoljnoj meri analizirana u ovoj knjizi. Sveobuhvatno proučavanje tog problema ostaje zadatak za naša predstojeća istraživanja. Ipak, ponuđeno je kritičko preispitivanje Pakta stabilnosti, projekta međunarodne zajednice koji ima za cilj pomirenje i mirni suživot među državama bivše Jugoslavije, kao i integraciju jugoistočne Evrope u Evropsku uniju.

Treba takođe imati u vidu da uprkos ranije pomenutom brižljivom i na konsenzusu zasnovanom načinu artikulisanja osnovnih stavova, i uprkos okupljanju tima autora među liberalno-demokratski orijentisanim teoretičarima, svaki pažljivi čitalac će uočiti razlike u vrednovanju značajnih događaja i procesa, pri čemu neki od priloga sadrže i elemente „liberalno-nacionalnog“ ubeđenja. Ove razlike su proistekle iz kompleksnosti skorašnje istorije i savremenih političkih procesa. One takođe odražavaju različite teorijske pristupe autora. Naravno, svaki autor preuzima odgovornost za svoj lični pristup i doprinos u ovoj knjizi.

Zbornik se objavljuje na lokalnim jezicima, kao i na engleskom, s nadom i verovanjem da nudi stručnoj i ukupnoj javnosti u Srbiji, Hrvatskoj i Crnoj Gori, kao i šire, plodotvorni doprinos razumevanju toga šta, zašto, i kako se događalo i događa danas, koje su pouke prošlosti, i pre svega kakve su perspektive. Polazeći istovremeno od normativne koncepcije i od funkcionalnog imperativa za uspostavljanje ustavne demokratije, ovi tekstovi takođe nude određene sugestije za poboljšanje institucionalnih rešenja u svakoj od analiziranih oblasti.

Ovaj projekat predstavlja – koliko je nama poznato – prvi sveobuhvatni multinacionalni, multidisciplinarni i uporedni studij tranzicionih procesa u Hrvatskoj, Crnoj Gori i Srbiji. Ostaje da se nadamo da će teorijski nalazi ove knjige, kao i sledeće dve koje će se pojaviti u serijalu, doprineti boljem razumevanju regionalne istorije i politike, kao i da će predstavljati praktičnu demonstraciju akademske kooperacije u regionu, u kome je geografski termin – Balkan, pretvoren u žalostan sinonim za procese koji razaraju fundamentalne norme civilizovanog života.